

2699

श्रीमद्भवकुली

रत्नाकरसमद्वयिनीटीका

१३६

(महाभारते)

भगङ्गीताष्टादशोटीका
सहिता प्रथमाध्यायः

२०८८

गी.
टी.
१

ॐ नमो नागयणाय ॐ प्रणम्य श्रीभगवद्गीता मा.
लामेवम श्रीभगवान्वेदव्यासस्य रघुपुत्र.
छन्दः श्रीकृष्णः परमात्मा देवता प्रशोत्थानन्व
शोचस्ते प्रज्ञावादी शुभाषस इति बीजम् सर्व
धर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेति शक्तिः ।
अहेत्यासर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच इ
तिकीलके नैनं छिन्देति शस्त्राणि नैनं दहति.
पावक इत्येगुष्ठाभ्यां नमः नैवेनं क्लेदयेत्पापो
न शोषयति मारुत इति तर्जनीभ्यां नमः अह्वे
द्योयमदाद्योय मक्लेद्योशोषाएव चेति मध्यमा
भ्यां नमः नित्यः सर्वगतः स्यात् रचलोयं सना
तन इत्यनामिकाभ्यां नमः पश्य मे पार्थ रूपा.
णि शतशो घसहस्रश इति कनिष्ठिकाभ्यां न
मः नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि
चेति करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः इति करन्यासः
नैनं छिन्देति शस्त्राणीति हृदयाय नमः नैवे
द्योय मिति शिखायै वषट् नित्यः सर्वगतः स्या
एव रितिकवचाय हं पश्य मे पार्थ रूपाणीति
नेत्रत्रयाय वौषट् नानाविधानि दिव्यानीत्य
स्त्राय फट् श्रीकृष्णाय नमः जपे विनियोगः इ.

तिष्ठते गन्धर्वः प्रथमं ध्यानम् ॐ नमो भगवते
बोधितो भगवता नारायणेन स्वयं व्यासेन ।
प्रथितो पुराणमुनिना मध्ये महाभारते ब्रह्मेता
स्तवर्षिणी भगवती मष्टादशाध्यायिनी मेव
त्वो मनसा दधामि भगवद्गीते भवदेविणीम्
नमोस्तुते व्यास विशालबुद्धे फलारविंदायत
पत्रनेत्र येन त्वया भारत तैलपूर्णः प्रज्वालि
तो ज्ञानमयः प्रदीपः १ प्रपन्नपारिजाताय तो
त्रैवेकपाणये ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीताम्
तदुद्देनमः २ सर्वोपनिषद्भागवो योगयोगा
लनेदनः पार्थिवत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धगीताम्
तेमहत् ४ वसुदेवसुतदेवकंसचाणूरमर्दने
देवकीपरमानंदे कृष्णवन्दे जगद्गुरुं ५ भीष्म
क्षेणतटाजयद्रथजला गांधारनीलोपला श
ल्पग्राहवती कृपेण वहिनी कर्णेन वेलाकुला
अश्वत्थामविकर्णचोरमकरा दुर्गोधनावर्तिनी
सोत्तीर्णा खलु पांडवैः कुरुनदी कैवर्तकी किश
वः ६ पाराशर्यवचः संराजममले गीतार्थगंधो
त्कटे नानाख्यानककेसरहरिकथा संबोधना
बोधिते लोके सज्जनसदृपदैरहरहः पेपीयमाने
मुदा भूयाद्भारतपंकजे कलिमल प्रधंसिनः श्रेय

ज्ञानसद्वर्तितं कर्म यदकाममिति तथा च प्रामाणिकाः अकामे
नया गायत्र्या यिनामेव विद्या समाधि वप्रा उत्तरेण यथा गमनं ॥
केवलैः प्रवृत्तिलक्षणासाधनैर्धर्मादिकमेण दक्षिणेन यथा ग
मनमिति तत्र च सौम्यमार्गेण यानेन न पुनरावृत्तिरिदं विद्यते
दक्षिणमार्गेण पुनरावृत्तिरिदं विद्यते इति तथा च उपासते हि जः स
त्यं प्रवृत्त्या परया पुताः क्रमात्ते संभवंत्यविभक्तः पुत्रं तथोत्तरं
अनं यदेव लोकं च सवितारं सवैपुतं ततस्तत्सु रुषोभ्येत्यमानवो
ब्रह्मलौकिकान् करोति पुनरावृत्तिस्तेषामिदं विद्यते इति अत्रार्थः
ये हि जातयो कामकर्मनुष्ठानेन पुनरावृत्तिः परमात्मानं प्रवृत्त्या
ननाभ्यामभिमुखीकृत्य सत्यं यथार्थं भूतमुपासते आर्यंति निरं
तरं विमर्शेन ब्रह्मादमस्मीति साक्षात् कुर्वन्ति उक्तमणकाले चिरं
यभिमानी नीर्देवताः प्राप्नुवंति तत्राचिरं निरन्ये प्रसिद्धाः ब्रह्मलो
किकान् ब्रह्मलोकनिवासिनः करोति ब्रह्मलोकं च प्राप्तानां तेषां
न पुनरावृत्तिर्जन्मविद्यते इति निष्कामकर्मिणां गतिः सकामा
नां तु यजेन तपसादानैर्ये हि स्वर्गं जितो नराः धूमं निष्कां कृत्वा
दक्षिणा यनमेव च पितृलोकं चंद्रमसं वा पुनरावृत्तिं जलं मही
क्रमात्ते संभवंतीह पुनरेव व्रजन्ति चेति धूममित्याह धूमायभि
मानिनीर्देवताः प्राप्नुवंति तत्र चंद्रं यावदावरोहणं वा घ्रायवरोह
णमिति महीमिति तत्र त्यागोपधिवनस्पतीन् संभवंतीति तत्र ओ
षधिवनस्पतीर्भुक्तवतोः स्त्रीपुरुषयोर्विष्णुदेवकृष्णो रितापरीरं
संभवतीति कर्मावसाने गतिवैविध्यं फलितं सिद्धं चेत्तत् सर्वज
गत्स्यति निमित्तमेतत्प्रवृत्तिलक्षणां कर्मेति यतः हि पर्यये पुनः
कुर्यान्निजजन्मस्थावरादिगतिर्वा तथा च ॥ यतः यो न विजानाति सा

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका

धर्मक्षेत्रइत्यादिना अत्रचगीताशास्त्रे तत्तत्पेडितोद्भावितात्
 तच्छंकाततदध्यायततच्छंकाकावन्तारव्याख्यासमयेपरिहरि
 ष्यामः तत्रपाण्डवकौरवानीकेयुद्धायकुरुक्षेत्रेसमवेते
 इत्याकर्णस्वसुतराज्यभ्रंशभीतोद्यतराष्ट्रः संजयं पृच्छति ध
 र्मक्षेत्रइति मामकाः पांडवाश्च युयुत्सवपुत्रवसेतः कुरुक्षेत्रे स
 मवेताः किमकुर्वतेत्यन्वयः कौरवा इति वक्तव्ये मामका इ
 तिवदन् आत्मनश्चतुर्भ्यामिव ह्युपालोकाववहाराभ्यामर्थ
 वती प्रकटीकरोति समवेताः परस्परमभिमुखतयैकस्मिन्
 स्थिताः ननु किमत्र पृष्टव्यं युयुत्सवश्चेत्कुरुक्षेत्रेपियुद्धमे
 व करिष्येतीत्यत आह धर्मक्षेत्रइति धर्मक्षेत्रस्य किलायम
 हि मायत्यापि नामपि मनोसि प्रसीदंति तदिहा ननु तमेव त्रैः
 कपटोपात्ते राज्ञे न दत्तं किल दीयमानमपि तैर्न गृहीते कि
 लैति भीरुता व्यज्यते यदा तु कापटोपरिहायते राज्ञे देयमि
 ति नैवैव वासनार्याय प्रश्नइति व्याख्या तदा मामका इत्येत
 सुस्त्रिष्टमिव भवेत् तस्मादुक्तमेव वायः संजयस्तज्ज्ञाता
 मिश्रायः पांडवसंबन्धिदयालुत्वधार्मिकत्वादिदर्शयिष्यन्त
 उत्कंठाप्रशोतेत्येतत्सुत्रदोष्टमेवाग्रे व्याहरति ॥ १ ॥

ज्या

3

भाषाप्रनुवाद

नेत्रहीन धृतराष्ट्र युद्ध में सन्देह करते हुये प्रशंसा वाक्य से धर्म क्षेत्र ऊरु क्षेत्र का विशेषण देकर आत्महितकारी सज्जन्य से पूछा कि हे सज्जन्य धर्म क्षेत्र धर्म भूमि जो ऊरु क्षेत्र वहां मेरे पुत्र दुर्योधन आदिक और पाण्डु के पुत्र युधिष्ठिरादि सब युद्ध की इच्छा करि इकट्ठे हो क्या करते है इससे यह आया कि धृतराष्ट्र के पूर्व पुरुषों में कोई ऊरु नाम राजा थे जिनका यह ऊरु क्षेत्र धर्म स्थान है यहां धर्म बुद्धि हो संग्राम छोड़ मेल करके राजा का विभाग तो न कर देंगे यह भीतरी अभिप्राय है और रणभूमि में सैन्य देवि सशंकित कौन है क्या धीरवीर भीष्मपितामह के साथ मेरी प्रबल सेना को देवि शत्रुओं को भय भरे या हिंसा की भय दोना मानि संग्राम से निवृत्त हो जायेंगे यह धृतराष्ट्र पूछते है १ ॥

धृतराष्ट्र वाक्य ॥ दोहा ॥

धर्म क्षेत्र ऊरु क्षेत्र मिल मो सुत पांडव दीप पुढ इच्छा यथ रसंज
यक दोहा करते होय १ ॥

१
 ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः श्रीकार्तवीर्यार्जुनाय नमः ॥
 सुंगायेराधुतालयेणतरणीयेनास्तयश्चाखिला धारयेनय
 रोहतातर्तारितकयोयश्चमायावदुः येनेयेनगतीजितागुरुवप्रो
 योयामदीभारहयः प्रांतोत्यजनाप्रयदोसभवतांस्तादिपुतारो
 मुदे १ सुरारिमर्दनोयतोबलारिवर्धनोयतः पुरारिऊदनोर
 यतोगदायरोस्तवोमुदे २ यदंघ्रिसेवनान्तराणंप्रमाणिकान
 येन्द्रिगसभक्तलोकप्रोकरुद्रराधरोस्तभूतये ३ प्रभूदव
 निमंडनंविजयकंपनीप्रोदयो हसत्प्रबलराज्यधुःकलितम
 न्वधीशस्थितिः गुलावहरिभूयतिगुणगणाकरोबुधधीर्नय
 रसमभूषभौकचनविसृतासोधरा ४ ररावीराभिधोधीमान
 स्तत्सूत्रभीतिकौतुकी मेधाकरोप्रणीवीरधीराणांकीर्तिभूष
 णः ५ श्रीमदोपपदराजनन्दनोनन्दनाथियतिनन्दनोपमः
 नव्यनव्यभवभवभावभाविभव्यभविनांविभूतये ६
 प्रियःपुरस्यमध्यगःसुजेवुतिबुताथियः वितस्तिकानदीत
 देगदाथरस्यमंदिरं ७ प्रसजयत्समूर्तिकंगुलावसिंदनन्दनः
 ररावीरसिंदरदुतेसमाःसजीवतात ८ यदात्मजैःपरप्रता
 यरामकामरेवैः अनर्घरत्नभूषितैर्जगत्त्रयीविराजते ९
 ररागोन्मुखार्जुनेसुतेरितासुगीतिकाश्रया तदाज्ञयारणार्थगा
 वितन्यतेमयाधुना १० ब्रौतातव्यंतसुजनामदीयावाक्मंज
 रीः नासारंघंविधायापिस्वतस्त्वयंतदुर्जनाः ११ सर्वतःप्रस
 रदीतिस्फारेसुदयवर्तिषु गणानाकैंदगोपस्यपुष्पवंतादिषु
 सुदं १२ तथापिस्वामिकरुणाकलायवविराजते मौख्यंया
 तिकयंतस्यनायद्वममथांजसा १३ जयतिस्वजनानंदधारा

पातोद्यतोदरिः पुमर्थाश्रयभूतायाः प्रवृत्तेरुपदर्शकः अश्रयः
सदरिर्जयतीतिसंबन्धः स्वजनाः स्वकीयाभजनादिद्वारा तदर्थित
विनास्तेषामानन्दधारा तन्मयसमावेशात् तस्या आपाते चोद्यु
क्तः प्रवृत्तिरिति सर्वजगत्स्थितिनिमित्तस्य तेनैव श्रीभगवता व
ष्यंविधेयत्वेन विहितस्य प्रवृत्तिरूपधर्मात्साधनस्य तत्कर्म
विशेषेणानन्तस्योपदर्शक उपदेष्टेत्यर्थः अस्य च धर्मस्य सर्वज
गत्स्थितिनिमित्तत्वं गृहस्य विधेयत्वात् तदाश्रमस्य च सर्वाश्रमसं
स्थितिरूपत्वात् तथा च भृगुः यथानदीनदाः सर्वे समुद्रेयांति संस्थि
तिम् पवमाश्रमिणः सर्वे गृहस्थेयांति संस्थितिं तथा न गृहस्था
त्यरोधर्मलोके भवति कश्चन यदाश्रितास्तु तं भाति भूर्भुवः स्ववि
तित्रयीति पुमर्थेति पुमर्थाधर्माधिक्यमोक्षारवाश्रयत्वात्ः पुरु
षार्थाः यांश्चतुर्वर्ग इति व्यपदिशन्ति तस्य पुमर्थस्य चतुर्वर्गस्या
अश्रयभूतायाः प्राप्तिहेतुभूताया इति अनेन द्विविधिवदासेवितेन च
तुर्वर्गाधिगमो भवतीति न च केवलप्रवृत्तिरूपधर्मानुष्ठानेन कथं
मोक्षसिद्धिरिति शङ्कं निवृत्तेरपि तत्रैवातर्भावात् केवलं वर्णाश्र
मधर्मस्वीकारेणानिष्कषायंक्रियमाणस्यास्य प्रवृत्तिलक्षणास्या
पिसिद्धिपर्यवसायित्वात् तथा च भगवतैवगीतं कर्मणो वदिसंशि
द्धिमास्थिता जनकादय इति तथा नित्येनैमित्तिकं कर्म ऊर्ध्वग्राह्य
विवर्जितः विनापि ज्ञानयोगाभ्यां चर्यामात्रेण मुच्यते इति सिद्धं
प्रवृत्तिलक्षणं कर्म पुरुषार्थसाधनमिति न च ज्ञानादेव तत्केव
लं आत्मावादेदृष्टव्यः श्रोतव्य इत्यादि श्रुतीनां मोक्षौकसाधनीभू
तानां कागतिरिति वाच्यं केवलप्रवृत्तिरूपधर्मस्य लोकानन्त्यदे
तभूतत्वात् ज्ञानसद्वरितकर्मणः साक्षात्पुक्तिफलत्वात् एतदेव

२
 ज्ञानसद्वर्तितं कर्म यदकाममिति तथा च प्रामाणिकाः अकामे
 न यागाद्यनुष्ठायिनामेव विद्या समाधि वृणा उत्तरेण यथागमनं ॥
 केवलैः प्रवृत्तिलक्षणासाधनैर्धर्मादिक्रमेण दक्षिणेन यथाग
 मनमिति तत्र च सौम्यमार्गेण या नेन न पुनरावृत्तिरिदं विद्यते
 दक्षिणमार्गेण पुनरावृत्तिरिदं विद्यते इति तथा च उपासते हि जः स
 त्प्रहया परया पुताः क्रमात्ते संभवंत्यविभक्तः सुकृतं तथोत्तरं
 अनं यदेव लोकं च सवितारं सवैपुतं ततस्तत्पुरुषोभ्येत्यमानवो
 ब्रह्मलौकिकान् करोति पुनरावृत्तिस्तेषामिदं विद्यते इति अर्थः
 ये हि जातयो कामकर्मानुष्ठानेन पुनरावृत्तिः परमात्मानं प्रवृत्तम
 नन्नाभ्यामभिमुखीकृत्य सत्यं यथार्थं भूतमुपासते आयेति निरं
 तरं विमर्शेन ब्रह्मादमस्मीति साक्षात्कुर्वति उक्तमणकाले चिरं
 यमिमानिनीर्देवताः प्राप्नुवंति तत्राविर्भूतान्ये प्रसिद्धाः ब्रह्मलो
 किकान् ब्रह्मलोकनिवासिनः करोति ब्रह्मलोकं च प्रामाणां तेषां
 न पुनरावृत्तिर्जन्मविद्यते इति निष्कामकर्मिणां गतिः सकामा
 नां तु यजेन तपसादानैर्ये हि स्वर्गं जितो नराः धूमं निष्कां कृत्य
 दक्षिणा यनमेव च पितृलोकं चंद्रमसं वा पुनरावृत्तिर्जन्ममदी
 दं दक्षिणा यनमेव च पितृलोकं चंद्रमसं वा पुनरावृत्तिर्जन्ममदी
 क्रमात्ते संभवंतीदं पुनरेव व्रजेति चेति धूममित्याह धूमयमि
 मानिनीर्देवताः प्राप्नुवंति तत्र चंद्रं यावदावरोहणं वा घ्रायवरोह
 णमिति मदीमिति तत्रत्यानो यधिवनस्पतीन् संभवंतीति तत्रो
 यधिवनस्पतीर्भुक्तवतोः स्त्रीपुरुषयोर्विपुलेषु कृष्णो रिते प्राचीरं
 संभवतीति कर्मानुसारेण गतिर्वैविध्यं फलितं सिद्धं चैतत् सर्वज
 गत्स्थितिनिमित्तमेतत्प्रवृत्तिलक्षणं कर्म इति यतः हि पर्यये पुनः
 क्रियो निजन्मस्यावरादिगतिर्वा तथा च ॥ यतः यो न विजानाति मा

गहितयमात्मनः दन्तशुकः पतंगोवाभवेत्कीटोद्यवाहकमिरि
 ति विवृतं वैतयोगीश्वरेणापि परद्रव्याण्यभिधायंस्तथानि
 हानिविंतयन् वितथाभिनिवेशीचजायतेत्यास्योनिषु इति
 त्रिविधं मानसं पापं पुरुषोत्तमवादीचपि सुनः परुषस्तथा अ
 निबहुप्रलापीचमृगयदिषुजायते इति चतुर्विधं वाविकं पा
 पं अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः हिंसकश्चाविधानेन
 स्यावरेषुभिजायते इति त्रिविधं कारिकं पापमिति द्वाविधं
 पापेनानिष्ठयोर्मिमनमर्थसिद्धमिति देयपापप्रतियोगितया
 यत्प्रवृत्तिलक्षणं पुण्यं विहिततया विधेयं तत्र जनाजायतजायते
 ति १४ यं धीरा निगमांतबुद्धमतयो नारायणाख्यं नरा भिरव्यं चापि
 नरोत्तमाभियमयो प्रादुशु सुहं परं सोऽस्मभ्यं कृपया मनोरथप
 ष्यातीतः क्रियां श्रीदरिद्र्यं सर्वदितो ददातु विमलस्वांतैः स्वजु
 षां हि जैः १५ अश्वार्थः स्वस्ववर्णाश्रमोचितो तत्त्वविषयावाधियम
 नुशास्त्रविनयपात्रेभ्यो रंति ददतीति धीराः स्वयंकृतकृत्यत्वात्परा
 र्थैकधृतदेहकला इत्यर्थः अथवा पथगामिभ्यो मापयं यातैष्ये
 यः साधनं यथा इत्यनेन स्वावितथर्मनुरूपेन संचरतेति धियमी
 रयंति प्रत्यावर्तयंतीति धीराः निगमांतबुद्धमतयः वारिकथः पु
 रं वेदो निगम इति नानार्थकोशात् निगमशब्दस्य वेदवाचकत्वात्
 तत्रापि त्रयारणं कर्मकांडपरत्वात् तेषामंतो निश्चयः स्वस्ववर्णा
 श्रमाचारनिष्ठा अथवा ब्रह्मप्रतिपादकवेदस्यांतो निश्चयो वेदांत
 स्तेन तदभ्यासेन बुद्धा यर्मनिश्चयंतत्त्वनिश्चयं वा नृकामतिस्तका
 लशादिरागीमतिरित्येवं लक्षणायेवांते नारायणाख्यमिति अना
 दिविद्यावाञ्छीवीनरस्तेन स्वकर्महारास्पृष्टं नारंशरीरं तदेवायनं

प्रवेष्टास्थानं यस्य जीवानियमयितुं मंतः प्रविष्टः प्राप्ता तथा वशुतिः
 मंतः प्रविष्टः प्राप्ता जनानामिति तथा नराभिरव्यमिति नरो जीवो
 दिशपगर्भस्तदभिरव्यस्तन्नामा अभिरव्यानामशोभयोरिति कोः
 प्रातः तथा नरो जमाभिरव्यमिति उक्तलक्षणात् नो नरा उक्तमउक्त
 शोयोक्ति तदभिरव्यस्तन्नामेति तथा च दिशपगर्भी उक्तस्ततो जया
 मी तत उक्तस्तु तदस्य स्वरूपलक्षणोपेतः प्रावलमुद्रव्यपदे
 प्रादः सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादियुगावाप्तसिद्धानंदस्वरूपः परमा
 त्मेत्यवतावितं प्रादुश्येति यमिति च विधेयानुगुणाः श्रीविसृजन्
 कयवेति सोऽस्यमिति सः श्रीहरिः श्रिया सहितो हरिः श्रीहरिर्ल
 क्ष्मी नारायणः सर्वलोकहितोऽस्य स्वधर्मानुगुणां क्रियां कर्मनिष्ठां
 ददाति तिसंबंधः १५ इदं वक्तुं परमकारुणिकः परमेश्वरः किं
 कर्तव्यतामूढतया मोदसागरे निमज्जतो जनानवलोक्य श्रीभग
 वत्कलहैपायनमूर्तिमवलंब्य निखिलवेदवेदांतसिद्धांतस्मृती
 तिहासपुराणादिविविधशास्त्रविप्रकीर्णस्य साक्षात्पर्ययावा
 परमपुरुषार्थहेतुभूतस्य स्वस्ववर्णाश्रमाचारोचितकर्माचरण
 दूयस्य धर्मस्य कालवशादपचीयमानाशुर्थियामधिकारितां प्रति
 पत्य विषयतामवलोक्य तेषामनायासेनात्माने दसावतत्प्रतिप
 त्यर्थतेभ्यः सारतः संक्षिप्य महाभारताख्यमितिहासं निबन्ध ॥ त
 त्रच श्रीभगवान्प्रतिपुगंतैस्तैर्मत्स्यकूर्मादिभिर्विप्रदैर्जगद्द्रष्टार्यं
 प्रादुर्भूय धर्मसंस्थां संस्थापयति तत्र प्रलयकाले जलप्राये भुवने
 सर्वसस्य बीजपूजां मथि रूढमनुनावं मत्स्यरूपो भूत्वा मृगाग्रेणाद
 थार १ अनंतरं जलमिमेत्यनेन प्रारब्धवैशाखीकृते मंदरादौ निरा
 थारतया पातालं निमग्नं कूर्मरूपो भूत्वा स एव तं दधार २ ॥

ततोपिदिरण्याक्षेणपातालेवतारितांभूमिवरादृपोभूत्वारदाये
दधार ३ अथदिरण्यकशिपुनाविप्रकृतान्देवान्स्वसतंचजलधि
निमज्जनाद्यनेकविधेरुपायैर्वध्यमानमार्तमात्मभक्तप्रह्लादवर्षी
ह्यतद्रक्षायेस्तंभमध्यान्तरसिंदूरूपेणप्रादुर्भूयनखाग्रैस्तद्वत्
विददार ४ ततश्चबलिनामदेंद्रंकाकादपाकृत्यवशीकृतेवैलो
कोमायावामनोभूत्वात्रिभिश्चरणाविक्रमैर्लोकत्रयीमाकृत्यतपा
तालेनिवबंध ५ अनंतरंचभुजदप्राप्याप्रहृष्टगर्वेणार्जुनेना
त्यैश्चतुर्दिशैराजत्यैर्भूभारायमानैर्वध्यमानेजगतिरामोभूत्वाता
न्निष्टसजगतीस्ववशंवकार ६ ततोपिरावणादिभिःसदेवासुर
नागयक्षमनुष्यादिकेविप्रक्रियमाणोजगति श्रीरामभरतल
क्ष्मणप्रादुर्भूयैरावतृष्टयीमूर्तिमंगीकृत्यरामायणरूपांश्चि
जगत्पावनीकीर्तिव्यवस्थापयत् ७ अनंतरंचकंसादिभिर्नरै
पथरैर्देवैःपीड्यमानायांवसथायांविप्रलोपितेचथर्मभूभार
दरणायकसद्रूपोभूत्वातान्निष्टसथर्मव्यवस्थापयत् ८ तत्रै
वावतारेऊरुपांडवीयैद्युद्धेप्रवृत्तेव्यूढासचोभयतःसेनासुसं
मुखायातान्यजिहीर्षुन्मीषद्रोणादीन्विलोकाजातस्वथर्मत
त्तभावेनविजृम्भितशोकमोदविभ्रंशितविवेकतयानिजय।
मत्यागपूर्वपरथर्माभिसन्धिपरमर्जनंथर्मरहस्योपदेशास
वेनतस्माच्छोकमोदसागराडुहृत्यस्वथर्मपुटदृष्ट्येष्टायय
त् तंचभगवदुपदिष्टमर्थकसद्वैपायनःसप्तभिःश्लोकश्रोते।
भारतसंहितायामुपनिबद्धवान् सचगीताख्यःसन्दर्भःसर्वै
र्भाष्यकारादिभिर्निवृत्तिथर्मप्रधानतयास्वाभिप्रायानुसारेण
बहुप्रोक्त्याख्यातोपिप्रकांतस्यपुटार्थस्यसुदृढत्वेनाप्रतिपादना

१. सं

४

नसम्यगुद्दिमपारोदतीति तदर्थविषयतया व्याख्यायते तत्र च
श्रीकृष्णार्जनसंवादप्रस्तावाय प्रक्रम्यमाणार्थस्य पीठिकांश्च
विष्यन्तु तदा एव संजयसंवादे तावदवतारयति ॥

मधुभाष्य ॥ प्रथमाध्याय

ॐ श्रीगणेशाय नमः देवनागराय नमः सर्वदोषविवर्जितम्
परिपूर्णं पुण्ड्रं श्रीगणेशाय नमः नष्टधर्मज्ञानलोक
कृपालुभिर्ब्रह्मरुद्रादिभिरर्थितो ज्ञानप्रदर्शनाय भगवान्वा
सावततार ततश्चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसाधनादर्शनाद्देवार्था
ज्ञानाच्च संसारे क्लिप्तयमानानां वेदान्तिकादिनां स्त्रीसुहृदीनां
च धर्मज्ञानद्वारा मोक्षो भवेदिति कृपालुः सर्ववेदाद्यर्थोपबृंहि
तां तदनुक्तकेवलेषु रज्ज्ज्ञानदृष्टार्थयुक्तं च सर्वप्राणिनामव
गाद्यानवगासद्वयं केवलभगवत्स्वरूपपरायणं ज्ञायमानं
भारतसंहितामवीक्ष्य पतु तच्चोक्तं लोकेषां ब्रह्मरुद्राद्याः सं
सारे क्लेशितं जनं वेदार्थात्तमयीकारवर्जितं यस्मिन्नादिकं ।
अवेद्यप्रार्थयामास देवेशं पुरुषोत्तमं ततः प्रसन्नो भगवान्
व्यासो भूत्वा वनेन च । अन्यावताररूपेष्वेवानुक्तार्थभूषितं
केवलेनात्मबोधेन दृष्टं वेदार्थसंयुतं । वेदादपि परं चक्रे पं
चमं वेदमुत्तमं भारतं पंचरात्रं च मूलरामायणे तथा पुराणं भा
गवतं चेति संभिन्नः शास्त्रपुंगव इति नारायणः शास्त्ररक्त्येव
स्मापितः त्रजानातिश्च तस्योपि जानते बह्वर्थस्य यस्मिन्नुभा
रतं प्रवदंति दीप्त्युपनारदीये ब्रह्माद्यैः प्रार्थितो विसुभारितं स च
कारद यस्मिन् दृष्टार्थाः सर्वत्र न ज्ञेयाः सर्वजंतुभिरिति नारदीये
भारतं चापि कृतवान्यं चमं वेदमुत्तमं दृष्टावराध्यं सर्वत्र केवलं
विलुब्धं यकं परोक्षार्थं तस्य सर्वत्र वेदादयुत्तमं तयदिति स्कांदे ॥
यदि विद्याचतुरो वेदान्ता गोपनिषदादिभिः न वेत्सुराणं संवि
द्यान्नेव सस्यादिवक्षणाः इति दासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंह
येत् विभेत्त्यस्य शुता हेदोमामयं प्रचलिष्यति मन्वादिके विदु
वते सास्तिकादिजथापरे तथोपरिचराद्यन्ये भारतं परिचक्षते
भारतं सर्ववेदाश्च तलामारोपिताः पुरा देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्वस
धिभिश्च समन्वितः व्यासस्यैवाज्ञया तत्र त्वस्य रिच्यत भारतं म

इति श्रुत्वा च महाभारतमुच्यते निरुक्तमस्य यो वेदसर्वपापैः
प्रमुच्यते यदि दास्यति तदन्यत्र यत्र दास्यति न ऊच्यते विराटो घो
गसारवानित्यादितदुक्तं पर्यालोचनया सुविशेषं प्रदायात् को स
न्यः पुरोकादात्महो भारतकुरुवेदित्यादिपुराणगतं ग्रन्थान्त
रवाक्यान्यथानुपपत्त्या नारदाध्ययनादिलिङ्गं चावसीयते
कथमन्यथा भारतशब्दे निरुक्तं तानमात्रं सर्वपापक्षयः
प्रसिद्धश्च सोऽर्थः कथंचान्यस्य न कर्तृशक्तं ग्रन्थोत्तरगतत्वाच्च
नाविद्यमानस्तुतिः न च कर्तृत्वे इतरत्रापि साम्यात् तत्र च सर्व
भारतार्थसंग्रहं वा स देवानुन संवादरूपां भारतपारिजातम
धुभुतांगीतामुपनिबबध्य तच्चोक्तम् भारतं सर्वशास्त्रेषु भार
तगीतिकावरा विस्रोः सद्भुतामापि ज्ञेयं पाल्यवतद्वयमि
ति कौर्मै सद्विधर्मः सपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदन इति च तत्र से
नयो

[The page contains dense handwritten text in Devanagari script, which is extremely faded and illegible.]

दो.

१

ॐ श्रीमातंगवदनायनमः शुभकिरत दोहामेगीतारचोमंगल
दायकसुनित १ वंदतदोश्रीरामपदब्रह्मयोनिस्वरस
करतरदोमोचितमेसीतासहितविलास २ श्रीरामराशिव
शक्तिजोगरायतिदिनकोइषा कमलभवादिकदेवमोकरो
सदायतेतीषा ३ वंदतदोपदसभनकेदोसभलायकदेव
विब्रदरेदेंसभनकेसिहकराममसेव ४ कवित प्रकर
समानशुभसोभतकेलासस्वेतस्वेतदिकपालस्वेतवादन
बनापदें स्वेतदिविभूतिग्रंगस्वेतग्रंथंगीसंगस्वेतचंदस्वे
तसर्पकंदलयदायदें सोदतदेयादिमध्यजराजूटरक्तप
ककातिककेमेचमेसमेरुंगभापदें येसोजोहूपसोउमो
येग्रनकूलरदोसनावरदनामपातेमोरेमनप्रापदें ५
प्राजाश्रीमदाराजप्रभुजंबुपतिसेंपाय गीताकीभाषावर
रावीरसिंदमनभाप ६ यदससुदमेजदमतिताहितरन
सामान एकभरोसोरामपदसिंधुतरतपाषान ७ दोहाम
लसंदेपथरप्रथवाश्रीरेखंद तापाछेवार्तिककरोमोदिद
वोव्रजचंद ८ सबैया शिवसनकादिकनारदसेरटेंजिद
नामसमाथिलगाय ध्यानपरेतुयरेकवदेवनतुपरमेश
प्रगोवरगाय देवनदेतबनेजोबालदप्रारथ्यकेगोदमेंवे
लविलाय देजगइष्टविशिष्टसेगावतसोममकारजदोहुं
सदाय ९ टीकागीताकीसुनतबुधजनलदेंहुलास इज
नकीमतकोकदेंप्रगटकदेंजोहास १० यद्यपिदृषनदेदि
जोउर्जनसदजसभाय तथपिजकाशसतेग्रंथुकतजयोन
जाय ११ कवित जानौनादिकविताश्रीकवीनाकदावतदो

पंडितकीगिनतीमेकदोकदांपा३५ द्वात्रियकीजाततदंरा
 नसीसभावकदांविद्ययाश्रयासककुस्वपनमेगा३५ दूष
 नश्रुभूषणकविताश्रनेकविधमानोपकरामनामसबद
 सुना३५ राघोपकटेककरोपंडितदमेससंगबांधेन्यसेत
 ज्योपिपीलकालेबा३५ १२ रामकृपाकरमोदियरदीनेयद
 वरदाय जैसेग्रंथसमापतिहोवेंसदजसुभाय १३ मैतीदी
 निजदासप्रभुतमदेयमोरे३६ यदवरमागतहोंसदाकरीरु
 पामेंदिष्ट १४ श्रीराजाधिराजरागवीरसिंदजगदीप येसो
 देनदिहोपगोदेप्राकसमीराथीय १५ कवित्त भारतजोखंड
 तामेदेप्रातोअनेकविधतदां३कजंबुआदिलोकनमेंगायोदे
 पावनसरिततटनगरविचित्रवसेजाकोदेवदेवनकोलोक
 सुसकायोदे श्रीरागवीरसिंदभूपतियरसिंदजहंजिनम
 दाराजपदराजनमेंपायोदे सोभतउदारयेसोदीनतेऊवेर
 कियरावेमोदियदमांदियदिमनभायोदे १६ कवित्त ॥
 मत्स्यश्रुक्रमवरादन्तसिंदभयवामनयरशुरामरामचंद्र
 गायदे कृष्णश्रुवोधतेसेंकलावतापदीपयतेश्रवता३द
 प्रावेदमांदिभायदे भक्तदितथारसुउतारदियोभूमिभारवा
 रनकेहेतज्योवारनलगायदे येसेंहेतमेरेश्रवकीतियेद
 यालुचितमेतीप्रभुचरनननेननितलायदे १७ ॥

[The page contains dense handwritten text in Devanagari script, which is extremely faded and illegible.]

धृतराष्ट्र उवाच धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्स
वः मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय १

भाष्येनास्ति ॥ अध्यायसमाप्तपर्यन्ते ॥
ज्ञानंदगिरिकृतटीका

तत्रैवमक्षरयोजना धृतराष्ट्र उवाचेति धृतराष्ट्रो हि प्रज्ञाचक्षुर्बाह्य
चक्षुरभावाद्वाद्यमर्थप्रत्ययितमनीशः सत्रभासवर्तितं संजयमा
त्मनादितोपदेष्टारं पृच्छति धर्मक्षेत्र इति धर्मस्य तद्दुष्टे च क्षेत्रमभि
वृद्धिकारणं यदुच्यते कुरुक्षेत्रमिति तत्र समवेताः संगता युयुत्स
वो योद्धुकामास्ते च केचिन्मदीयाः दुर्योधनप्रभृतयः पाण्डवाश्चापरे
युधिष्ठिरादयस्ते च सर्वे युद्धभूमौ संगताः भूत्वा किमकुर्वत किंकृत
वन्तः ॥ स्वामिकृतटीका ॥ हे संजय धर्मभूमौ कुरुक्षेत्रे ।

धर्मक्षेत्र इति कुरुक्षेत्रविशेषणं एवमादिपुरुषः कश्चित्कुरुतामा
बभूव तस्य कुरोधर्मस्थाने मामकाः मत्स्रा दुर्योधनादयो परे पांडु
पुत्राः पांडवाश्च युयुत्सवा योद्धुमिच्छन्तः समवेता मिलिताः सन्तः ।
किमकुर्वत किंकृतवन्तः ॥

रामानुजभाष्यम्

धर्मक्षेत्र इत्यारभ्य सद्यो धो धातं राष्ट्राणामित्येतानि श्लोकाणि दुर्यो
धनो भीष्माभिरक्षितं पांडवानां बलमात्मीयं च बलं भीष्माभिरक्षितं
मवलोक्यात्मविजये बलस्य पर्याप्ततामात्मीयबलस्य तद्विजये चा
पर्याप्ततामाचार्ये निवेद्या तरे विषयो भवेत् तस्य विषादमवलोक्य
भीष्मस्तस्य हर्षजनयितुं सिंहनादं शोबनादं च कृत्वा शोबभीरीनिना
देश्वविजयाभिर्शंसिने चोषं चाकारयत् ततस्ततोषमाकर्ण सर्वेष
रे सुतः पार्थसारथिश्च पांडुतनयश्चैलोक्यविजयापकरणभूते मरु
तिस्पन्देन स्थितौ त्रैलोक्यं कं पयंतौ श्रीमन्पञ्चजन्यदेवदत्ताशौचो प्र
दध्मत् स्तनो युधिष्ठिरहृकोदरादयश्च स्त्रीकीयान् शोबानृथकृथकद
धुः सद्यो धो दुर्योधनप्रभृतानां सर्वेषामेव भवपुत्राणां हृदयाणि वि
भेदं प्रयैव नष्टं कुरुक्षेत्रमिति धातं राष्ट्रमे निरे पवन्तद्विजयाभि
कोत्तिणे धृतराष्ट्राय संजयो कथयत् ॥

अमिनवशमकृतटीका

अत्र केचिद्वाक्याविकल्पमाहुः कुरुक्षेत्रं करणानो यत्क्षेत्रमनुशा

गी.
टी.
१

इकमतपवसोसारिकथर्माणोसर्वेषोत्तेत्रुत्पत्तिनिमित्तत्वात् अयेस
परमोयर्माययोगेनात्मदर्शिनमित्यस्यचयर्मस्यत्तेत्रे समस्तधर्माणोत्तया
दपवर्गप्राप्त्यात्राणभूतेतदधिकारिशरीरसर्वेत्तेत्राणोत्तेदहिंसाधत्वात्
रस्यवथायातकभावेनवर्तमानानोरागवैराग्यकोथत्तमाप्रभृतीनां
मागमायत्रतस्मिन् स्थितायेमामकाप्रविद्यापुरुषोचिताविद्यात्मनः
तेकिमर्जवतकैःखलकेजिताइतियावत् ममेतिकायतीतिमामको
विद्यापुरुषःपांडुःशुद्धः ॥१॥

परमार्थप्रपाटी.

धर्मत्तेत्रेतत्रत्यक्तजीवितानोसंपतिप्रदेऊरुत्तेत्रेयुत्तवोयोडुमिक्ख
नःसमवेतामिलितामामका मत्सुत्राःपांडवाश्चकिमर्जवतकिंकृत
वतस्तदावत्तेतिष्टः ॥१॥

वनमालीटी.

इतराष्ट्रःपृच्छति हेसंजयमामकाःममपुत्राडुर्योथनादयःपांडवा
युधिष्ठिरादयःऊरुत्तेत्रेसमवेतामिलिताःसंतःकिमर्जवतकिंकृतवन्तः
कीदृशाप्युत्तवोयोडुमिक्खवःकीदृशाऊरुत्तेत्रेधर्मत्तेत्रेविधिमानधर्म
स्वर्देके अर्धधर्मोत्पादकेच एतादृशाप्यधर्मोदेविताःसंतायुडात्रि
हतायुडेकृतवतोवायदिकृतवतस्तर्हि कथं कृतवत इति प्रश्नार्थः १

ऊरुत्तेत्रेसंजयटी.

धर्मत्तेत्रेइति धर्मत्तेत्रे धर्मस्योत्पत्तिप्रविऊरुत्तेत्रे लोकवेदप्रसिद्धे ऊरु
त्तेत्रेवेदेवयजनमिति शतपथकृतःयुत्तवोयोडुमिक्खवःसमवेतासं
गतसंतासंतामामका मदीयाःसुयोथनादयःपांडवाःपांडुतनयायुधि
ष्ठिरादयश्चकिमर्जवतकिंकृतवन्तःधर्मयुडेकृतवन्त उताधर्मयुडेकृतवन्त
यदा मत्सुत्राःकिमर्जवतचपुनःपांडुपुत्राःकिमर्जवन् प्रथवा धार्मिकाम
त्राधर्मत्तेत्रेयतोधर्मस्ततो जय इति अज्ञानतःसंतोधर्मयुडेकृतवन्तस्तर्हि
तराज्याभविष्यति यदा सर्वमेवाति धार्मिकाःपांडवास्तत्रापि धर्मत्तेत्रे प्राप
हिंसाभयेनयुत्तारित्वा पुनर्नवासायमतिकृतवन्तस्तर्हि मत्सुत्राःप्राप
राज्यापेवेति धर्मत्तेत्रे इति विशेषणमभिप्रायः यदा कृष्णसहायान्नीरपुरु
षात्रभीमार्जुनादीन् दृष्ट्वा भयोद्विग्नधर्ममनस्काश्च संतः मदीयाःपांडवे
भ्रातृलेन हन्ते राज्ञेते भ्रातृत्वासां कृतवन्तस्तर्हि युद्धनिहतैव कुलकुशल
मित्यभिप्रायः युद्धाद्वेपि शतराज्यापेवेत्यप्यभिप्रायः रागद्वेषादिदोषात्रुस
मगजयतीति भो संजय त्वेति नृपपदेन कथयेत्येवेति नृपतविजये पांडुसुत
पराजये च संदिग्धचित्तस्य भूतराष्ट्रस्य प्रश्नबीजे केचित्तेषां प्रहृष्टास्तत्रा
प्रेयोथायुधानि संजयेति प्रश्नसामान्यतःसमाधाने निशम्य विशेषव
धुत्तया कृतप्रश्नवैशेष्येनो जयं प्रत्युत्पादयतां तदा उच्यते धृतराष्ट्र उवाचेति प्रश्नस्य बीजं
इति तदसमीचीने धृतराष्ट्रस्य सकीय परकीयपरागद्वेषजनितप्रमादमोहाज्जितचित्तत्वेन सामान्य
विशेषवचनविवा ॥

व

रजात बुभुक्षोत्पत्तेरेवासंभवात् ननु व्यग्रचित्तस्यैव जनस्य सामा
 न्यश्रुतेऽप्यविशेषबुभुक्षास्ति न तत्र सावधानस्येति चेन्न विदितं स्यात्
 द्यात्वादर्शनात् सावधानचित्तस्य जनमेजयपरीक्षितोदकस्थानात्
 दर्शनाच्च न च सावधाने धृतराष्ट्रे चित्तवाच्यं च ल्यमाशेषे वैवदं जी
 ति वाच्यं भारते तस्या सावधानतायाः पुनः पुनरुक्तत्वात् नन्वय
 गावलाणिरित्यारभ्य संज्ञिते निरुक्तो भूमौ वातरुग्र इव दुर्मइत्यनेन
 न संज्ञेयोक्तिपरपूर्वग्रंथविरोधः स्यादिति चेन्न संज्ञयस्य संज्ञेयो.
 क्तिं श्रुत्वापि स्वपरपुत्रयोजयपराजयकामेन तयोश्च राज्याभा
 लाभसंशयेनास्य प्रश्नस्य चरितार्थत्वादतो न ~~यथा~~ ग्रंथविरो
 धागंधोऽस्मिन् कुरीत्याद्यस्य उपपत्तेस्तथा धृतराष्ट्रसदृशानां विरु
 द्धप्रश्नव्याख्या क ~~ए~~ण मेवोक्ति विरोधः स्यादित्यलं निरस्तं कृत
 कं वादैः मामका इत्यनेनैव पाण्डवानामपि ग्रहेण प्राप्तं पुनः प्र
 यद्भिर्देशेनास्यायमभिप्रायः अंतरंगबहिरंगयोरंतरंगो बलवा
 नितीतरापेक्षया पाण्डवाश्च अंतरंगोऽर्थो धनादिशतस्रतानाम
 पेक्षया बहिरंगस्यः प्रसिद्धे बहिरंगमेतरेग इति पाणिनिन्या
 यात् यद्वामामका इत्यनेन स्वपुत्रे प्रसूतातिरेके ~~ते~~ प्रममत्वा
 भावे दर्शयन् द्वेषमाविष्करोति ॥

पूर्वपर

रा

मधुसूदनी ॥

एवं युयुत्सवो यो दुर्मिच्छवोऽपि संतः कुरुक्षेत्रे समवेताः समागताः मा
 मकामदीयादुद्योधनादयः पाण्डवाश्च युधिष्ठिरादयः किमकुर्वन्त
 किं कृतवन्तः किं पूर्वोदुतयुयुत्सानुसारेण युद्धमेव कृतवन्तः उ
 त केन चित्रिमितेन युयुत्सानि वृत्त्याः न्येदेव किंचित् कृतवन्तः
 भीष्माजुनादिवीरप्ररुषनिमित्ते हृष्टभयं युयुत्सानि वृत्तिकार
 णं प्रसिद्धमेव प्रहृष्टं मपि दर्शयितुमाह धर्मक्षेत्रे इति धर्म
 स्य च पूर्वमविद्यमानस्योत्पत्तेर्विद्यमानस्य च हृद्धेर्निमित्ते सस्य
 स्येव क्षेत्रं यत् कुरुक्षेत्रं सर्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं दृढस्य तिरुवा
 च्यात्तवल्क्य यदनु कुरुक्षेत्रं देवानो देवयजनं सर्वेषां भूता
 नां ब्रह्मसदनमिति जाबालश्रुतः कुरुक्षेत्रं वै देवयजनमिति
 शतपथश्रुतेऽपि तस्मिन् गताः पाण्डवाः पूर्वमेव धार्मिका यदि

गी.
टी.
प्र.

पक्षद्वयहिंसानिमित्तादधर्माद्वीतानिर्वर्तेरन् ततः प्राप्त राज्याप-
वमत्पुत्राः अथवा यदि धर्मक्षेत्रमाहात्म्येन पापानामपिमत्पु-
त्राणां कदाचिच्चित्तप्रसादः स्यात्तदा च तेऽनुत्तमाः कपटोपेत-
राज्यपाण्डवभ्यादिदृष्टान्तिविनापि युद्धे हता एवेति स्वपुत्र-
राज्यलाभे पाण्डवराज्यालाभे च दृढतरमुपायमपश्यतो महानु-
द्वेग एव प्रसूयते संजयेति संबोधनं रागद्वेषादिदोषान् सम्य-
कजितवान् सीति कृतानिर्वाजमेव कथनीयं त्वयेति सूचना-
यमामकाः किमकुर्वते ते तावन्तैव प्रसूनिर्वाहे पाण्डवाश्च-
तिष्ठथ हि दिंशुन पाण्डवेषु मम काराभावप्रदर्शनेन न द्रोहमभि-
यनक्ति । एवं कृपा लोकाव्यवहारेणैवाभ्यामपि हीनतया म-
होपायस्य पुत्रस्येह मात्राभिनिविष्टस्य भूतगृहस्य प्रप्रेषे विदिता-
भिप्रायस्य संजयस्यातिथार्मिकस्य भविष्यन्तमेव तत्तारयति वैशं-
पायनः ॥

सदानंदीटीका ॥

धर्मस्योत्पादके क्षेत्रे धर्महृदयकारणे कृतिस्त्रुतिप्रसिद्धे-
मिन्कुरुक्षेत्रेण सवः । १ उद्योधनादयो धर्मममपुत्रास्तथाप-
रे युधिष्ठिरादयः पांडवः पुत्राराज्यफलसवः २ कृतवन्तः कि-
मित्येते संधीभूता हि संजय धर्मक्षेत्रपदेनोक्तं पाण्डवाधार्मिका-
स्ततः ३ हिंसाभियानिर्वर्तेरन् यदि बंधुपरित्यागं प्राप्त राज्या-
स्ततः पुत्रामदीयारतिभूभुजः ४ यद्वा वेदे कुरुक्षेत्रे कर्मकांडे-
प्रसिद्धमतं अन्यदेवयजनाख्यं धर्मक्षेत्रमुदाहृते ५ अविशु-
क्ते कुरुक्षेत्रे देवानामिति वाक्यतः अन्यद्वैतसदनाख्यं शक्तिक्षेत्र-
मुदाहृते ६ यत्र प्राणपरित्यागाजंतु मात्रस्य मोक्षेण संसारबंध-
तः प्रोक्तं कृतौ तत्काशिकाभिधं ७ प्राणप्रयाणसमये श्रीरुद्रस्त-
रकंपदे व्याचष्टे ब्रह्म तेनामो मोक्षं प्राप्नोति बोधतः ८ इत्येव वा-
क्यशेषेण कुरुक्षेत्रे विलक्षणं अविशुक्तं यतः प्रोक्तं मतं द्वाहृति-
सिद्धये ९ धर्मक्षेत्र इति प्रोक्तं कुरुक्षेत्रे प्रसिद्धमतं भारते सर्वे-
दाया भारतार्थं सकृत्तत्रशः १० गीतायामस्ति तेनेयं सर्वशास्त्र-
मयी मता अतो व्याख्यापरापत्रभातिसाहिनिदर्शयते ॥ आरं-

मेभारतस्यापिरूपकद्वयमीरितं ह्यंदोग्यश्रुतिसंसिद्धमथाथा
 त्ममितिस्थले ॥ युधिष्ठिरोधर्ममयोवृक्षस्तत्रप्रकल्पितः अ.
 र्जनः स्कंधरूपेणशाखात्वनवकोदरः ॥ माद्रीसुतौपुष्पफले
 मूलेकृष्णोद्विजाःश्रुतिः देवीसम्पत्समयात्रधर्माद्यामुनिनेरि
 ता ॥ ४४ उर्योधनोमनुमयोवृक्षस्तत्रप्रकल्पितः कर्णश्चस्कंधः
 रूपेणशाखाशकृनिरीरितः ॥ ४५ उःशासनःपुष्पफलेमूलेस्या
 जत्पितायहक आसुरी संपदत्रासौक्रोधाद्यानिविलेरिता ॥
 इत्येसंपद्व्यन्यस्यतयोरन्योन्यमाग्रहात् युद्धेप्रदर्शितेसम्प
 विस्तरान्मुनिनाबल ॥ ४६ प्रतिपाद्येपरब्रह्मभारतेवेदसंग्रहे
 तज्ज्ञानसाधनेधर्मःप्रतिपाद्योमुनेर्मते ॥ ४७ देवीसंपदुपादेया
 पांडवानांजयाजुनैः आसुरीसंपदाहेयाथार्तराष्ट्रपराजयात्
 यतोधर्मस्ततःकृष्णायतःकृष्णस्ततोजयः इत्येवंरूपकेणा
 र्थोभारतेमुनिनेरितः १ अत्रापिप्रथमेष्टोकेतद्रूपकप्रदर्शने
 गीताशास्त्रसमारंभेकृतेव्यासेनवेधसा १ कुरुणाकरणानां
 यत्तेत्रेदेहोधिकारिणः अनुशाहकभावेनक्षेत्रवत्क्षेत्रमुच्य
 ते ११ सर्वेषांचैवधर्माणामुत्पादकतयातथा अयंत्परमो
 धर्मोययोगेनात्मदर्शने १३ आत्मज्ञानमयोधर्मःसाध्यतेत्र
 मुमुक्षुभिः क्षयात्समस्तधर्माणामपवर्गेकलाभतः १४ त्रा
 णभूतेषुसुक्ष्मोस्तद्धर्मक्षेत्रेशरीरकं क्षेत्राणंपरमंक्षेत्रेशरीरं
 क्षेत्रमुच्यते १५ वध्यव्यातकभावेनतस्मिन्क्षेत्रेपरस्परं राग
 वैराग्यसंतोषद्वेषादीनांसमागमः १६ वेष्टितामामकारु
 त्रस्यविद्यापुरुषोचिताः अविद्यामयसंकल्पाआसुराःश्रुतिको
 धिताः १७ ममेतिकायतीत्युक्तामामकाश्रुतिशालिनः का
 मक्रोधादयःसर्वेमहामोहात्मजाःशूराः १८ पांडुश्चद्विरिति
 प्रोक्तातत्पुत्राःपांडवाःसृताः क्षमावैराग्यसंतोषसुखाविद्या
 मयांशुभाः १९ कैकेर्जिताइतिप्रोक्तंकिमकुर्वतशत्रुतः मुमु
 रेषप्रश्नास्ति संजयज्ञानिनेप्रति ३ यद्वामोहस्यप्रश्नोयंस्व
 यत्रात्ममनःप्रति इतिरूपकमादायवाधितामुनिनाजनाः ३१

गी.
टी.
प्र.

अतएवोपसंहारे संजयोक्तिर्नृपं प्रति यत्र योगेश्वरः कृत्वा यत्र पा
थो धनुर्देवः तत्र श्रीविजयो धृतिर्धुवानीति मितिर्मम तथा च्छोदे
ग्येवेदोतगिरामप्यत्र संमतिः ३३ हतयो सुसुरो देवा इन्द्रियाणां
श्रुतौ श्रुताः शास्त्रानुगाः सुराः प्रोक्ताः स्वाभाविक्यस्तथा सुराः
स्वाभाविक्यस्तमो रूपा इन्द्रियाणां प्रवृत्तयः प्रवृत्ताः शास्त्रसि
द्ध्यर्थं प्रकाशाभिभवायताः ३४ शास्त्रानुगाः सुरास्तत्र शांतिदो
तिपुरः सुराः श्रुतिसिद्धप्रवृत्तीनामा सुरीणां लयावहः ३५
अनादिकालमारभ्य देवा सुरसमागमः प्रतिदेहं प्रवृत्तौ सो
सर्वप्राणिषु संगारः ३६ एवमेव मुनेर्भाषो दर्शितो यमयाधुना
अर्जवेन प्रसंगतं व्याख्यास्यामो यथाक्षरं ३७ ॥

नोलकंदीटीका ॥

तत्र बुद्धौ घमं श्रुत्वौ सुखादयि मेव तान्ते बुभुक्षुर्धृतराष्ट्र उवाच
धर्मक्षेत्र इति तत्र वेदे तेषां कुरुक्षेत्रे देवयजनमासेतिकर्मका
उपसिद्धं कुरुक्षेत्रमन्यत अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रे देवानो देवयज
ने सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनमित्यविमुक्ता विब्रह्मप्राप्तिस्थानभू
ते कुरुक्षेत्रमन्यत ब्रह्मसदनत्वे चास्य अत्र हि जेताः प्राणेषु त्क
ममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृती भूता मां लीभ
वतीति वाक्यशेषेण व्युत्पादितं एतद्व्यावृत्त्यर्थं धर्मक्षेत्र इति वि
शेषेण कुरुक्षेत्रान्तरगतं हि कुरुक्षेत्रं धर्मक्षेत्रमवनततद्ब्रह्म
सदने प्रवर्ग्य कोडे तस्य धर्मक्षेत्रत्वमात्रप्रवणत्वं तत्र समवे
ता मिलिता युयुत्सवो योद्धुमिच्छन्तः पांडवानां पृथग्ग्रहणं
तेषु समत्वाभावसूचनार्थं ॥ १ ॥

आनेदी टीका

कुरुतातात्रयर्थमेतत्प्रज्ञाणं भविष्यतीति पुराणे निरुक्ते कुरु-
क्षेत्रे देशे धर्माणां श्रोतस्मार्तक्रियाविशेषाणां बीजशायणामल्पा-
नामप्यत्र कृतानामुमानां क्षेत्रे न न प्रसवदृष्टिफल न भूमाकि-
मकुर्वतेत्यन्वयः धर्मक्षेत्रपदं प्रारंभे मंगलार्थम् तथानेपि
तत्र श्रीविजयोभूतिरिति मंगलप्रयोग एव १ ॥

रामकंदी टीका

धर्मक्षेत्रे इत्यादि किमकुर्वत संजयेत्यन्तम् धृतगणप्रश्नोच्चोदि-
त संजयवाक्यानि दृष्ट्वा तपोऽवानीकमित्यादीनि तमुलोच्य
नादयदित्यन्तानि परस्परवधाधवसायसंख्यसकलकुरुपां
उवसेन्यसमागतसुभटचोरसमरसंभोगो गसूचकत्वात्कर्म-
चोरत्वप्रतिपादनतात्पर्याणि निगदव्याख्यातानि तथा अथ
व्यवस्थितान्दृष्ट्वा उपक्रमसंजयोक्तान्येवार्जनवाक्यानि स-
न्यानिरूपणोपक्रमाणि उपयोः सेनयोर्मध्ये इत्यादीनि सुवो-
थानि ततः संजयोक्तान्येव हृषीकेशवाक्यान्पि स्फुटाधीन्यव-
गच्छन्ति

लासिकी टीका

धर्मक्षेत्रे इति धर्मबीजस्योत्पत्तिस्थाने मिलिताः मत्सुत्रादयोऽथ
नादयः युधिष्ठिरादयश्च मत्सुत्राः कपटोपात्तराज्यास्तद्देशप्रभा-
वात्तत्र धर्ममतयो युद्धं विनैव पांडवेभ्यो राज्ञो किं सिन्हासम-
र्पयेयुरित्येवं वंजनार्थम् संजयेति रागद्वेषादिदोषानुसम्पानि
तवानसि इति कृतवानि र्वाजमेव त्वया कर्षणीयमिति सूचनार्थ-
म् १ ॥

तेन सत्त्वपशुपदित्यादि सीटमानो ब्रवीदित्यन्त मर्जनेन स्य पितृमातामहादि वन्धुवर्ग-
दर्शनक्रियात्मकं संजयवाक्यं मयि व्यक्तर्यम् ततः प्रसूतोपदेश प्रतिषेधं तत्प्राप्तान-
समुद्भूत पितृमातामहादि वंशवधपर्यसादिसंग्राम कर्म विधिक्रियस्य कुरुक्षेत्रे प्रावि-
व प्रसूतोर्जनस्य धर्ममेव धर्मत्वे न व्यपदिशतो दुष्टमास्तमनानि त्यादीनि तस्मैक्षे-
तरे भवेदित्यन्तानि मनुष्यास्तु भवसुलभं मिथ्या तान प्रतिपादक वाक्यानि गदव्या-
ख्यातान्येव ततश्चैव मुक्तेत्यादि संजयवाक्यमपि गतार्थमेव इति तात्पर्यतः प्रथमा
ध्यायो व्याख्यातः ततः चोरव भयास्युतिपाद्यते एव मय प्रथमाध्यायो यथोपक्रान्तः ॥
पदेषु भगवत्प्रादुर्भूते हेतवेर्जन विषाद प्रतिपादनार्थः समाप्तः ॥

मामकाः

किमकुर्वत किं कुतवतः
धर्मक्षेत्रे इति विशेषणं

रणावीरसमिद्धोयिनी॥

धुतराष्ट्र उवाचेति॥ तत्र च दक्षिणापुरस्थितो धुतराष्ट्रः पांडवा-
नां जयकारणं बहुविधमाकर्ण्य पुरराज्यभ्रंशार्थी नः समीपस्थं
स्वसारथिं श्रीभगवद्वासुदेवमिति पातोन्मिषदिव्यवल्गुषा ऊरुक्षे-
त्रहृतांतं साक्षात्पश्यंतं संजयं पुरजयाशांसीं पृष्टवान् धर्मक्षे-
त्र इति हे संजय सम्यग्जयो भूत भविष्यदहर्तमानकालीनजा-
नविशिष्टतयोत्कर्षोऽस्येति संवाचनं कथ्यमाननिर्णयसामर्थ्य-
योतकं यदत्र ऊरुक्षेत्रे देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मस-
दनमिति जाबालिभुते विशिष्टप्रभावयुक्ते तत्पूर्वधर्मस्य हि जा-
तीनां स्नानजपोपस्थानादिलक्षणास्य राजन्यानां च पुहादिलक्ष-
णास्य क्षेत्रे भिद्वहिकारोऽऊरुक्षेत्रे समेवताः संगता पुहाभि-
लापुका मामका दुर्योधनादयः पांडुपुत्राश्च युधिष्ठिरादयः
किमकुर्वन्त कौत्सलके जिता इति किं धीर पुरुषे भीष्मद्रोणा-
दिभिरधिष्ठितमस्मदीयं प्रवर्तन् वलमवलोक्य परेषां भयमा-
विरभूदाहो सित्यक्षद्वयदिसानिमित्ता धर्मभयमासीद्येनैते
पुहाउपासमंरनिति वा पुत्र परवशास्य तज्जीवितजयोभया प्रो-
सिनश्च धुतराष्ट्रस्य प्रश्नाभिप्रायः १॥

सज्जयउवाच दृष्ट्वा तपोऽवानीकं व्यूढं ड्योय
नस्तदा आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥

भाष्यं नास्ति

शानन्दगिरिकृतटीका

किमस्मदीये प्रबलं बलं प्रतिलभ्य धीरपुरुषेर्भीष्मादिभिरधि
ष्ठितं परेषां भयमाविर्भूतं यद्वापन्न ह्य हिंसानिमित्ताधर्म
मयमासीद्येन ते युद्धादपरमरन्निति एवं पुत्रपरवशस्य पुत्र
स्नेहाभिनिविष्टस्य धृतराष्ट्रस्य प्रप्रे संजयस्य प्रतिवचने दृष्ट्वा
त्यादि पाण्डवानां भयप्रसंगा नास्तीत्येतत्तु शब्देन द्योयते प्रत्यु
त ड्योयधनस्यैव राज्ञो भयं प्रभूते प्राडर्धभूव पाण्डवानां पाण्डु
सुतानां युधिष्ठिरादीनामनीकं सैन्यं धृष्टद्युम्नादिभिरतिरुष्टं
बुद्ध्या धिष्ठितं दृष्ट्वा प्रत्यक्षेण प्रतीत्यत्र स्तुतदयो ड्योयधनो राजा
जातदा तस्यां संग्रामोद्योगावस्थायामाचार्यं शोणनामानमा
त्मनः शिस्तितारं रत्नितारं श्लाघयन् उपसंगम्य तदीये समी
पे विनयेन प्राप्य भयोद्विग्नहृदयत्वेऽपि तेजसित्वादेवं वचन
मर्थसहितं वाक्यमुक्तवानित्यर्थः २ ॥

स्वामि कृतटीका

दृष्ट्वा तत्पुनस्तु पुनिलिते पुनस्तु राजा ड्योयधनो अनेकवीरस
मुदाये लब्धदीप्तिर्द्वेन यो धयितुं शक्यो ड्योयधनो राजा आचार्यं
यं धनुर्वेदोपदेशं शोणमुपसंगम्याधिक्येनाचार्यत्वकृतेन संग
तो भूत्वा शोणचार्यसमीपे गत्वा वचनमनेतरं वक्ष्यमाणं वाक्य
मब्रवीत् उवाच किं कृत्वा पाण्डवानीकं पाण्डवानां युधिष्ठिरादी
नामनीकं सैन्यं व्यूढं चक्रादिवृहद्वचनया व्यवस्थितं संपन्नं
दृष्ट्वा वलोका ड्योयधनो शोणं प्रतियद्वचोऽब्रवीत् तत्तदेव नव
भिः श्लोकैः संजयो धृतराष्ट्रं प्रतितदेव वचनमाह २ ॥

रामानुजभाष्यं श्रद्धेः श्लोकात्प्राप्यमर्थम्

शान्तो ड्योयधनो नीलानिरासीत् पाण्डवानां बलं तस्मीयेव

गी.
टी.
व.

ले ॥ ^{टीका} अभिनवगुप्त ॥ २ ॥ नास्ति

परमार्थप्रणा

संजय उवाच दृष्टेति राजा ड्यो धनं पांडवानीकं तं तेन्यं वृद्धं वृद्धं
रचनया स्थितं दृष्ट्वा चाचार्यं द्रोणमुपसंगम्य वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

वनमालीटीका ॥

एवं कृपालो कथं वहा रेनेत्राभ्यामपि हीनतया त्वं यस्मिन् पुत्रे हे हा
भिनिविष्टस्य धृतराष्ट्रस्य प्रेक्षे विदिताभिप्रायस्य संजयस्यातिधा
र्मिकस्य प्रतिवचनमवतारयति वैशंपायनः तदा राजा ड्यो ध
नः पांडवानामनीकं सैन्यं वृद्धं शूणमकरादिव्यं रचनया स्थि
तं दृष्ट्वा चाचार्यं द्रोणमुपसंगम्य समीपं गत्वेदं वचनमब्रवी
त् ॥ १ ॥

ऊरुमं वै जयनीटीका ॥

एवमधर्मरूपनिजपुत्रराज्याभिकांक्षिणः पुत्राचरागमात्रेण
कर्तव्या कर्तव्यविवेकहीनस्य धृतराष्ट्रस्याभिप्रायाभिज्ञस्य वा
सकृपापात्रस्य संजयस्योत्तरं वैशंपायनोऽवतारयति संजय
उवाचेति तत्र भगवत्सहायानां कुंती पुत्राणां भीष्मादिसहा
यादेकादशा दौहिणी पौत्रस्तव पुत्राद्वयलेशोऽपि नास्ति क
स्येच्छया त्वत्र मर्त्येन स धर्मजन्यमभयं तत्कस्मै एवोपदेशादिना
पशामितमिति कृत्वा कृष्णामिमुं वनपाण्डवानां सर्वत्रैवाज
तो भयं विजयं च भवत्युत्राणानु कृष्णपराङ्मुखत्वेन भयं परा
जयं च भविष्यतीति वार्णयति दृष्टेति पांडवानां पांडुतनया
नामनीकं सैन्यं वृद्धं रचनया स्थितं दृष्ट्वा चाचार्यं द्रोणमुपसंगम्य
वैशंपायनोऽवतारयति दृष्ट्वा चाचार्यं द्रोणमुपसंगम्य वचनमब्रवीत्
मर्त्यमयो दिग्गृहदयः स्वबलं दुर्बलं मन्यमानौ राजाराजनी
तिमात्रपवनिपुणौ न त्वधर्मयोऽप्युद्वेष्टाचार्यं शस्त्रास्त्रविद्यावेतारं द्रोणमिदं
पसंगम्य निकटं प्राप्य वचनं ब्रूयद्गर्भितं वाक्यमब्रवीत्
कथयत् ॥ १ ॥

दर्शयनादौ ड्यो ध
नसदोरात्म्य

मधुसूदनीटी

पुनरुक्तपात्रलोकव्यवहारनेत्राभ्यामपिहीनतयामहर्तोयस्यप्रवृत्तेहमात्रा
भिनिविष्टस्यधृतराष्ट्रस्यप्रविदिताभिप्रायसंज्ञयस्यातिथामिकस्यप्रति

+तत्रपाण्डवानोदृष्टभयसंभावनापिनास्ति अदृष्टभयतुष्टोत्पावचनमेतारयतिवैशंपायन
ऊनस्यात्यन्तंभगवतोपशमितमितिपाण्डवानामुत्कर्षस्तथा
हेनद्योत्यते स्वप्रवृत्ततराज्यप्रत्यर्पणशंकयातमाग्लासीवि
मिराजाने बोधयितुंउद्योयनदोष्टमेवप्रथमंवर्णयति दृष्टे तौ
ति पाण्डुसुतानामनीकंसेन्यवृद्धरचनयाधृष्टमुन्नादिभिः
स्थापितंदृष्टाचार्यज्ञानविषयीकृत्य तदासंगमोद्यमका
लेशाचार्येद्रोणनामानंयनुर्विद्यासंप्रदायप्रवर्तयितारम्य
संगम्य स्वयमेवतत्समीपंगत्वातत्स्वसमीपेतमाह्वय एते
नपांडवसैन्य दर्शनजनितंभयंस्त्व्यते भयेनस्वरत्तार्थतत्
समीपगमने पाचार्यगौरवव्याजेनभयसंगोपनंराजनी
तिऊशलत्वादित्याह राजेति आचार्येउद्योयनोब्रवीदित्येता
वैतेवनिर्वाहेवचनपदेसंसिप्रवक्तृत्वादिवद्गुणविशिष्टे
वाक्यविशेषेसंक्रमिते वचनमात्रमेवाब्रवीन्नतकंचिदर्थ
मितिवा १ ॥ सदानंदीटीका ॥

ममत्वाभिनिविष्टस्यप्रश्रुत्वान्तपस्यसः उवाचसंजयोवा
कंचिद्व्यदृष्टासमन्वितः १ पांडवानोचनिर्दोष्टोदोष्टोउद्यो
यनस्यच पांडवोत्कर्षतांचेतद्योत्यतेत्रतुशहतः २ सैन्येपा
ण्डुसुतानांतदृष्टाउद्योयनोन्तपः व्युज्ज्वलतविन्यासविशे
षेणास्त्रदृष्टितः ३ संगमावसरद्रोणमाचार्यभीतमानसः
गत्वातदन्तिकेवाक्यमवदद्वाजनीतिवित् ४ पाण्डवेषुस
शिष्येषुप्रियेषुततरागतः नकरिष्यतिसंगममितिबुद्धौ
निधायच ५ ॥ १ ॥ नीलकंठीटीका

व्युज्ज्वलहरचनयास्थिते आचार्येद्रोणे राजाउद्योयनोराजा
ब्रवीदित्येवसिद्धेवचनपदेनसंसिप्रवक्तृत्वादियुगवत्त्वं
वाक्यमस्त्व्यते १ ॥

6

शानंदी टीका

वृद्धेयुद्धाययथावत्कृतबलविन्यासेनस्थापितेपांडवसैन्येदृष्ट्वा
राजादुर्योधनस्तदाचार्येद्रोणमुपसंगम्यसमीपमागत्यवचन
मब्रवीत् २ ॥

रामकंदी टीका

स्पष्टार्थम् ३ ॥

॥

॥

पांडवो धनः पांडवानां सैन्यं वृद्धं

लासि कीटीका

चक्रादिवृत्तरचनयास्थितम् युयुत्सवसरे धनुर्विद्योपदेशारे
द्रोणचार्येसमीपंगत्वा वाकं वक्ष्यमाणमब्रवीत् २ ॥

दृष्ट्वा

रणावीरसमिद्धोधिनी ॥

पवंष्टष्टः संजयः पुरपरवप्रातयाभिनिविष्टं धुतराष्ट्रं प्रत्युवाच
दृष्ट्वा ॥ राजानीतिनिपुणोदुर्योधनः पांडवानामनीकं सैन्यं दृ
ष्टुम्रादिभिरतिथुष्टैर्वृद्धैर्वृद्धः सेनास्थापनारचनाविशेषः
स्तेनव्यवस्थापितमवलोक्यतदा संग्रामोद्योगवस्थायामाचार्य
द्रोणाभिधं धनुर्विद्यासंप्रदायप्रवर्तयितारमुपसंगम्य विनये
न तत्समीपंगत्वा वक्ष्यमाणं वाक्यमब्रवीत् ॥ अत्र प्रसंगाद्गुरु
नां सामान्यलक्षणाकथनपुरःसरं तद्देहलक्षणांकथ्यते तत्र
विशिष्टप्राण्यप्राण्यंगरचनाविशेषाव्यूहः तेवसूचीगारुडच
क्रचंद्रमकरप्रपेनार्थचंद्रपद्मसर्वतोभद्राव्यानव तत्र संदत्ता
न्योयधेदल्यान्कामं विस्तारयेद्दहन सूचीसखाभिधमिदमत्या
नां बद्धभिः सदेति मार्कादेयोक्तलक्षणाः सूचीमुखव्यूहः चंदा
दिकल्पनया सैन्यानां गुरुशक्तिरचनागारुडव्यूहः पवंस्वनाम
सदृश कृतिकल्पनया सैन्यानामवस्थापनरचनलक्षणाश्च

दयः समज्ञेयाः अपरेवतिर्युतिस्तदंः स्याद्भोगोन्वयुतिरेवच
मंडलः सर्वतोवृत्तिः एष्युतिरसंदतइति कामन्दकुलक्षणादे
उभोगमंडलासंदिताया उपवृद्धभेदा बहुविधाः तत्रसैन्यानां दंडव
हुतिरवस्थानेदंडः समदशाभेदः तथातेषामन्वयुतिरन्योन्यानुग
तावृत्तिर्भोगः पंचभेदः मंडलाकृत्या समवस्थितानां सैन्यानां सर्व
तोवृत्तिः सूर्यप्राचीरवत्संडलसिंभेदः स्वस्वस्थित्या स्थितानां ग
जादिसैन्यानां विजातीयैरमिश्रितानां एष्युतिरसंदतश्चतुर्भेदः
प्रकाराणां मानंत्यातलक्षणां विस्तरभयान्नप्रदर्शितमिति प्रसं
गतोरसंदिप्यवृद्धप्रकारतलक्षणां प्रदर्शिते प्रथुना प्रसंगात्तत्क
लनापि प्रदर्श्यते यदुक्तमाचार्यपादैः जेवित्याप्रतिसार्थभूयति
रसंस्थानेषुतांस्तानुधोयोदृणां कलयेकनामनुपुरोवृद्धस्थि
तौ यदिया साध्यसिध्यति नैवजातपिच तत्कोत्याभदानां पुरोदेया
सुरतीतिर्नभीरु वृद्धनां सेनापतितत्कृतिः अज्ञार्थः बुधः प्रबुद्धम
ती राजास्थानेषु विधेयस्थानेषुतांस्तानधिकारिणां ध्यानतलम
तिप्रायेन तयोगक्षेमादिपालनावेक्षया जेवित्या तत्तद्विधाभिज्ञता
निरीक्षणाद्वै अथवा प्राप्तवसुपथा सुद्विरप्रमादोभिपुक्तताका
र्येषु व्यसनाभावः स्वाभिभक्तिश्च योग्यतेति परिभाषितयादृत्या
प्रतिसार्थसंस्थानेनास्याप्ययोदृणां भदानामनुपुरोवृद्धस्थितौ क
लांकलनांकलयेदिचारयेदितिसंबंधः वृद्धः सूचीमुखवायाः सैन्य
स्यापनाचनाविषोवास्तेषां स्थितौ स्थित्यर्थयोदृणां भदानामनुप
रः कलांकलयेत के वृद्धप्रभागे स्यात्पाः केचपक्षादिति अनुपुर
इत्युपलक्षणां पार्श्वमध्यस्थितेरपीति बोध्यं ननु योदृसम्पत्तौ सत्यां
कानामेयंकलनाप्रकाभीरुकल्पितानर्थजनिकेत्यत आह यदि
ति यत्तत्तत्साध्यसाधनीयं धियानयबुद्ध्या सिध्यति तद्भदानां

सादसिकानां कोत्यानजातयिसिध्यतीतिसंभवदुलसंपत्तिरपि
 राजानजातसादसेनकर्मऊर्णदितिभावः इतिस्थितायांक
 लमायामितिकर्तव्यतामादपुरतइति सुराणांवक्ष्यमाण
 कृतीनांततिःपंक्तिपुरतोदेया नभीसचदानाभीरुपंक्तिःपुर ज
 तोदेया पच्चादसोदेयेत्यर्थः अयमर्थः सुराणां पुरुषरत्ना
 नीमेसर्वथाख्याइतिपच्चादवस्थितिर्नदेया सर्वथादीयंका
 लेरक्षाप्रभामयेभवेदिति अन्यथात्वकालेतेषांसुरत्वंपुरुष
 रत्नत्वंचनप्रयेदितिभावः तर्दिकागतिभीहूणां तत्रतेषामव
 स्थामपिमास्त्रित्यत्राद अंसेदेति तेषांपुरस्थितवीराणांपच्चा
 त्यरंकेवलमतिप्रायेनचांसेक्षास्कन्ददर्शनं तस्यांवेलायांक
 तिर्यथा परे सुरपच्चास्थितानांतेषांस्कन्दानीदंते तथातत्क
 तिःकर्तव्यतयावशिष्यते येनपरबलानिबलसंपत्तिं दृष्टुं
 बहूनात्यन्तायंतइत्यर्थः तथाच मार्कंडेयः सुराःप्रमुखतो
 देयानदेयाभीरवःकचित् सुरान्वासुरतोदत्वा स्कंदमात्रद
 र्शनं कर्तव्यंभीरुसंघेनप्राप्तुविद्रवकारकं दारयंतिपुरस्ता
 त्भीरवोविदुताःपरं प्रोत्सारयंती हरणेभीरूमृताःपुरः
 स्थिताइति २ ॥

[The page contains dense handwritten text in Devanagari script, which is mostly illegible due to extreme fading and blurring.]

६४

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

दृष्टान्विति तद्वशः पाण्डवानीके कौरवानीकात्तेजसिता
लक्षणविशेषघोतकः अतएवाहोत्तरत्रयोर्योधनोभीष्ममे
वाभिरक्षेत्त्विति अनीकैर्सेन्यै बृहद्बृहन्नयस्थिते तदे
तिऊरुत्तेजाधिष्ठानकालेपरामृशति आचार्येणैवाचार्ये
आहव किंतु पसंगमेतिवदन्पाण्डवानीकसंदर्शतजः
नितसाधु समाकृतयति अवचनमब्रवीदितिछेदः अवा
च्यंवाक्यमुवाचेत्यर्थः ऊतआचार्यसहाक्ययोगंप्रत्यव
चनमुक्तवान् अतउक्तेराजेति राजानोद्विद्येनीतिमात्रप्र
वर्णः सात्विकगन्धोज्जिताः बहुविधतर्कशीलास्तेषामु
चितमेतादृशसंभाषणमितिभावः किमवचनंतदृश्य
ति १ ॥

भाषा अनुवाद

तब सञ्जयने कहा कि राजा पाण्डुपुत्र युधिष्ठिरादिका से
न्यदल ब्रह्माकार रचना रचित युद्धके लिये तयार खड़ा दे
खि राजा उर्योधन द्रोणाचार्यके निकट जायकर वक्ष्यमा
त्र यह बात कही इससे यह जनाया कि भयभीत शङ्का त
मारेही पुत्रको भई है ॥ २ ॥

संज्ञवाक ॥ दोहा ॥

पांडवसैन्यादिकहुं उर्योधनतब देष द्रोणानिकटसोजाय
नयभार्येवातविशेष ॥ २ ॥

10

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
सर्वत्र भगवत्पदं सर्वत्र भगवत्पदं
सर्वत्र भगवत्पदं सर्वत्र भगवत्पदं
सर्वत्र भगवत्पदं सर्वत्र भगवत्पदं
सर्वत्र भगवत्पदं सर्वत्र भगवत्पदं
॥ १ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
सर्वत्र भगवत्पदं सर्वत्र भगवत्पदं
सर्वत्र भगवत्पदं सर्वत्र भगवत्पदं
सर्वत्र भगवत्पदं सर्वत्र भगवत्पदं
सर्वत्र भगवत्पदं सर्वत्र भगवत्पदं
॥ १ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

पश्येतां पाण्डुपुत्राणां माचार्यमहतीं चमूं व्यूहं
दुपदपुत्रेण तवशिष्येण धीमता ३ ॥

आनेदगिरिकृतटीका ॥

यं

ते देववचनमुदाहरति पश्येति एतामस्मदभासे महापुरुषान
पि भवत्पुत्रानपरिगणयितुं शक्यं न्यामवस्थितं चमूं मि
मांसेनां पाण्डुपुत्रेर्धुधिरादिभिरानीतां महतीं मेनेकादौहिणी
सहितामहोभां पश्येत्पाचार्यं डुर्योधनो नियुक्तेनियोगद्वारा च
तस्मिन् परेषामवज्ञाविज्ञापयन् क्रोधातिरेकमुत्पादयितुमुत्सह
ते परकीयसेनायां वैशिष्ट्याभिधानद्वारा परापरपक्षेपि त्वदीयमे
व बलमिति सूचयन्नाचार्यस्य तत्रिरसनं सुकरमिति मन्वानः स
त्राह व्यूहमिति राक्षोदुपदस्य पुत्रस्तवशिष्योऽष्टशुभ्रलोके
त्वातिमुपगतः स्वयं च शस्त्रास्त्रविद्यासम्पन्नो महामहिमः तेन
व्यूहमापाद्याधिष्ठितामिमां चमूं किमिति न प्रतिपद्यसे किमि
ति वा मृशसीत्यर्थः ३ ॥

स्वामिः कृतटीका ॥

न्यासेन

पश्येतामिति हे आचार्य पाण्डुपुत्राणां पांडवानामेतां महतीं चमूं सेनां
समादौहिणीपरिमितं पश्चादवलोक्य कथं भूतां तवशिष्येण दुप
दपुत्रेण दृष्टुं मेन धीमता तवशिष्यत्वेन सेनां व्यूहविन्यासादिबु
द्धिमता व्यूहो व्यूहवचनया स्थापितं तवशिष्येणेति तवापि पांडवस्य
नायां काश्चिदनुरागोस्तीति कोटिल्यवचनं डुर्योधनस्येति पांडुः पां
डुरोगाय मेस्तत्पुत्राजारपुत्रा इति सामिश्रायवचनं डुर्योधनस्य ३ ॥

अधिष्ठितं

रामानुजभाष्यम् आदिश्रीकात्यायनस्य

भीष्माभिरदि तं स तल्लोकात् मयि न ये बलस्य पर्याप्तं तत् तव
लस्य ॥ ३ ॥

अभिनवशंकरकृतटीका ॥ नास्ति

परमार्थप्रणा ॥

पश्येतामिति भो आचार्य महतीं पर्याप्तबलां पाण्डुपुत्राणां चमूं सेनां

गी.
टी.
प्र.

पश्य न केवलं सैन्यवाङ्मयमुपयुज्यत इत्याह उपदपत्रेण धृष्टमुने
नधीमतामत्रिवेशचत्वेण तत्रापितवशिष्येण वृद्धो बृह
चनयासत्रिविष्टाम् ॥

वनमालीटीका ॥

किमब्रवीत्तदाह पश्येति नवभिः हे आचार्य पांडुपुत्राणो महती चम्
पश्य कीदृशी उपदपत्रेण धृष्टमुनेन वृद्धो पेशनादिवाहरचनपा
रं शीघ्रतां कीदृशेनधीमतातवशिष्येण ३ ॥

ऊरुमवैजयन्तीटीका ॥

स्वस्मिन्परेः कृतामवज्ञां श्रुत्वा तेषामुपरिकोपं ऊर्वत्राचार्यो युद्धं
करिष्यतीत्येवं मनसि निधाय पश्येतामित्यादिभ्यस्तस्य संजनयन्नि
त्यनेमाह पश्येतामिति भो आचार्य पाण्डुपुत्राणो युधिष्ठिरादी
नामेतामति निकटवर्तिनी महती बृहद्गोहिणीभिरतिविस्तरो
चम्हंसेनात्वे पश्य प्रत्यक्षविषयी ऊरुमवैजयन्तीनां लोद ननु यथा
सर्वं युयं पश्यथ तथेवाहमपि पश्यामि श्रुतो मम दर्शनस्येवा
धिकं किमित्यपेक्षायामाह तवशिष्येण धृष्टमुनेन वृद्धो बृह
नयास्यापि तांते वैवशिष्यस्त्वयेव सह योद्धुं प्रवृत्तो तस्मिन् नः कोपी

तवन्नामिपि नायातेत्यर्थः

पु.

ननु तदा भवेत्तथाहमपीति चेत्तत्राह उपदपत्रेणेति उपदस्य त्वे
रिणः पुत्रोऽपदेन त्वद्व्यायेवोत्पादितस्तवायेमृत्युः स्वधृत्वं यद्ये
वं तर्हि माच्छिष्यत्वात् नूनं विद्यमेने प्रसह्य हर्षा मीत्यत्राह धी
मता बुद्धिमता यत्त्वावंचयित्वा त्वनो विद्यामप्युक्ता तमप्युक्ता च
नभीमादिसहायं गवितं तदप्येस्थितं कथं वधिष्यसीति

हं मुद्यताः

होयति

होयति

होयति

होयति

होयति

होयति

होयति

होयति

होयति

होयति

कोपीति चेत्तत्ते तपवत्त्वाप्ययः कालः सर्वं करोति भवतां न दोष
इत्येवं धर्मक्षेत्रे पिशाऊनिभारो नयः कुरुस्व त्वत्त्रे दोषबद्धिं कृत
स्तस्य विजयं कथमिच्छसीत्येवं धृतराष्ट्रकथयत् ३ ॥

मधुसूदनीटीका ॥

एतामत्यासन्नत्वेन भवद्विधानपिमहाब्रुवाणानां यमयस्य

महोदयानि नागवायं त्वं नास्तकदं

तेन स्थितो पांडुपुत्राणां च मंहती मने कादौहिणी सहितत्वे
 न उर्निवारो पशुपापरोक्षी ऊरुप्रार्थनायां लोट् अहं शिष्यात्वा
 माचार्यं प्रार्थयेत्त्याह आचार्येति दृष्टा च तत्कृता वज्ञा स्वयं
 मेव ज्ञास्पसीति भावः ननु तदीया वज्ञा सोढव्ये वास्माभिः प्रतिक
 र्त्तमशक्यत्वादित्याशंक्य तन्निरसनं तव सुकरमेवेत्याह व्युज्जितव
 शिष्येणेति शिष्यापेक्षया गुरोराधिकं सर्वसिद्धमेव व्युज्जितव्यं
 युज्जेत्यनुक्ता दुपदपुत्रेणेति कथने दुपदपूर्ववैरसूचनेन क्रोधा
 दीपनार्थं भीमतेति पदमनुपेक्षणीयत्वं सूचनार्थं व्यासंगांतरनि
 रोकरणेन त्वरातिशयार्थं पशेति प्रार्थने अन्यच्च हे पांडुपुत्राणां
 माचार्यं ननु मम ते पुत्रेहातिशयात् दुपदपुत्रेण तव शिष्येणे
 तित्वार्थं सुत्यत्रोपित्वया ध्यापित इति तव मोक्षमेव समानार्थं
 कारणमिति सूचयति शत्रोरपि सकाशात् द्वयोः प्रायश्चला विद्या
 पृहतेति तस्य भीमत्वं अतएव तच्च मूदर्शनेनानंदस्तैवेव भवि
 ष्यतीति श्रोतत्वात् नान्यस्य कस्यचिदपि यं प्रतीयं दर्शनीयेति
 त्वमेवेतां पशेत्प्राचार्यं प्रतितत्सेन्यं प्रदर्शयन्निगूढं द्रष्टुं चो
 तयति एवं च यस्य धर्मक्षेत्रं प्राप्ताचार्ये पीदृशी दुष्टबुद्धिस्त
 स्य कानुतापशंका सर्वाभिशां कित्वेनातिदृष्टाशयत्वादिति भा
 वः ॥ ३ ॥ सदानंदीटीका ॥

तस्य ते पुत्राणां वज्ञा क्रोधाधिकं भवेद्यथा तथोवाच स पशेत्प्रा
 चार्यं केचित्त्रिभिस्त्रिकैः १ अत्यासनामिमांसेनामने कादौहिणी
 युतां पशुपांडुसुतानां त्वमाचार्यं परमार्थवित् २ त्वद्वार्थं प्रजा
 तेन धृष्टद्युम्नेन भीमता बृहन्निर्माणतः सम्पकस्यापिता वैरिणा
 तव ३ अथवा पांडुपुत्राणां गुरोपश्रुतिरागवान् यतस्तत्पुत्रमि
 त्येवं हार्दं दुर्योधनस्य च ४ यस्य प्राप्य ऊरुक्षेत्रं माचार्यं पीदृशी
 मतिः किमुवाच भवेत्तस्य दोषमाहात्म्यमद्भुतम् ५ ॥ ३ ॥

नीलकंठीटीका ॥

दुपदपुत्रेणेति पूर्ववैरसूचनेन क्रोधादीपनार्थं विशेषणं ॥ ३ ॥

अनेदी टीका
उपदपुत्रेति पूर्ववैरसूचनिकयाचार्यस्य कोयोत्साहो हीयनाः
र्थम् तवशिष्येणेति योहिभवच्छिष्यः सो वशमचुत्तमावृह
चनो करोति इति प्रतिविधानपरो भवेति प्रोत्साहनार्थः ३ ॥
रामकंदी टीका

सपार्थम् ३ ॥

कितदिन्याह नवभिः शोकैः
या चार्थपतां
उवाता न हते

लसिकी टीका

सेनो समाक्षौहिणी परिमिताम् व्यूहचनया स्थापितो पशुपकेन
धृष्टसेनव्यूहविन्यासादोक्तशलेन तवशिष्येण भीमतेति को
दित्यवचनेत्वाहं तमुद्यतेनेति वा ३ ॥

भगवीरसमिहोधिनी ॥

पश्येतामिति यतां भवद्विधानामपि मरुनुभावानां वीराणां
संमुखे वीतभयत्वेन स्थितां पांडुपुत्राणां युधिष्ठिरादीनामथ च
पांडुः पांडुरोगयमस्तसुत्रा इति साकृत्तोत्साज्जाज्ञाता इति विप
रीतलक्षणा अथवा पांडुपुत्राणामाचार्येति संबंधः तथा च तं
क्षेप तवानुरोगो न तु मयीति कोदित्यवचने इयोधनस्य प्रका
शात् तस्मिन्निष्ठा ददंत्वाचार्यप्रार्थये इत्याचार्येति पृथक् संबोधनं
मदतीं समाक्षौहिणी परिमितां च मूंसेनां पश्येति प्रार्थनायां
लोडदृष्ट्वा च तदीयावज्ञा स्वयमेव ज्ञास्यते भवेतेति भावः
न चैतेषां बलवत्त्वेन प्रतिक्रियाविधातुमशक्येत्याशंक्यतन्नि
रसनंतवसुकरमेवैत्याद व्युत्पत्तिरित्यादिना यतोऽप्युपदपुत्रेण
सर्वमेव कृतवैरेण उपदेन तद्वृथार्थमप्यादितेन धृष्टसेनेति

13
 पूर्ववैरस्मादनेन कोपोदीपनं तव क्रियेति त्वदीयमेव वलं य
 रपक्षेपीति तन्निःसृतं तव सकरमिति योतिनं पुरोः सकाशाच्च
 शिष्योऽप्यवलः प्रायेण प्रसिद्धति अथ च त्वद्वार्थमुत्पादितोपि
 त्वयेवाध्यापित इति तवैवमौख्यं समानर्थकारणं संहतमिति सा
 कृतोक्तिः थीमतेति व्यासंगांतरनिराकरणेनानुपेक्षणीयत्वो
 क्तिः अथ च प्राज्ञोऽपि सकाशात् तद्वार्थमुत्पादितोपि त्वदीयेति
 साभिप्रायोक्तिः व्युत्पत्तिमिति प्रभातायां तु शर्वयीभीष्मः प्रांतन
 वस्ततः अनेकान्यवसंयाने व्यादिदेशाद्यभारत गारुडं च मदा
 व्युत्पत्तिं प्रांतनवस्तदा पुराणां तेषु प्रियाकांक्षीभीष्मः प्रास्तास
 केविदः व्युत्पत्तिं तत्तत्संयमस्य सावीपरंतपः धृष्टद्युम्नेन स
 हितः प्रत्यव्युत्पत्तिं संयुगे अर्थचंद्रेण व्युत्पत्तिं तस्मिन्तिदं करुण
 इति भारतोक्तार्थचंद्रेण व्युत्पत्तिं तस्मिन्तिदं करुण
 इति भारतोक्तार्थचंद्रेण व्युत्पत्तिं तस्मिन्तिदं करुण

३ ॥

शमचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

पश्येतामिति यतस्त्वमाचार्यः पाण्डवानासुपदेष्टुं तस्त्वशिष्ये
एदुपदपुत्रेण धृष्टद्युम्नेन कृष्णं ब्रूयन् यथाधिष्ठितो पांडुपुत्रा
णोऽसौ महतीं पश्येति अस्मत्सैन्यं पतच्च मह्यं संदर्शनजनितानंद
भाजनं न त्वतो न्योऽस्ति यं प्रतीयेत प्रदर्शनीयेति भावः ननु स एव
मास्तिष्यः किं न भवदादय इत्यत आह धीमतेति आचार्याणाम
यस्वभावो यत्प्राज्ञ एव शिष्ये प्रणयिनो भवन्तीति भावः कृष्णं तदु
ष्टद्युम्नेनेति विहाय दुपदपुत्रेणेति वदन् नास्मस्वनाम्ना प्रसि
द्धिरिति तस्मिन् सूर्याय नक्ति एवं च येषां धर्मक्षेत्रे प्राप्ताचार्ये
षपीडशीड एव बुद्धिस्तत्र कानुतापसंभावनेति तात्पर्यं क्षणेन
सर्वथा स्वात्मविजये यति तत्त्वं नो दासिन्यमालंबनीयं नापि पांड
वहितं किंचिदाचारणीयमिति प्रवृत्तिकाभिसंधिः किंच कर्तव्या
पेतदनुकंपाय ये ते हीनबलाः सुर्न चैव मित्याशयवानाह ॥३॥

॥ लोकोपनिषद् ॥

भाषा अनुवाद ॥

मोई दुर्योधनकी सब बातें सज्जय नव श्लोकसे कह
तैहैं कि हे आचार्य देखिये तो यह युधिष्ठिरका सैन्यदल
जिसको आपका शिष्य दुपदका पुत्र बुद्धिनिधान धृष्ट
धुमने रचाहै सो महात्मा आपके सामने बड़े विस्तारमें
युद्ध करनेको तयार निडर खड़ाहै ३ ॥

दोहा ॥

सेनापांडुसुतनकीबड़ीहोराइंददेव रवीश्वरसोंशिष्यतव
धृष्टधुमविशेष ३॥

15

✕

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

अत्र सुरामहेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि यु.
युधाने विराटश्च दुपदश्च महारथः ४ ॥

आनन्दगिरिहृतटीका ॥

अन्येपिप्रतिपक्षेपराक्रमभाजोवहवः सन्तीत्वत्रुपेक्षणीयत्वे
परपक्षस्य विवक्षयत्राह अत्रेति तस्याहि प्रतिपक्षभूतायां स
नायां सुराः स्वयमभीरवः शस्त्रास्त्रजशलाभीमार्जुनाभ्यां स
र्वसम्प्रतिपन्नवीर्याभ्यां तृणाः युद्धभूमावुपलभन्ते तेषां यु
द्धशोण्डीरं विशादीकर्तुं विशिनष्टि मेहेष्वासा इति इषुरस्य
तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या यत्रुक्तमुच्यते तच्च महदन्वैरप्रथुषंत
द्विद्यते येषां ते राजानस्तथा विवक्षन्ते तानेव परसेनामथ
मथ्यासीनान् परपक्षांशुरागिनोराज्ञो विज्ञापयति युयुथा
न इत्यादिना सौभद्रोद्गोपदेयाश्चेत्यन्तेन ॥ ४ ॥

स्वामिहृतदीका ॥

अत्रेति अत्रास्याचम्य मीश्वराः शौर्येण ज्ञात्रथर्मणेपेतामहे
 धासाइषवोवाणाप्रस्पतेयैरितीषासा यन्नुषिमहान्तइषासा
 येधातेमहेषासाइषवोवाणाप्रस्पतेयैरितीषासा युधिसंग्रामे
 भीमार्जनसमाः भीमोभियाभयेनमीयतेचकितैरिववीरांत
 रेविलोकात्तइतिभीमः अर्जुनः पशुपतिसंग्रामोपार्जितयशो
 विभूतिभिरर्जनं पांडुरं संपादितं विश्वं येन सोऽयमर्जुनः तौभी
 मार्जनौ अत्रातिप्रसिद्धौ योद्धारौ ताभ्यां तुल्याः समाश्रुताः संतिता
 नेवनामभिर्निर्दिशति युयुधानः सात्यकिवीरवरेरेवमिप्रीभा
 वेन युद्धाविष्टः युमिश्रणइतिधातुपाठात् विगतोविपक्षधुः
 तोराट् राजा यस्य शत्रुहृदनस्यसविराटः दुवत्तहत्तवत्संग
 मेनिश्चलौ पांडो यस्य स दुपदो महारथः प्रत्येकं महारथत्ववि त्व
 शेषणम् ॥ ४ ॥

रामानुजभाष्यटीका ॥ अदिश्लोकात्प्राप्यमर्थम्

तदिहोपेत्युक्तं तन्मन्त्रं निदिध्याक्यते ॥

गी.
टी.
प्र.

अभिगुप्तकृतटीका ४ ॥ नाति

परमार्थप्रण टीका

अथतत्रास्थितान्वीरानाह अत्रेति अत्रास्योचते पुराः पराक्र
मवन्तो महेशासाः महान्तरुषवोवाणा अस्मिन्तेति प्यंते ये स्ते
तथाविधा सं युधिसंग्रामे भीमार्जुनसमास्तुतः सहशबलाः
सन्ति ॥ ४ ॥

वनमाली टीका

इषवोवाणा अस्मिन्ते ये स्ते महेशासा महान्तरुषासा यन्त्रुषियेषां
ते तथा भीमार्जुनौ प्रसिद्धौ योद्धारौ युद्धे तत्समास्तुतुल्याः
रात्रास्योसेनायां सन्ति तानाह युयुधान इति साह्ये द्वाभ्यां
युयुधानः सात्यकिः ॥ ४ ॥

ऊरुमवेजयनी टीका ॥

एवमाचार्यस्य कोपो दीपनाय परमैतदस्थितिमुक्तेरानीत
स्य भयोत्पादनाय तत्रास्थितान्वीरान्वर्णयन्तेषां उपेक्षणीय
तानिराकराति अत्र पुरुरित्यादिभिस्त्रिभिः श्लोकेः अत्रास्योप
रसेनायां महेशास इषवोवाणा अस्मिन्तेति प्यंते ये स्ते
भिरितीषासा यन्त्रुषियेषां ते तथा युधिसंग्रामे भी
मार्जुनसमार्जुनयोस्तुल्याः पुराः सहस्रभयमविगणयस्व समा
नसहस्रवीरजिगीषयात्साहवन्तः सन्ति केवलं धृष्टद्युम्नपव
पूरोस्तीति नमन्नव्यम् तेषां नामानि पुराः युयुधानः सात्यकि
विराटः प्रसिद्धः दुपदश्च तवामित्रः एतेषां तु त्रयाणामपि मह
रथ इति विशेषणम् ४ ॥

मधुसूदनी ॥

न केवलमत्र धृष्टद्युम्नपवपूरो येनोपेक्षणीयता स्यात् किं त
स्यां च नामान्येति बहवः पुराः संतीत्यवश्यमेव तज्जयेयत्तनीय
मित्यभिप्रायः पुरा नेव विशिनष्टि महेशासा इति महान्तरुषे
रप्रधृष्टा इषासा यन्त्रुषियेषां ते तथा हरतपव परमैतदस्थिति
ऊशला इति भावः महायन्त्रादिमतेऽपि युद्धे कौशलाभावमा
शंक्याह युधियुद्धे भीमार्जुनाभ्यां सर्वसंप्रतिपन्नपराक्रमाभ्यां

न केन केन रूपदुत्रेणा
प्रसिद्धेनापि स्थितौ व
युमेतामस्मदीयोयः
कश्चिदपि ज्ञेयति किमिति
तस्य तावत्सीति अत आह
अत्र पुरा इत्यादि त्रिभिः

भीमा

समास्तुल्याः तानेवाहयुयुधान इत्यादिना महारथ इत्येतेन यु
युधानः सात्त्विकः दुपदश्च महारथ इत्येकः अथवा युयुधान
विराट् दुपदानां विशेषणं महारथ इति ॥ ५ ॥

सदानेदी ॥

एतेन धृष्टद्युम्नेन प्रसिद्धेनाश्रितां च महं अस्मदीयोपियः कश्चि
जेष्ठातीति न तर्क्यतां १ यतोऽस्य शत्रुसेनायां पूरा हृत्तयुर्ध
राः युद्धे भीमार्जुनाभ्यां ये तुल्याः संगा मडः सहोः २ सात्त्विका
दित्रयोपेते भीष्मप्रोक्ता महारथाः ३ ॥ ५ ॥

नीलकंदी ॥

च

तदेवमविदितं निवेद्यतु पातते इति यावदेव नैव तत्तु पातया
दन्त्यतेरिता ॥ ५ ॥ महेष्वासा महान्तश्वासा यन्मृषियेषां ते युयु
धानः सात्त्विकः दुपदश्च महारथ इत्येकः ॥ ५ ॥

[The page contains faint, illegible handwritten text in Devanagari script, likely bleed-through from the reverse side.]

शानेदी टीका

एकोदशसहस्राणियोधयेयस्तथानिनां अस्त्रशस्त्रप्रवीणस
महारथइतिस्मृतः अमितान्योद्धयेयस्तसोतिरथइतिस्मृतः र
थस्त्रकेनयोयोद्धानत्रूनोर्थरथः स्मृतः इतिरथातिरथसंख्या
याम् युयुधानः सात्विकिः ४ ॥

रामकंठी टीका ॥

स्यार्थम् ॥ ४ ॥

* युद्धेभीमार्जुनाभ्यां
नृन्यास्तथा

नासिकी टीका

॥
रक्षासाधनं विधेयां तादृशां वरवः
शूरासंतिके ते इति नाम निदेशो तादृश युयुधानः

अस्योसेनायां महान्तः परैर्नश्रीकर्तृमशक्याः सात्विकिः
महारथइतिप्रत्येकंविशेषणं महारथलक्षणं चोक्तं एकोद
शसहस्राणियोधयेयस्तथानिनां अस्त्रशस्त्रप्रवीणसुमहा
रथइतिस्मृतः अमितान्योद्धयेयस्तसंप्रोक्तोतिरथस्तसः
रथीत्वेकेनयुधेततत्रूनोर्थरथोमतइति ४ ॥

रामवीरसमिद्धोधिनी ॥

नकेवलं दृष्टुमुपयव परपक्षेतिवलोयेनास्माकंमध्येयेनके
नापितस्यसुनिरसनीयत्वेनतत्रानवसरोयावतान्येपिस्मृता य
तस्मादधिकसत्त्वाश्रयसंतीत्याह अत्रस्मृताइति अशस्यासेना
यां स्मृतानकेनविदपिचालनीयाः स्वयमभीरवइतियावत् प्र
थमंयोजयेद्वाजास्मान्संगमकर्मणीतिनीत्यापरपक्षेनीतिऊ
फलत्वप्रतिपादनसाकृता स्मृताइति प्रथमं उच्यते नोक्तिः यु
युधानः सात्विकिः महारथइतित्रयाणां विशेषणं तत्तत्क्षणं च
एकोदशसहस्राणियोधयेयस्तथानिनां अस्त्रशस्त्रप्रवीणसु
महारथइतिस्मृतइति सोमद्रोभिमत्युः द्रौपदेयाः द्रौपदीपुत्राः

येव सर्वयवमद्वयथा इति नेकोपि रथो रथो वा मद्वयथा
त्यतिरथवस्याप्युपलक्षणं तल्लक्षणं च प्रमितान्योपयेयस्त
संप्रोक्तो धिरथस्तसः रथीते केन योपयेत नूनो रथः स
त इति ४॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका

अत्रशूरादित्यादिभिस्त्रिभिः अत्रास्यां सेनायां युधियुद्धविषये शूरा
उत्साहवन्तो येतांस्ते ब्रवीमीत्युत्तरेण संबोधः महेष्वासा इति ह
रतपवपरसेन्यविज्ञावणजपूला इति भावः तानेव भीमार्जु
नसमा इत्यादिना महारथा इत्येतेन सह मया वर्तत इति समो
वाख्येदेवः भीमस्य ज्येष्ठत्वात् आधानं अर्जुनकृत्स्नयोस्तदा
तनिकराधिसारथिकृते पौर्वापर्यमित्यवधेयं शेषं सुगमं ए
वं स्वात्मकार्ये द्रोणे हृणीकृत्य द्रोणसंभावितं स्वसाधुसं परिह
रन्नाह ॥ ४ ॥

॥ ३ ॥

और इस सेनाके बीच युद्ध करनेमें भीम अर्जुनके समान धनुषधारी महाबली और और कितने योद्धा हैं तिनके नाम उर्योधन द्रोणचार्यसे कहते हैं कि युधुधान जो सात्विकी और राजा विराट् महारथी दुपदराजा ध ॥

इहां पर यन्त्र की वृत्ते प्रज्ञान भीमान ॥ रामे दुपद विराट् श्री
नैसो दिगुपुथान ४ ॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान्
पुरुजित्कानिभोजश्च शैवश्च नरपुंगवः ५

भाष्यं नास्ति श्रानंदगिरिकृतटीका ॥

किञ्च धृष्टकेतुरित्यष्टे ५ ॥ ॥

स्वामिकृतटीका

धृष्टकेतुरिति धृष्टः प्रगल्भः शत्रुविनाशनः केतुश्चिह्नं धजादि
र्यस्य धृष्टानोरणे प्रगल्भानां केतुर्विनाशक इति वा धृष्टकेतु
श्चेकितानः संग्रामकुशलश्चेकितानो नामैको राजा च काशिरा
जः काशे ब्रह्मतत्त्वप्रकाशाय स्यान्निवसतः सुलभः साकांशी
तस्य राजा सः वैरिषु विजयी शैवः संग्रामविजयार्हः नरपुंग
वो नरश्रेष्ठः ॥ ५ ॥

रामानुजभाष्यटीका ॥ आदिश्लोकात्प्राप्यमर्थम्

तस्य विषयः नैव प्रतीयते तस्यार्थं न ज्ञेयम् ॥

शुभिनवगुप्तकृतटीका ५ ॥ नास्ति

परमार्थप्रपाटीका ॥

अथ तानेवाहयुयुधान इति युयुधानः सात्यकिः विराटस्तथा दु
पदोद्भेदोपदीपिता चेकितानो नाम राजा कश्चित् नरपुंगवो न
रश्रेष्ठः विक्रान्तः पराक्रमो युयामसु नामकः उत्तमौजा वीर्य
वान् एतावज्जनस्य रथचक्ररत्नको उक्तं च भीष्मपर्वणि दृष्टेः
पौर्जनस्य पियुयुधानेः महारथः चक्ररत्नो च पांचालैः युयाम
न्युत्तमौजसौ सोमदेः अभिमन्युः द्रौपदेयाः द्रौपद्यापंच
भिर्जाताः पंचपुत्राः प्रतिविंध्यादयः एवमुक्ताः सर्वे महारथाः उ
क्तं च एकोदशसहस्राण्यो यथेयस्तथन्विना अस्त्रशस्त्रप्रवी
णश्च महारथ इति स्मृतः अमितान्यो यथेयस्तु स प्रोक्तातिरथाभि
यः एकस्त्वेकेन यो यो द्वासवार्थरथ उच्यते इति ५ ॥

वनमालीटीका ॥ ५

ऊरुमवैजयन्तीटीका

किञ्च धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवानिति विशेषणं
इति व्याख्या

पुरुजित्कान्तिभोजश्च शैवश्चेति त्रयाणां नरपंगव इति विशेषः
षण्म ५ ॥ मधुसूदनी

धृष्टकेतुश्चेकितानकाशिराजानां विशेषणं वीर्यवानिति ७
 रुजितकृन्तिभोजश्च शैव्यानां विशेषणं नरपुंगव इति ५ ॥
 सदानंदी

वीर्यवन्तस्त्रयश्चान्येष्टएकेतुसखान्त्पाः प्ररुजित्यसुखा
 श्चान्येत्रयोपिनरपुंगवाः ॥५॥

नीलकंठी

इत्युक्तं यथायायीकृतं यथायायीकृतं यथायायीकृतं
 ज्ञानकांडमित्येव न्यायिगयेन ॥५॥ एष्टकेत्वादयः षट् ॥

[illegible]

॥
अनेदी टीका
स्पष्टार्थम् ॥ ॥

रामकंदी टी.
स्पष्टार्थम् ॥ ॥
लासिकनी टी. ॥

तथाष्टकेतरित्यादिनामत्रयस्वविशेषणमवीर्यवानिति श्रे
ष्टः नरपुंगव इति पुरुजिदित्यादिनामत्रयस्वविशेषणम्
॥ ॥

रामवीरसमिद्धोधिनी ॥

स्पष्टः ५॥

THE
LIBRARY OF THE
MUSEUM OF MODERN ART

也 5:34

100

14

☆

18

1785

44

1937

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका उपक्रमणिका ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

७२

॥ काशीराज और बलवान काशीराज और
पुरुजित राजा कृतिभोज और सेव्य ये सब राजा नरेश्वर और

भाषा अनुवाद

और भूषकेतु चैकितान राजा और बलवान काशीराज और
पुरुजित राजा कृतिभोज और सेव्य ये सब राजा नरेश्वर और
बलवान हैं ॥ ५ ॥ दोहा ॥
भूषकेतु चैकितान पुन काश्यप राज बलवान पुरुजित कृतिभो
ज हर्यशोक्य और नरजान ५ ॥

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमोजाश्च वीर्यवान् ।
सोभद्भौद्रौपदेयाश्च सर्वे एव महारथाः ॥

भाष्यनास्ति
शानन्दगिरिकृतटीका

तेषां सर्वेषामपि महाबलपराक्रमभाक्तादनुपेक्षते पुनर्विव
क्षति सर्वे एवेति ॥

स्वामिकृतटीका

युधामन्युश्चापरे विक्रान्तो वीर्यवान् उत्तमोजाः सोभद्भौभिमन्युर
परेद्रौपदेयाद्रौपद्यास्तनयाः अथवा विक्रान्तो युधामन्युर्नामैकः
सः द्रौपदेयाः द्रौपद्यां पंचभ्यो युधिष्ठिरादिभ्यो जाताः प्रतिविंशति
यः पंच एते सर्वे महारथा एव महाययुद्धोत्सवाय आसमेता तत्र
यः शस्त्रास्त्रादिसंभृतो येषां ते महारथादीनां लक्षणं एकोदश
सहस्राणि योयं येषु यन्विनां अस्त्रशस्त्रप्रवीणश्च महारथ इ
ति स्मृतः अमितान्यो येषु संप्रोक्तोतिरथस्तु सः रथी त्वेकेन
योयुथेन तन्मनो रथो मत इति ॥

रामानुजभाष्यटीका म् प्रादिश्लोकात्प्राप्तमर्थम्

तिष्ठन्नादं शोभन्नादं दृष्टव्यम् ॥ १ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ १ ॥ नास्ति

परमार्थप्रणा ॥

पूर्वश्लोकान्तरेटीका ॥ १ ॥

वनमाली ॥

सर्वे महारथा एव नैको रथोर्द्धरथो वा महारथा इत्यतिरथत्वस्या
पुपलक्षणे तल्लक्षणे च एकोदशसहस्राण्योदये यस्तु यन्वि
नां शस्त्रशस्त्रप्रवीणश्च सहि महारथः स्मृतः अमितान्यो येषु
स्तु संप्रोक्तोतिरथस्तु सः रथस्त्वैकेन योयुद्धातन्मनो र्द्धरथः स्म
त इति ॥ १ ॥

ऊरुमेवेजयनीटीका ॥

यदा तेषां गणनेन पाण्डुपुत्राणां वंशं प्रयेति पूर्वोक्तविरोधः यतः पाण्डुपुत्राणां भित्त्यनात्पुनर्भवे
 षष्ठी साद्राजपुरुषवत् यदा शतीनां पृथग्गमोच्चारणेनास्माकं हृदयं कर्तुं दीपलोदरवद्विधेव
 दीर्घतेः तर्जनीनां इति दुर्योधनस्याशयः कृत्स्नसहायेन ते भवतां प्रवृत्तत्वाद्युपेक्षणीया
 प्रतीतिप्रयत्नः कर्तव्य इति भयं ह्युचितम् ५०

93

गी.
टी.
प्र.

महाराजशब्दोऽतिशयोक्त्युप
 लक्षणं ननु सर्वेषां मध्ये मुर्या
 न्याएव न कथं न गणयसीति
 वेष्टुं

विशेषेण ति शयेन क्रमं पादविज्ञेयं कर्तुं विज्ञानः यु
 धामन्युः उत्तमो जातस्त्वीर्यवान् इति विशेषणं सौभद्रोऽभिमन्युः
 द्रौपदेया द्रौपदीपुत्राः पंच प्रतिविंध्यादयः चकारादनेपि च
 दोक्तवादयः एते सर्वे महारथा एव पाण्डवास्त्वतिरथस्तेनातिप्र
 सिद्धत्वात् महारथानां मध्ये न गणिताः महारथादीनां लक्षणं च
 एकोदशसहस्राणि योयथेयस्तथान्विताः शास्त्रशास्त्रप्रवी
 णश्च महारथ इति स्मृतः अमितान्योयथेयस्तसं प्रोक्तोतिरथ
 स्तसः रथस्त्वेकेन यो द्वात्तन्मूनेर्द्वयस्तसः ६ ॥

मथुहृदनी

विक्रान्तो युधामन्युर्वीर्यवान् उत्तमो जात इति द्रौ अथवा सर्वाणि
 विशेषणानि सञ्चित्य सर्वत्र योजनीयानि सौभद्रोऽभिमन्युः
 द्रौपदेयाश्च द्रौपदीपुत्राः प्रतिविंध्यादयश्च पंच चकारादनेपि
 पाण्डुराजश्च दोक्तचप्रभृतयः पंच पाण्डवास्त्वतिप्रसिद्धा एवेति
 न गणिताः ये गणिताः सप्तदश अन्ये पितृहीयाः सर्व एव महार
 थाः नैकोपिरथो रथो वा महारथ इत्यतिरथस्याप्युपलक्ष
 णं तल्लक्षणं च एकोदशसहस्राणि योयथेयस्तथान्विताः शास्त्र
 शास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः अमितान्योयथेयस्तसं प्रो
 क्तोतिरथस्तसः रथस्त्वेकेन यो द्वात्तन्मूनेर्द्वयस्तसः स्मृत इति

सर्वेपि महारथाश्च

मदानंदी ॥

विक्रान्तोऽस्ति युधामन्युर्हृत्तमो जातस्त्वीर्यवान् अभिमन्युस्तथा
 पंच प्रतिविंध्यादयस्तथा १ एते सप्तदश प्रोक्ता च दोक्तचप्रभा
 स्तथा सर्वे महारथा एव नैकोपि द्रौपदेयः २ आत्मेतस्तु प्र
 सिद्धो येषां पाण्डवास्ते महारथाः एकोदशसहस्राणि योयथेय
 यस्तथान्विताः शास्त्रशास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः अमि
 तान्योयथेयस्तसं प्रोक्तोतिरथस्तसः ४ रथस्त्वेकेन यो द्वा
 तन्मूनेर्द्वयस्तसः ५ ॥ ६

नीलकंठी ॥

युधामन्युजमोजसौसौभद्रोभिमन्युःपंचद्वौपदेयाःप्रतिविंध्या
दयश्चेत्यष्टौ चकारात्पांडवाद्यटोत्कचादयश्चातिप्रसिद्धायाः
ष्टाःसर्वेपिमहारथाएव तल्लक्षणं त एकोदशमहत्वाणियो
धयेद्यस्तुधन्विनां शस्त्रशस्त्रप्रवीणश्चसंवैशोक्तोमहारथः
अमितान्योधयेद्यस्तुसंशोक्तोतिरथस्तमः रथस्त्वकेनयोद्धा
स्यात्तन्मूनोर्धरथःस्तत इति ६ ॥

ग्रानेदी टीका

सौभद्रोभिमन्युःद्रौपदीयाःदुपदीपुत्राःप्रतिवन्धादयःपंच ६

रामकंदी टी.

स्पष्टार्थम् ६ ॥

॥

लासिकी दहदहनी टीका

तथासुधामन्युःसुरउत्तमौजाबलशुक्रःप्रभिमन्युःद्रौपदीपुत्राःप्र
तिविन्धादयःपंचअनेपि एतेसर्वेमहारथाएव ६ ॥

राजीवसमिद्धोधिनी॥

स्पष्टः ६

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥ उपक्रमणिका ६ ॥

26.

Handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page.

भाषा अनुवाद ॥

पराक्रमी युधामन्यु नाम राजा और बलवान उत्तमोजा
नाम एक राजा और सुभद्रा के पुत्र अभिमन्यु और द्रौपदी के गर्भ २
से युधिष्ठिरादि पांच जने से उत्पन्न प्रतिबिम्बादि पांच भाई एस
बे महारथी वीर हैं महारथी का लक्षण जो अस्त्रशस्त्र में निपुण
हो दश हजार धनुर्यागी योद्धों के साथ अकेला युद्ध कर सके
उसी को महारथी कहते हैं और असंख्य युद्धों के साथ युद्ध करने
में जो समर्थ उसे प्रतिरथी शास्त्र में कहते हैं और एक योद्धा के
साथ जो युद्ध करे सो रथी है उससे भी कम अर्द्धरथी कहावे ॥

दीक्षा ॥

युधामन्यु विकांत प्ररुतमौज बलवंत द्रौपदेयसो भद्रसमस
हारथी विलसंत ६ ॥

品
名
記

[illegible]

रामानुजभाष्ये काम् प्रादिस्त्राकेणार्थम्

अभिनवग्रन्थ टीका ७ नाट्य

वनमालीदी:

ननुपरमैर्न्येदृष्ट्वाभीतश्चत्सेधिं कृर्वित्पात्रार्थाशयेबुद्धाह अ
स्माकमिति ममैर्न्यस्य नायकानेनार हैद्विजोत्तम तवमैज्ञा

गी.
टी.
प्र.

प्रनेकेषु देवां चिन्नामकथनेन सुखं लक्षयितुं तेन भवन्तीति कथयामि द्विजेन मेति समुद्यमेनायमा
शयः ब्रह्मराजानामाविक्रमादिवाङ्मनससमुद्भवत्वात् एपादिविशेषेन प्रथवा तदुपायोदा
त्तानि यथा शिष्यान्नुनादीनिरीक्ष्य ननु ह्यतिशयविस्मरणवात्तान्नुनादयोरप्यपरेण यदापरवी
रद्विजनेन भयोदयेन यदिते युद्धादुपरतिः स्यादिति तद्वदः कर्तुं शक्यं प्रकृत्यादयः दत्रियाः
सन्ति ते युद्धकरिष्यन्ति न दोषमप्यनकापिदिति रसीति ॥६॥

धर्मसम्पत्कज्ञानार्थं ब्रवीमित्वेति बोधजानीहि ७ ॥
ऊरुमेवेजयन्ती टी. ॥

ननु परबलं मोदयति तवापि सैन्ये का पक्षि वीरो न वास्ति चे
युद्धं कुरु नो चेद्विश्रम्य ह्येतत्काते संस्थिं कृत्वा शंका ममा
पि बहवः संतीत्याह अस्माकमिति हे द्विजेन मवर्णत्रया
णां अष्टास्माकं सर्ववीरसमूहानां मध्ये विशिष्टां प्रष्टाः मम
सैन्यस्य नायकां सेनापतयो ये सन्ति तां विबोधयन्तं जानीहि
संज्ञार्थं नाम बोधार्थः ॥ ७ ॥

यद्येवं परबलमिति
प्रभूतं दृष्ट्वा भीतोक्ति
हंत तर्हि संधिरेव परे
रिष्यतां किं विश्रम्य
हे लेन्या कार्यमिमांश
मांशं कदाह

तु शब्देनोत्तरुत्पन्नमपि भयंति रादधानो धृष्टनामात् मनोघात
यति अस्माकं सर्वेषां मध्ये ये विशिष्टाः सर्वेभ्यः समुत्कर्षज
स्तान्मयोद्यमाना विबोधयन्त्येन महच्चनादवधारयेति भो
वादिकस्य परस्मैपदिनो बुधेर्ह्यं ये च मम सैन्यस्य नायकाश्च
एव ते तां स्तान् संज्ञार्थं प्रसवेष्टुं प्रमथे कतिचिन्नामभि
पृहीत्वा परिशिष्टानुपलक्षयितुं तेन भवन्तीति न त्वज्ञाने
किंचिदपि तव ज्ञापयामीति द्विजेन मेति विशेषेण नाचार्यस्त
वनस्वकार्ये तदाभिमुखं संपादयति दोषापक्षे द्विजेन मे
ति ब्राह्मणत्वात्तावमुच्चा ऊरुशूलस्वतेन त्वयि विभवे पिभी
ष्य प्रभृतीनां तत्रियप्रवराणां सत्त्वान्नास्माकं महती क्षति वि
त्यर्थः संज्ञार्थमिति प्रियशिष्याणां पाठवाणां च महद्दृष्ट्वा हर्ष
एवा ऊलमनसस्तव स्वीयवीरविस्मृतिर्मा भूत् ॥ ७ ॥

मदाने टी. टी.

दृष्ट्वा रिसेनो भीतश्चेन्न हि संधिर्विधीयतां इत्याशंको सञ्जाल
त्पगुरोराह वचो नृपः १ तु शब्देनोत्तरुत्पन्नो भीतिमाच्छा
दयत्रपः शोतयता त्मना धार्ष्ट्यं गुरोरग्रे महत्तरं २ मध्ये स्मा
कं समस्तानां ये विशिष्टगुणान्विताः तान्मया प्रोद्यमाना
स्त्वमहाकपादवधारय ३ मम सैन्यस्य नेतारो ये च तां स्ते ब्र
वीमहे पृहीत्वा नामभिः कांश्चिच्छिष्टानां पयितुं स्फुटं ४

३ तिम
किं रि

द्विजोत्तमेति शब्देन ब्रह्मणामदत्ततां संग्रामे सूचयतेषु
उष्टभावेन भूपतिः ५ संज्ञार्थमिति शब्देन प्रियशिष्यचमं
न तव दृष्ट्वा हर्षवशां मास्तस्वीयवीरप्रविस्मृतिः ६ ॥ १ ॥

नीलकंठी टी. ॥

विशिष्टाः श्रेष्ठाः निबोधयथस्व भोवादिकस्य परस्मैपदिनो
बुधेरिदं रूपं संज्ञार्थं प्रसम्यतेऽपि शूराः संतीति ज्ञापनार्थः ।
परशुश्रावणं दृष्ट्वा तवोत्साहभंगो मा भूदित्यर्थः १ ॥

29

आनेदी टीका

एवंप्राधान्येन पोडवाना नायका त्रिदिशस्वानाह प्रसंख्येष्टे
प्रमथे संज्ञार्थे कश्चिद्वीमि ७ ॥

रामकंदी टीका

स्पष्टार्थम् ७

अस्माकं

लासिकी टीका

अस्माकं त्विति धातुगणानामथे श्रेष्ठाः सन्ति द्विजोत्तमं मह
चनादवधारय नेतारः सुखाः सम्पन्नानार्थं वृत्तिरिति ७ ॥

तान्निवोध

येवमस्तेनायानायका

तान्निवोध

रामवीरसमिद्धोधिनी ॥

ननु यदि परेषां बलमतिप्रभूतबलं भासते ततवातिभीतस्य परैः
संधिरेवोचितो न पुनर्विग्रहग्रह इति दोषाभिप्रायमाशङ्क्य
अस्माकं त्विति तु शब्दमुत्पन्नभयतिरोधानेन नष्टता व्यंजकः अ
स्मात्पक्षे ये विशिष्टाः सर्वोत्कर्षभाजस्तान्मया कथ्यमानान्निबोध
निश्चयेन महचनादवधारयेत्यर्थः येवममसैन्यस्य सुखाः
नायकानेतास्तान्दं तुभ्यं संज्ञार्थं संज्ञास्याच्चेतनानामदक्षा
यैश्चार्थसूचनेति नानार्थकोशादन्येषामनुक्तानां सूचनार्थम
संख्येष्टेषु प्रमथे कतिविनामभिर्दृष्टीत्वा परिशिष्टानुपलक्ष
यितुं विज्ञापनं करोमीति द्विजोत्तमेति संबोधनं ब्राह्मणानां को
मलाशयतया द्विंसाप्रायत्वात् कर्कषाद्दयसंपादं पुहं भवता
सुकरमेवेति भीष्मादिप्रवीरसत्वेन तस्या तवोपयोग इति दोषा
भिप्राय व्यंजकं ७ ॥

330

विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम्
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
॥ श्री कृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

[Faint, illegible handwritten text in Devanagari script, likely bleed-through from the reverse side.]

राघवंद्रसरस्वतीकृतटी.

अस्माकमिति चतुर्भिः यथा षोडशानां विशिष्टा भीमार्जुनवा
सुदेवाः कथिताः सेनापतयश्च युयुधानाखसात्पकिप्रमुखा
उक्ता एव मस्माकमपि धार्तराष्ट्राणां सर्वेषां ये विशिष्टास्तोस्त
ब्रवीमि ये च मम राज्ञः सेनानायकास्तोस्त ब्रवीमीति पदमा
वर्तय्य योज्यं श्लोकमभिमुखीकरोति निबोधद्विजोत्तमेति
नितरां बोधोनीति शास्त्रकोशलं येन निबोधास्ते च ते द्विजा
स्ते ह्युत्तमनीति ज्ञोसि किं बहु भाषितेनेति भावः निबोधेति वा
तिङ्. तं परस्मैपदि नो ज्ञेयं संप्रदायात् ननु किं ॥ यं मस्मत्कैव
स्थाने च मां प्रतिब्रूषे इत्याशङ्क्याह संतर्प्यमिति शिष्योद्दीक्षणे हे ल
मनसस्ते स्वीयविस्मृतिर्नाह रदिति ममेयमुक्तिरिति भावः ॥ ७

[Faint, illegible handwritten text in Devanagari script, likely bleed-through from the reverse side.]

भाषा अनुवाद

जो प्रबल शत्रु सेनादल देखि उरसे बोलते हो तो मेल क्यों
नकरलो लड़ाई से क्या फल है ऐसा डोणाचार्य ने कहे इस
शंका से डर्योथन कहता है कि मेरे पक्ष में जो नायक कहे
सेनापति हैं वे सब आपसे छिपे नहीं तौ भी उनके नाम
आपको स्मरण कराने के लिये कहता हूँ ॥ ७ ॥

दोहा ॥

सूरश्रेष्ठ हमरे अवेति नदि जारादि जनाय नायक हमरी से
नके कहत नाम तो दिसाय ७॥

भवानभीष्मश्चकर्णश्च कृपश्चसमतिजयः च
सत्यामाविकर्णश्च सोमदत्तस्तथैव च ५ ।

भाष्यनास्ति आनन्दगिरिकृतटीका

तानेवस्वसेनानिविष्टान् पुरुषधोरेयानात्मीयभयपरिहारा
र्थं परिगणयति भवानित्यादिना ५ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

तानेवाह भवानिति द्वाभ्यां भवान्त्वमेव तावत्तस्य तव युद्धको
शलोपदेशेन भगवान्पशुपतिरप्यर्जुनेन निर्जितः सत्वंद्रोणः
भीष्मः सकलक्षत्रक्षयकारि चक्रयुद्धलीलावतारपरशुरामः
स्यापि रोणेभयंकरत्वात् भीष्मः कर्णः वैरिणो कर्तृनात्कर्णः कृ
पः शत्रुहिंसनशीलः हिंसार्थः समिति संग्रामं जयतीति समि
तिजयः अस्मृते व्याप्नोति अस्माति वैरिणे भक्षयति वा अथ वा
इवाभियाति च गच्छति येन स्यान्नावलेन तत् अस्यामस्य प्र
त्ययो तोम्यशब्दः तत्तादृशं सकललोकोपसंहारदक्षसदाक्षा
यणीपते लीलावतार इत्यस्यामायस्यात् यस्याः समानवीर
संग्रामोपार्जितकीर्तिमंजरीवर्णनाया प्रत्यर्थिनः पार्थिवाविग
तकर्णवधिरावोद्विजेतो भवेति इति विकर्णः पार्वतीपतिद
त्तवरः सोमदत्तस्तस्य पुत्रस्सोमदत्ति धुरिश्वास्तथैव च यथा
भवान्भीष्मश्चैलोक्यपराजयत्तमौ तथैव तेरेपीत्यर्थः ५ ॥

व=

रामानुजभाष्यटीका ॥ ५ ॥ आदिश्लोकगतार्थम्

ततस्तत्रैवमाकर्णसर्वधरेधरः ॥ ५ ॥

अभिनवगुप्तटीका ॥ ५ ॥ नास्ति

परमार्थप्रपाटी ॥

तानाह भवानिति भवान्द्रोणः भीष्मः कर्णः कृपः कृपावा
र्यः समिति संग्रामं जयतीति तथा सोमदत्तिः सोमदत्तस्य पुत्रो
धुरिश्वाः ५ ॥ वनमाली टी.
तानाह द्वाभ्यां समितिजय इति कृपविशेषणमव्यवहितत्वात्

गी.
टी.
प्र.

33

समितोयुद्धेजयशीलः सोमदत्तिं पुत्रो भूरिश्रवाः ॥ ५ ॥

ऊरुमवैजयन्ती दी.

कतिचित्रा मभिल्ला नेव विशिष्टा नाह भवानिति द्वाभ्यां भवा
नृदो एस्तथा भीष्मस्तथा कर्णस्तथा रूपः समितिं जयेति
चतुर्णां द्रोणादीनां विशेषणम् समितिं संग्रामे जयतीति
सतथा अश्वत्थामा द्रोण पुत्रः विकर्णो मद्राता उमया सह
शिवः सोमस्तनदत्तः सोमदत्तस्तस्य पुत्रः सोमदत्तिः भूरि
श्रवाः ॥ मधुसूदनी दी.

तत्र विशिष्टा नाण
यति

भगवान् द्रोणः भीष्मः कर्णः रूपश्च समितिं जयति कृपवि-
शेषणं कर्णो दनेतरे गणमानत्वेन तस्य कोपमाशंक्य तत्रि-
सार्थं पते चत्वारः सर्वतो विशिष्टाः नायका नृगणयतिश्च
अश्वत्थामा द्रोण पुत्रः भीष्मापीतया चार्यस्य प्रथमगणनव
द्विकर्णश्चोपेतया तत् पुत्रस्य प्रथमगणनमाचार्यपरितो
षार्थं विकर्णः स्वभ्राता कनीयान् सोमदत्तिः सोमदत्तस्य पुत्रः
श्रेष्ठत्वा भूरिश्रवाः जयद्रथः सिंधुराजः तथैव चेति क्वचित्पा-
दः ॥ सदानंदी टीका ॥

केतेसु रित्यपेक्षायामाह चत्वार आदरात् भवत्प्रभृतयः
पूराः सर्वे संग्रामकोविदाः अश्वत्थामा दयो ये च ते पि पूरा
महत्तमाः ॥ ५ ॥

नीलकंठी ॥

विकर्णः स्वभ्राता सोमदत्तिर्भूरिश्रवाः जयद्रथपदस्थानेन
थैव चेति क्वचित्पाठः ॥ ५ ॥

आनेदी टीका

एते सर्वे महारथा एव ॥ ८ ॥

रामकंठी टीका

स्पष्टार्थम् ८ ॥

लासिकी ~~नक्षत्र~~ टीका

तथाभीष्मयितामहः कर्णः दूपाचार्यस्य सचकिंविधः सति
तिज्जयः

आदौ तावद्भवोस्त्वमेव श्रेष्ठः आचार्यः युद्धे जयनशीलः वि-
कर्णभूरिप्रवाः अन्येपि सन्ति इत्यर्थः ८ ॥ अत्र जयद्वयश्रुतिपादान्तरम्

रामवीरसमिद्धोधिनी ॥

तामेव परिगणयति भवानिति दुभ्यां यस्य तव पुद्गवात्तुर्योपदे
पो नाणि माघसिद्धिपुक्तोपि विवोर्जनेन जितः स भवान्दोषा
इत्यस्य प्रथमं परिगणनं परितोषार्थं स्वशरोः परपुण्यमस्यापि
रतोति प्रायितयाभयं करवाद्भीष्मो देवव्रतः प्राणान्कर्तनाक
र्णः कृणोतीति कृन्दिं सायामिति यातो रूपं कृप इति कृपोरि
पुदंता इति विशिष्टपरिगणनं अस्माति भक्षयति प्राणान् कृथि
मिति अस्मत् तादृशस्यामबलमस्येत्यस्यत्यामादोषा पुत्रः
यं विलोक्य विषयो बधिरी भवति स विकर्णः सोमः पार्वतीपति
तेन दत्तवरः सोमदत्तस्तस्यापत्यं सोमदत्तिभूरिप्रवाः इति
नेह परिगणनं ॥ ८ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीता

पञ्चविंशोऽध्यायः

॥ १ ॥

४५

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीता पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ १ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीता पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ १ ॥

शमचंद्रसरस्वतीकृतटीका

ननु किमर्थं मम तैत्तिरीयस्थाने च मां प्रतिष्ठापयित्वा शंकराह
संज्ञार्थमिति शिष्यादीनां ह्येवमनसस्तस्वीयविरुद्धिना
हृदि निमग्नमभियं कुतश्चिरं भावः भवान्भीष्मश्च कृपश्च
तिविशिष्टकथनं ॥ ५ ॥ शेषं सैन्यनायककथनं ससैन्यबाहुल्यं
तस्य ह्यस्मद्भक्तिर्योगः सर्वज्ञास्त्रप्रवीणता युद्धकौशलं चास्त्येवेत्य
नेतदर्शितम् ५

35

भाषा अनुवाद ॥

सोई ये दो श्लोकसे कहते हैं संग्राम विजयी आप और भी
अपितामह कर्ण कृपाचार्य अश्वत्थामा विकर्ण और सौ
मदनका पुत्र भूरिश्रवा और जयद्रथ ये सब वीर अपनी
और हैं ॥

दोहा ॥

दोहा तुमें भीष्मकर्णकि परिपुनाशन जोय अश्वत्थामविक,
रूपुन सौमदति तथा सोय ॥

36

॥ साहजिक साधना ॥
ॐ साहजिक साधना ॥ साहजिक साधना ॥ साहजिक साधना ॥
ॐ साहजिक साधना ॥ साहजिक साधना ॥ साहजिक साधना ॥
॥ ॐ साहजिक साधना ॥

॥ साहजिक साधना ॥
ॐ साहजिक साधना ॥ साहजिक साधना ॥ साहजिक साधना ॥
ॐ साहजिक साधना ॥ साहजिक साधना ॥ साहजिक साधना ॥
॥ ॐ साहजिक साधना ॥

अन्ये च बहवः पुरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ना-
नाशस्त्रप्रहरणः सर्वयुद्धविशारदाः ॥

भाष्यं नास्ति आनन्दगिरिकृतटीका

द्रोणादिपरिगणनस्य परिशिष्टपरिसंख्यार्थत्वे व्यावर्तयति
अन्ये चेति सर्वेऽपि भवन्तमारभ्य मदीयपुत्रनायोऽप्रविष्टाः स्व-
जीवितादपि मध्ये स्पृहयन्तीत्याह मदर्थे इति यत्तत्तेषां पुरा-
त्वमुक्तं तदिदानीं विशदयति नानेति नानाविधान्यनेकप्र-
काराणि शस्त्राण्युधानि प्रहरणानि प्रहरणसाधनानि
यां येषां ते तथा बहुविधा युद्धसम्पन्ना वपि तत्प्रयोगेनैव पुण्याभा-
वे तद्वै फलमिति चेत्तेत्याह सर्वे इति ॥ १ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

अन्ये चेति अन्ये अपरे सहायत्वेन समाहृता भगदत्तशल्पप्रभृ-
तयः बहवः पुरा मदर्थे मत्प्रयोजनार्थं मे मविजयसाधनार्थं
वा त्यक्तजीविताः जीवितं त्यक्तं अथ वसिता इत्यर्थः नानाविधा
निष्पन्नानि शस्त्राणि प्रहरणसाधनानि येषां ते युद्धे विशारदा
निष्पन्ना इत्यर्थः ॥ ॥

रामानुजभाष्यं टीका ॥ आदिश्लोके गतार्थम्

पाठ्यसारणीयं पुरुतनयैस्ते कविजयोपकरणभूते ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ ॥ नास्ति

परमार्थप्रपाटी ॥

अन्ये चेति अन्ये घतदतिरिक्ता बहवः पुराः सेति मदर्थे मत्प्र-
योजनाय त्यक्ता जीविताः संकल्पितप्राणाः नानाशस्त्रैः प्रह-
रेति युध्यति ते तथा अतएव विशारदाः ॥ ॥

वनमालीटीका ॥

अन्ये शल्पकृतवर्मदयः मदर्थे त्यक्तजीविता ये स्ते भवदाद-
यः नानाविधानि शस्त्राणि प्रहरणानि युद्धसाधनानि येषां
ते युद्धविशारदाः कुशलः ॥ ॥

गी.
टी.
प्र.

ऊरुमवेजयन्ती टी.

किंचैतावन्नपवनायकानसेतीत्याह अनेपि जयदयकृतव
मेशाल्पादयोमदर्थेत्पक्कजीवितामत्ययोजनायत्पक्कांशाल्पा
मयिस्नेहाधिकेनस्वस्वमरणमप्यङ्गीकृतवन्नइत्यर्थः नाना
शस्त्रप्रहरणानानाअनेकविधानिशस्त्राणिवद्गादीनिप्रह
रणानियेषांतेतथा युद्धविशारदाः युद्धकर्मणिपटुतराः
तादृशाबहवोनेकेसर्वेपूरासन्तीत्युक्तं ॥ ॥

मधुसूदनी

अनेचशाल्पकृतवर्मप्रभृतयः मदर्थे मत्ययोजनायजीवित
मपित्पक्कमथावसिताइत्यर्थेनत्पक्कजीविताइत्येननस्वस्मि
न्नुरागातिशयस्तेषांकथ्यते एवंस्वसैन्यबाहुल्येनस्वस्व
स्मिन्भक्तिशोभेयुद्धोद्योगंयुद्धकौशलंचदर्शितेपूराइत्या
दिविशेषणैः ॥ ॥

सदानंदी

अनेशाल्पादयोनेकेपूरासन्तीति साधकाः मत्ययोजनसि
द्धयेजीवितेत्पक्कमुद्यताः १ एवंस्वसैन्यबाहुल्येनस्वस्मि
त्परतिःपरा युद्धोद्योगोरणेदाह्येचतुर्भिर्दर्शितेपदेः १ ॥
नीलकंठी ॥

अनेशाल्पकृतवर्मप्रभृतयः शस्त्राणिविदारकाणिवद्गादी
निप्रहरणानिकेवलंप्रहारार्थानिगदादीनि नानाविधानि
येषांतेनानाशस्त्रप्रहरणः ॥ ॥

नकरिष्यसिचेन्मातृसुतेसर्वक
रयन्तिपवेनतयादिनाकिंसा
दिन्याभयायः शत्रुनिभाभिनीष
स्यत्तत्पुत्रस्य ॥

किमेतावंतपवना
यकानेत्याह ॥

अनेदी टीका
अन्येशल्यकृतवर्मोदयः त्यक्तेत्यत्रादिकर्मकः मत्तयोजनेः
जीवितमपित्यक्तमुद्यताइत्यर्थः ॥

रामकंटी टीका ॥

स्पष्टार्थम् ॥

लासिकी ~~वसुधनी~~ टीका ॥

अन्येचभगदत्तशल्यकृतवर्मोदयोबहवः पुराः सन्ति मन्त्रि
मित्रे जीवितमपित्यक्तमववायिताः कुशलाः ॥ नानाशस्त्रप्रहारणः

राणावीरसमिद्धेयिनी ॥

अथपरिशिष्टान्यदिगगायति अन्येवेति न केवलमेतावंतपवाः
न्येजयद्रथकृतवर्मवाह्नीकप्रभृतयोप्येवंविधाः इतिभावः पुराः
इत्थं पां सुवनभुकोपनकलिप्रीताश्च जिह्मेदराणां ये केविष्णुकना
सिकाश्च सततं हृष्टास्तथा कामिनः येकासारशिरोधयो हरिगरु
न्ममनस्तकावारणादाः प्रोक्षालिकप्रंजकार्णकलिताः पुरा नखै
र्लोहिता इत्याचार्यपादैर्निद्रपितद्रस्वाद्याकृत्यनुमापितदाव्रजात्सु
चित्तप्रोत्साहकारणीभूतांतरसत्त्वविशिष्टाः तथाच मार्कंडेयः
प्रंशवः सुकनासाश्च येव जिह्मेदराणां नराः संहतभूयुगाश्चैव को
थनाः कलदप्रियाः नित्यं हृष्टाश्च द्रस्वाश्च पुरा ज्ञेयाश्च कामिन इति
वनभुवः संहतभूयुगाः कोपनाः सदैवललारबुद्धभूवल्लयः क
लिप्रीताः कलदप्रियाः सततं हृष्टाः संपत्तो वियतो वप्रसन्नमन
सः कामिनो ररावर्ताभिलाषिणः कासारशिरोधयो मदिवर्ग्यी
वाः हरिगरुन्मन्मस्तकाः मिदगरुडवक्रसटपावक्राः वारणा

३८
तादस्तिनेशः प्रोचेनालिकेनललादेनपांऊसट्टाकर्णाभ्यांच
कलिताउपलदिताः रक्तनखाः तस्मैसुराईट्टोनाकृतिमात्रेण
तस्मैसत्ताइतिजेयाइतिललराश्लोकार्थः पौषपयंनिगदव्याख्यातं
५ ॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥ स्व

शिवसैन्यनायककथनं स्वसेनबाहुल्यं तस्य समिन्मति
रुमोरोरुसर्वशास्त्रप्रवीणतायुद्धकोशलेनैवेत्यने
नदर्शितम् ॥

39

भाषा अनुवाद
अब कहते हैं कि और और भी धीर वीर सूर जो मेरे अर्थ
प्राण परित्याग करने को निश्चय करि गये हैं और नाना
प्रकार के शस्त्र चलाने वाले युद्ध विद्या में विशारद कहे अ
ति निपुण वे सब लोग भी इधर हैं ॥ ॥

दोहा

और बहुत जो सुरदेत जे प्राण सम देत जाने पास प्रहार बहु
नाना युद्ध सुचेत ॥ ॥

60

1914

अपर्याप्ततदस्माकं बलंभीष्माभिरक्षितं पर्याप्तं
त्विदमेतेषां बलंभीष्माभिरक्षितं १० ॥

भाष्यं नास्ति

आनंदगिरिकृतटीका ॥

राजा पुनरपि स्वकीयभयाभावे हेतुनरमाचार्यप्रत्यावेदयति
अपर्याप्तमिति अस्माकं बलं त्विदमेकादशसंख्याकादौहिणी
परिगणितमपरिमितं बलंभीष्मेणचप्रथितमहामहिम्नासू
क्ष्मबुद्धिना सर्वतो रक्षितं पर्याप्तं परेषां परिभवे समर्थं एतेषां
पुनस्तदल्पं समसंख्याकादौहिणीपरिमितं बलंभीमेनच च
पलबुद्धिना कुशलताविकलेन परिपालितमपर्याप्तमस्मा
कमभिभवितुमसमर्थमित्यर्थः अथवा तदिदमस्माकं बलं
भीष्माधिष्ठितमपर्याप्तमपरिमितमष्टमदोभ्यमेतेषां पा
ण्डवानां बलंभीमेनाभिरक्षितं पर्याप्तं परिमितं सोढुं शक्य
मित्यर्थः अथवा तत्पाण्डवानां बलमपर्याप्तं नालमस्मा
कमस्मभ्यं भीष्माभिरक्षितं भीष्माभिरक्षितोऽस्मै परबलनि
वृत्त्यर्थमिति तदेव तथोच्यते इदं पुनरस्मदीयं बलमेतेषां पा
ण्डवानां पर्याप्तं परिभवे समर्थं भीष्माभिरक्षितं भीमो दुर्बल
हृदयो यस्मादस्मै परबलनिवृत्त्यर्थमभिरक्षितः तस्मादस्मा
कं न किंचिदपि भयकारणमस्तीत्यर्थः १० ॥

स्वामिकृतटीका ॥

ततः किमित्यत आह अपर्याप्तमिति तत्र तथा श्रुतेर्वीर्यशक्तम
पिभीष्मेणाभिरक्षितमप्यस्माकं बलं सैन्यमपर्याप्तं तैः सह
योद्धुमसमर्थं भाति इदं एतेषां पाण्डवानां बलंभीमेनाभिरक्षि
तं सत्पर्याप्तं समर्थं भातितथा सैन्यद्वयपरिकलनस्य प्रयोज
नमाह तत्पाण्डवानां बलं सैन्यंभीष्मेण सेनापतिनाभिरक्षित
मस्माकं बलं प्रत्यपर्याप्तमपरिपूर्णं संख्यया सामर्थ्येन च एवं
त्वस्माकं बलं पुनरेतेषां पाण्डवानां बलंभीष्माभिरक्षितं प्रतिप
र्याप्तंभीमस्यैकपक्षपातित्वादेतेषां बलं समर्थं भातिभीष्मस्या
भयपक्षपातित्वादस्माकं बलमसमर्थं भातीति दुर्बलमस्मा

गी.
टी.
प्र.
अप्याप्रमिति

भिषायः १० ॥ रामानुजभाष्यम् ॥ आदिस्त्रोत्रगतार्थम्
महतिमोदनेयितो वैलोकांकेपयेतो ॥ १० ॥
किंवा नेनपरिगणनेन सं अभिनवगमकतटीका ॥ तावदस्तुतत्तमित्याह
भीमसेनाभिरक्षितं पांडवीयबलमस्माकं मपर्याप्तं जेतुमश-
कं अथवाः पर्याप्तं कियत्तदस्मद्वलस्येत्यवार्थः इदं तु भीष्मा
भिरक्षितं बलमस्माकं संबधि एतेषां पांडवानां पर्याप्तं जेतुं श-
कं यदिवा पर्याप्तं वज्रनसमं जयमेतेरिति १० ॥

याप्तं

न्या परमार्थप्रपाटी ॥
अथसेन्यहोपमास कारणमाह अपर्याप्तमिति तडद्विष्ट
मस्माकंबलं सेन्यं भीष्माभिरक्षितमप्यपर्याप्तमसंपूर्णं तैः
सहयोद्धुमसमर्थं तथा एतेषां पांडवानांबलं सेन्यं भीष्माभि-
रक्षितं सत्ययोद्धुसंपूर्णं योद्धुमसमर्थम् ॥

ता

ततः किमतश्चाह अपर्याप्तमिति तदस्माकं मपर्याप्तं पांडवानां
विजयेः समर्थं भाति यद्वद्वे नोदासीनेन भीष्मेणाभिरक्षितं
एतेषां पांडवानांबलमस्माद्विजये पर्याप्तं समर्थं भातियतो
यूनातिनिविष्टेन भीमेन रक्षितं १० ॥

ऊरुमवैजयन्ती टी. ॥

एवमाचार्यवचनमुक्तेदानीं पितामहे कदाहं ऊर्वत्राचार्यं
प्रत्याह अपर्याप्तमिति द्वाभ्यां भीष्माभिरक्षितं भीष्मेन सेना
पतिना भितः सर्वतो रक्षितमस्माकं सर्वेषांबलं सेन्यं अप-
र्याप्तमसमर्थं महं मन्ये यतो भीष्मस्यास्मात्सर्वेषां पांडवेषु
विजयः स ह इति भावः उच्यते एतेषांबलं परेषां सेन्यं पर्याप्तम-
सदधिकं यस्माद्भीमेनाभिरक्षितं भीमस्य स्वस्मिन्ने वाचुरा-
गातिरेकेन स्वबलपालनायेत्युच्यते तत्वात् १० ॥
मधुसूदनी ॥

राजा पुनरपि सेन्यद्व-
यसाम्यमाशु
कास सेन्याधि
का मावेदयति

अपर्याप्तमनंतमेकादशादौ हि लीपरिमितं तदस्माकं बलं
रक्षितं भीष्मेण च प्राथितमहिम्ना सूक्ष्मवृद्धिना भितः सर्वतो र-
क्षितं तत्तादृशगुणवत्पुरुषाधिष्ठितमस्माकंबलं एतेषां पां-

उवाचो बले तपस्यां परिमितं समादौ हिणी मात्रात्मकत्वा
 नूनं भीमेन चातिचपलबुद्धिना रक्षितं तस्मादस्माकमेव
 विजयो भविष्यतीत्यभिप्रायः अथवा तत्पांडवानां बलमप
 र्याप्तं नालमस्माकमस्मभ्यं कीदृशं तत् भीष्माभिरक्षितोऽस्मा
 भिर्यस्मेयत्रिदुत्यर्थमित्यर्थः तत्पांडवबले भीष्माभिरक्षि
 तं इदं पुनरस्मदीयं बलमेतेषां पांडवानां पर्याप्तं परिभवे स
 मर्थं भीमोति उबलहृदयोभिरक्षितो यस्मे तदस्माकं बले भी
 माभिरक्षितं यस्माद्भीमोऽप्ययोऽप्येव तत्रिदुत्यर्थं तैरक्षित
 त्वास्माकं न किंचिदपि भयकारणमस्तीत्यभिप्रायः १ ॥

सदानंदी टी. ॥

खेसेन्याधिकमेवाह राजा उवाच नो धुना अनेतं सेन्यमस्मा
 कं सेन्यायाश्चरवतया १ सर्वतो रक्षितं यस्माद्भीमेनोदारबुद्धि
 ना पांडवानां बलं खल्वयत्समादौ हिणीयुतं २ रक्षितं सर्वतो
 यस्माद्भीमेनात्यल्पबुद्धिना यद्वा पांडवसेन्यं तत्रिदुत्यर्थं सूक्ष्म
 बुद्धिना ३ अस्मदीयं तु तस्मै न्ये निवर्त्यं च लबुद्धिना असमर्थं
 मिदं तेषां बलमस्मत्पराभवे ४ समर्थं तु तदस्माकं बलमेत
 त्पराभवे इति वा न्यत्समानं तत्सर्वं मत्रापियोजितं ५ निश्च
 येन ततोऽस्माकं जय एव भविष्यति ६ ॥

नीलकंटी टी. ॥

पर्याप्तं परितः प्राप्तं परिवेष्टितं पांडवसेन्यं हि समादौ हिणीमि
 तत्वादल्पबलं नैकादशादौ हिणीमितेनास्मत्सेन्यं न वेष्टयि
 तं शक्यं न तु तदीयेनास्मदीयमित्यर्थः एवं च पर्याप्तमित्य
 स्पष्टपारणीयमित्यर्थः १ ॥

WV

शानेदी टीका

एवमुभयोः सेनयोः नायकात्रिंशत्पञ्चासारासारतो निरूपयति
भीष्मेण सर्वधनुष्मतासुतमेन रक्षितमस्माकं बलं तज्जस्मात्का
रणदपर्याप्तपरेवारयितुमशक्यम् तपुनः भीमेन क्रोधेन
नास्त्वनभिज्ञेन रक्षितमेतेषां पांडवानां बलं पर्याप्तं वारयितुं श
क्यम् तथा च कोशः पर्याप्तः स्यात्परित्राणहस्तवारणमित्यः
पीति १ ॥

रामकंदी टीका

स्पष्टार्थम् १ ॥

लासिकी दशरथ टीका

॥ कंवलं ॥

अलेभावाविषये प्रभूते एकादशाक्षौहिणी बह्वलत्वात् भी
ष्मेण ऊरुहृद्देन नीति ऊशलेन सर्वतो रक्षितम् पांडुपुत्राणां बलं
अलेर्भवगोचरे परिमितं च भवति समाक्षौहिणी परिमितत्वा
त् ~~अलेर्भवगोचरे~~ भीमेन नीत्यनभिज्ञेन यद्द्विविधं हतिना रक्षितम्
अत्र सूचनाया यमर्थोऽप्युपलभ्यते एतेषां पांडवानां बलं भीमाः
भिरक्षितं अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितं अत्र भीष्मस्य भयपक्ष
पातित्वात् सार्थं बलं पांडुसेनाया अतस्तेषां मेव बलं पर्याप्तं विज
यीतिकटाक्षः १ ॥

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

पुनरपि स्वयं भयाभावे हेतुं तं स्वसैन्याधिकं वाचार्थं प्रत्यावेदय
ति अयं पर्याप्तमिति तत्तादृशवीरपुरुषाधिष्ठितं भीष्मेण सर्वत्र प्र
सिद्धमस्मादिमं वतामि तो रक्षितमस्माकं बलं मय पर्याप्तमेकाद
शाक्षौहिणी परिमितत्वाद्दु एतेषां सिद्धमतिचपलप्रायपुरु
षं बलं भीमेन केवलमात्मजुद्धं भवितुं युद्धा ऊशलेन पालितं

पर्याप्तं समादौ दिगी परिमितत्वादत्यमिति मददं तस्मात्कमे
तेषां बलस्येति विजयोऽस्माकमेवेति यद्वा तस्माकं स्वत्वमिदमे
कादशादौ दिगी परिमाणं बलं पर्याप्तं रिपुघातेन समर्थं यतो
भीष्मरात्रयोरपि भार्गवस्य पुपुत्साप्रशमनादत्यक्तत्वात् यम
तया दृढनिश्चयेनान्वर्थाभिधानेन देवव्रतेन पालितं एतेषां
पुनस्तस्मादौ दिगी परिच्छिन्नं बलमपर्याप्तं परपराभवे सम
र्थं यतो भीमेन भियंमिनोत्यस्यमिनोति परेभ्यः सकाशाद्भीम
इति व्युत्पत्तेरिति भीरुस्वभावेन भीमसेनेन पालितमिति नादमेते
भ्यां विभेदीति भावः यद्वा तदिदमस्माकं बलमपर्याप्तं जेतुमथा
कं यतो भीष्माभिरुदितं एतेषां पुनर्बलं पर्याप्तं परिमितत्वात् सो
दंशकमिति एवं स्वसैन्याधिकस्वीयभयाभावप्रतिपादनाभि
प्रायेण प्रयुक्तापि उर्यो यनेनोक्तिरुष्णीकेशानुष्टुप्तीतयोऽवसे
न्योक्तस्वीयभययोः तैरेव यदैः सुदं प्रतिपत्तेर्विपरीता संव
ता यथा तदस्माकं बलमपर्याप्तं प्राप्नुय पराभवे समर्थं यतो भीष्मे
राभयपक्षपातिनाभितः संसृजे बाह्यसह्यैवरुदितं नृत्वांतर
हृत्यापोऽवानाथर्मशीलतया तत्रैव स्नेहस्यो वित्यात एतेषां पु
नरिदं बलं पर्याप्तमस्मजये समर्थं यतो भीमेन कपक्षवत्तं वि
नाभितः सर्वतो रुदितमिति एतदाशुगुण्येनैव भीष्ममेवाभि
रुदंति तु जगत्किं सयैव संगच्छेत इति १०॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ।
यस्मादस्माकं बलं भीष्मरक्षितमनंतं पांडवबलं तु लघूय सा भीमे
नरक्षितं खलं तस्मात्काकथा तद्विजयायेत्यपर्याप्तमित्यनेनो
क्तं एवं भाषमाणे डुर्योधने द्रोणे त्वां हतवान्न त्वं किंचिदुक्तं
वानिति दर्शयन् मे जयो डुर्योधनोक्तं सेनिकादेशं कथयति ।

19
[Faint, mostly illegible text in Devanagari script, appearing as bleed-through from the reverse side of the page.]

[Faint, mostly illegible text in Devanagari script, appearing as bleed-through from the reverse side of the page.]

भाषा अनुवाद

इसके अनन्तर डुर्योधनने जो कहा सोई धृतराष्ट्रसे संजयक
 होतेहे कि ऐसे ऐसे शूरवीरोंसे भरी पूरी औरभीष्मपितामहसे
 रक्षितहोकेभी हमारी सेना अपर्याप्तकहे पाण्डवकी सेना
 के साथ युद्धकरनेमें असमर्थ जानी जातीहै और विपक्ष पक्ष
 उवोंका अपूर्णदल आलसी भीमसेनसे रक्षित पर्याप्त अर्थात्
 समरमें समर्थ सा देखपड़ेहै दूसरा अर्थ डुर्योधन अपने
 हृदयकी निडरता प्रकाश करते द्रोणाचार्यसे कहतेहे कि
 हमारा ग्गारह अक्षौहिणी सैन्य दल महात्मा बुद्धिमान पि
 तामह जिसकी हरतरहसे रक्षा करतेहे निमन्देह शत्रु
 वोंका पराभव करनेको समर्थहै और इन विचारोंकी एक
 तो सात अक्षौहिणी मात्र छोड़ी सेना हमारे चपलबुद्धि म
 हा गवोर भीमसेनसे परिपालित कहो हमारा सामना
 क्या करेगी पराभव करना तो हरहै १० ॥

सोरहा ॥

भीष्महमरीरुद्धप्रप्रमाणसेनावहुत भीमरुद्धबहुतरुद्ध
 इनकीसेनाजातिप १० ॥

45

कनकपुराणी: नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः भीष्ममे
वाभिरत्तन्तु भवन्तः सर्वे एव हि ॥ ॥

भाष्यमालि आनंदगिरिकृतटीका ॥

स्वकीयबलस्य भीष्माधिष्ठितत्वेन बलिष्ठत्वमुक्ता भीष्मशेष
त्वेन तदनुगुणत्वे ज्ञेयानां प्रार्थयते अयनेषु चिति कर्तव्यवि
शेषघोती च शास्त्रः समरसमारम्भसमये योद्धानां यथाप्रधानं
युद्धभूमौ पूर्वापरादिदिग्विभागेनावस्थितिस्थानानि नियम्यते
तान्यत्रायनान्मुच्यते सेनापतिश्च सर्वसैन्यमधिष्ठाय मध्येतिष्ठ
ति तेषु सर्वेषु प्रकल्पं प्रविभागमप्रत्याख्याय भवान् प्रसूत्या
माकर्ण्येत्येवमादयो भवन्तः सर्वे वास्थिताः सन्तो भीष्ममेव से
नापतिं सर्वतो रत्तन्तु तस्य हिरत्तणे सर्वमस्मदीये बले रक्षितं
स्यात् परबलनिवृत्त्यर्थत्वेन तस्यास्माभीरक्षितत्वादित्यर्थः ॥

स्वामिकृतटीका ॥

तस्माद्भवद्भिरेवं वर्तितव्यमित्याह अयनेषु चिति हियस्मात्सर्वे एव भ
वेतो युयेवीर्येण प्रभवन्तो वा वीराः सर्वेषु समस्तप्रकारेषु अयने
षु च मार्गेषु गोमूर्तिकादिबृहस्थानेषु सर्वेषु यथाभागं बृहभा
गमनतिक्रम्य विभक्तं स्वास्वारणभूमिमपरित्यज्यावस्थिता वर्तमानाः
सन्तो भीष्ममेव सेनानायकमभितः सर्वतो रत्तन्तु स्वबृहाडत्या
यापि पालयेत् यथान्यैर्युधमानः पृष्ठतः कश्चित् न हन्यते त
द्यारत्तन्तु भीष्मबलेनास्माकं जीवनमिति भावः ॥ ॥ ॥

रामानुजभाष्यम् ॥ आदिस्त्रोक्तार्थम्

श्रीमान् यथागते न दोषो न दोषो न दोषो ॥ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥

अयनानि विविचयः ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ॥ ॥

तस्माद्भवद्भिरेवं कर्तव्यमित्याह अयने इति अयनेषु बृह
प्रवेशमार्गेषु यथाभागं गणे भूमि विभज्य स्थिताः सन्तः सर्वेऽपि भ

गी.
टी.
प्र.

वेतोभीष्ममेवेत्यभितः समन्ततो रक्षन्तु तस्य वृहत् प्रविष्टस्य
हिरत्तनः ॥ ॥ वनमाली ॥

प्रतो भवन्तः सर्व एव वृहत् प्रवेश मार्गेषु यथा भागं स्व स्व भागं
परित्यज्या स्थिताः सन्तः यथा न्येयं द्यमानः पृष्ठतः कैश्चिन्न हन्ते
त तथा भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भीष्मवलेनैव वयं जीवाम इति
वः ॥ ॥

ऊरुमवेजयन्ती टी. ॥

ततः किं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह अयने धितिसर्वेषु अयनेषु
युद्धारं भव्यं हरचनानं तरे वीराणां यानि यान्यवस्थिति स्थाना
निरूप्येते तान्ययनशब्देनोच्यते तेषु अयनेषु स्थानेषु य
भागं संस्थानमतिक्रम्य स्थिताः सन्तः सर्वे भवन्तो भीष्ममेव
भितोरक्षन्तु हियुक्ता यमर्थः सेनापतिरक्षणेन सर्वं स्पबल
रक्षायादित्यभिप्रायो ड्योयनस्य ॥ ॥

मधुसूदनी ॥

कर्तव्यविशेषोच्योतीतु शब्दः समरसमारंभसमये यो धानो यथ
प्रधानं युद्धभूमौ पूर्वापरादि दिवि भागेनावस्थिति स्थानानि
नियम्येते तान्यत्रायनान्युच्येते सेनापतिश्च सर्वं सैन्यमधिष्ठा
मयेति एति तत्रैवं सति यथा भागं विभक्तं स्वांस्वारणभूमि
रित्यज्यावस्थिताः सन्तो भवन्तः सर्वे पियुद्धाभिनिवेशात् पुरतः
पृष्ठतः पार्श्वतश्चानिरीक्षमाणं भीष्मं सेनापतिमेव रक्षन्तु
हि सेनापतोरक्षिते ततः प्रसादो देव सर्वं सुरक्षितं भविष्यतीति
भिप्रायः ॥ ॥

मदानंदी टी.

एवं चेति भयो सित्वे किं वृथा बद्धजल्पसि इत्यत्राह नुशब्देन
नैव घोतयन्नपः १ संशयमारंभसमये युद्धभूमौ यथा य
वीरिदि दिवि भागेन वीराणां स्थिति भूमयः २ नियम्येते हि
प्रोक्ता अयनानीति तत्र च सर्वं सैन्यमधिष्ठाय मध्येति एति
न्यायाः ३ यथा भागं विभक्तं स्वांस्वामत्पकारादिति भव
वास्थिताः सन्तः पुरतः पृष्ठतान्यतः ४ निरीक्षमाणं भीष्मं

अथवा समन्तं शिखरिणं पुरतो
रक्षन्ति नानुरदेक्षोपि पतामद्वा
यथा मरणभयादि योऽप्यपुणो
न कृतं यायुष्यं सर्वं दिवसं
जमानाः सन्ति नोऽस्य रक्षणमेव
तु नो वेदुपहास्यता भविष्यतीति
त्येव पितृभद्रस्यापि निन्दयेत्
रति तस्य कथं जयमिच्छसीति ॥

एवं चेति भयोति
तर्हि किमिति वद
जल्पसीत्यत आह

र्वरक्षंतसेनपः भीष्मेनापतौ सर्वरक्षिते स्यात्सुरक्षिते ५

॥ ॥

नीलकंठी टी.

अयनेषु बृहन्नयास्थिते सैन्यप्रवेशमार्गेषु खेसु स्थाने।
स्थितायुधैर्मथस्थं भीष्ममेवाभिरक्षंतु अस्य सेनापतेऽपि च
सर्वेऽपि सेनायाः कलीभवेत् तत्सैन्यं स्थिराच भवेदतः स।
एवरक्ष्य इत्यर्थः ॥ ॥

48

Handwritten text in a script, likely Devanagari, appearing as bleed-through from the reverse side of the page. The text is arranged in several lines and is mostly illegible due to fading and the texture of the paper.

आनेदी टीका

द्वियस्माद्धीषेणरक्षितमस्माकं बलेपांडवबलनिवारणे सम
र्थम् अतः सर्वेषु प्रयत्नेषु बृहन्नयनायोः सर्वपरतो वीराणां प्र
वेशनिर्गममार्गेषु यथाभागं स्वस्वभागे वा स्थिताः सावधानाः
संतः सर्वे एव भवन्तो भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भीष्मरक्षिते सर्वका
र्यसिद्धीतीत्यर्थः ॥ ॥

रामकंदी टीका

स्यार्थम् ॥

लासिकी दत्तकंदी टीका

तस्माद्भवद्विरेव वर्तितव्यमित्याह अयनेष्विति वीथिप्रका
स्याह बृहन्विभागमनतिक्रम्य सन्तः सर्वे एव भवन्तो वीराः भीष्ममेव सर्वसेनाधिपानं पाल
यन्तु ॥
अत्रापीयं सूचना भीष्मस्य पांडवसेनायाः अपि प्रेम तस्माद्यथा
नायं भीष्मः पांडवेः सह संगच्छति तथाभिरक्षन्तु वेत्ता भवतः
ऊर्वन्तीत्यर्थः ॥ ॥

राजीवसमिद्धेयिनी ॥

ततश्च किं कर्तव्यमित्याह अयनेष्विति समरसमावभसमये यो
थानां यथाप्रधानं पुढमूमेः पूर्वापरदिशि भागेनावस्थितिस्थाना
नियानि नियम्यन्ते तान्यशयनामुच्यन्ते सेनानीश्चात्र सर्वसैन्यम
थिष्ठाय मध्येतिष्ठति यथोक्तमाचार्यपादैः बृहत्स्तत्र पंचथैव
कलना सर्वेषु पक्षावुभौ तद्व्यावपितावुरस्य इतरो पुढे चतैः का
मत इति अर्थः बृहत्सूच्यायाये उक्तास्तेषु सर्वेषु कलना क
ल्पना सैनिकविभाग इति यावत् पंचथैव यथा उभो द्वौ भागौ पक्षौ
कार्ये पक्षव्यावपितावुभौ कार्यविवितिवत्तारो भागाः पंचमस्तु
परिशिष्टो भाग उरस्य उरोदेशस्य तोविधेय इति पंचविभागैः

पंचदेशेषु सैनिकाः स्थाप्या इत्यर्थः पुथ्ये च तैः कामत इत्यत्रानुप
योगान्न व्याख्यायते ॥ यथा भागमिति विभक्तां स्वां स्वां रराभू
मिमपरित्यज्यावस्थिताः संतो भवन्तः सर्वपिभीष्ममेव सेनाया
तिमभितः सर्वतो रक्षतु माकश्चिदेनं एतत्पत्यावधीदिति
एतद्दक्षणा मेवास्माकं जीवनमिति भागवस्थितिश्च भारते गरु
डस्य स्वयं तं देवता देवव्रतस्तत्र वक्ष्यतीति भरद्वाजः कृतवर्मा च स
ततः प्रसत्यामाकूपश्चैव प्रीतिमांसा यथास्विनी विगतेर्मत्स्यकै
केयैर्वा रथानैश्च संयुतौ भूरिश्रवाः प्रालः प्रालो भगदत्तश्च माविष
मद्रकाः सिंधुसौवीरास्तथा पंचनदाश्च ये जयदयेन सहिता ग्रीवा
यासन्निवेशिताः एष्टैर्योथनो राजा सोदरेः सानुगैर्हतः विन्या
नुविन्यावावंत्योकां वाजाश्च प्राकैः सह पुच्छप्रासीन्महावीरः सुरत
नाश्च सर्वशः मागदाश्च कलिगाश्च द्रोणकगणैः सह दक्षिण
क्षमाश्रित्य स्थिता पुहाय दंसिताः कानकाश्च विमुक्ताश्च मुक्ताः
इविषास्तथा हृदहलेन सहिता वामं पक्षमुपाश्रिताः इति कौश
सेनावस्थिति विभागः प्रथमां उवसेनावस्थिति विभागस्तत्रैव
एतद्दक्षणा तत्सैन्यं सव्यसाची परंतपः एष्टपुत्रेन सहितः प्रत्यु
त संयुगे प्रथमं देवायुदेन व्यूहं तमतिदूरं दक्षिणं पृथग्मा
त्यभीमसेनो व्यूहो वत नानाप्रसौ च संयुक्तौ नाना देवैर्न्यपैर्हत
तमत्वेति विराटश्च दुपदश्च महारथः तदनंतरं मेवासी नीलो नी
पुथैः सह नीलादनंतरं चैव एष्टकेतुर्महारथः वेदिकाशिकदृ
पौरवश्चाभिसंहतः एष्टपुत्रः शिखरी च पंचालाश्च प्रभद्रकाः
ये सैन्यस्य सहतः स्थिता पुहाय भारत तथैव धर्मराजो पिगजा
नसंहतः ततश्च सातकी राजन् द्रौपद्याः पंचवात्मजाः अभिम
तस्तुर्गसिरावांश्च ततः परं भैरवसेनस्ततो राजन् कैकयाश्च महारथ
ततो भैरवरांश्च द्रोणं च मया पार्श्वमुपाश्रितः सर्वस्य न गतो गोसायो मायस्य
इतः पंचमेतन्महाव्यूहं प्रत्यव्यूहं तयोदाहति ११॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतटी.

अयनेष्विति हे अयनेषु तत्तद्ग्रहमार्गेषु यथा प्रदेशो व्यवस्थिताः
सैनिका भवन्तः सर्वे युद्धाभिनिवेशात्पुनः पृष्टतः पार्श्वयोः
सुनिरीक्षमाणं भीष्ममवाभिरक्षन्तु तस्मिन् रक्षिते करस्थि
तएव विजय इति भावः ॥ ॥

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जसंवा
 दप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भाषा अनुवाद

इससे अब तुम सब लोगोंकी यही करना उचित है कि शत्रुके
सेनादलके भीतर प्रवेश करनेको क्रमसे अलग अलग हो
अपनी अपनी राहभूमि पर खड़े होकर भीष्मजीकी सब रा-
क्षा करो जिसमें और कोई शत्रुकी औरका याथा पीछेसे इ-
नकी न मारने सके इसकी अभिप्राय यह है कि भीष्मजी
के बलसे हमारा जीवन है ॥ ॥

सोरठा ॥

यथास्थानस्थितहोय सर्व मार्गमें सर्वविध तुमसभकारजजो
प भीष्मकी रक्षा करो ॥ ॥

五洲大藥房

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 अथ श्रीसुब्रह्मयज्ञोक्तम्
 यजमान उवाच ॥
 ब्रह्माग्निं प्रजापतिर्ब्रह्मविष्णुशिवानामृतेष्वभ्यर्चयेत् ॥
 तदा भूतानि प्राप्नुवन्त्यन्नं वायुश्चाप्यमृतं ॥
 इन्द्राणां च वरुणाणां च शक्राणां च सुभागा ॥
 विष्णवे च शिवे च सप्तर्षीणां च योगिनः ॥
 अथैकस्मिन् यज्ञे यजमान उवाच ॥
 ब्रह्माग्निं प्रजापतिर्ब्रह्मविष्णुशिवानामृतेष्वभ्यर्चयेत् ॥
 तदा भूतानि प्राप्नुवन्त्यन्नं वायुश्चाप्यमृतं ॥

115-22

विष्णुसहस्रनाम ॥ १ ॥

तस्य संजनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः सिंह
नादे विनयोच्चैः शोखे दध्मो प्रतापवान् ॥

भाष्यं नास्ति

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

तमेव माचार्ये प्रतिसेवादेः कर्तव्यं भयाविष्टराजाने दृष्ट्वा तदभ्यास
वर्त्तनी ■ पितामहस्तदुच्चैः शोखे दध्मो इत्येकतवानित्याह
तस्येति राज्ञोऽर्थोऽथ न स हर्षं बुद्धिगतमुल्लासविशेषं परपरि
भवद्वारा स्वकीयविजयद्वारा के सम्पत्त्यादयन् भयं तदीय
मपनिनीश्वरैः सिंहनादे कृत्वा शोखमाप्सरितवान् किमिति
उर्थोऽथ न स हर्षं मुत्पादयितुं पितामहो यतते कुरुवृद्धत्वात्
तस्य कुरुराजत्वात् पितामहत्वाच्चास्य उर्थोऽथ न भयापनयना
र्थं प्रहृतिरुचिता तडपजीवितया तद्वशत्वाच्च तस्य सिं
हनादे शोखशब्दे च परेषां हृदयवर्धनं सम्भाविते हरादेवारि
निवहं प्रति भयजननलक्षणप्रतापत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

तदेव द्रोणे प्रतिराज्ञो भीष्मस्य बद्धमानप्रस्मरेयडं कृतकृत्वा
भीष्मः किंकृतवान् तदाह तस्येति कुरुवृद्धः पितामहो गोग
यः तस्येव द्रोणे प्रतिनिरूपणं कुर्वतोऽर्थोऽथ न स राज्ञो हर्षं प्री
तिं संजनयन् उच्चैर्महोत्ते सिंहनादे विनयकृत्वा सर्वसत्त्वसंज्ञा
सने सिंहनादमिव नादमदृष्ट्वा संकृत्वा शोखे दध्मो आप्सरितवा
नित्यर्थः प्रतापवान् ॥ ११ ॥

रामानुजभाष्यम् ॥ आदिश्लोके गतार्थम्

ततोऽपि हि रघुकोऽरादयश्च ॥ १२ ॥

प्रभिनवगुप्तकृतटीका ॥ १२ नास्ति

परमार्थप्रपाटी

तस्येति पवमित्यादिभिरुत्तेजनवाक्यैः स्ववीरोस्तीक्ष्णीकृतवत्ता
उर्थोऽथ न स हर्षं मुत्पादयितुं जनयन् कुरुप्रकोरवसेन्ये प्रवृद्धः पि
तामहो भीष्मः प्रतापवान् स्वयमुत्साहवान् सिंहवददृष्ट्वा संकृत्वा

अथवा प्रवृत्तस्य वा ग्या क्रमावगा... फलिकं च कवत् जीर्ण निजदेहस्य पातने डुर्योधनमतिमुपकारिणी मन्त्रमातो त्यानं देनोत्कुलसंवीगस्तस्य
हर्षमेवाजनयन्नतु हर्षतस्तसंजनयनिति यो गुरोरात्मनश्चावत्तां कृतवांस्तस्याधर्मदूषस्य कुरस्वभावस्य पर
बलेन जनिता भयेनाचार्यमुपगतस्य तत्कपटज्ञावागुरुणा वाङ्मात्रेण पनादृतस्य डुर्योधनस्य गुरुपेक्षा

गी.
टी.
प्र.

शंखेदधोवादितवान् ॥ १२ ॥

न बनमाली टी. ॥
सस्मिन् नभारस्य गहो हर्षं संजनयन् ऊरुवृद्धो भीष्मः सिंहनादं
कृत्वा शंखेदधो ॥ १२ ॥

ऊरुमेवैजयन्ती टी. ॥

ततो डुर्योधनेन गताममत्वसूचकं मे नाधिष्ठात्वेन सर्ववीरा
धिकवायकत्वेन चात्मनः सर्वधूर्वहस्वगर्भे वचनमुक्तं भीष्मानि
शम्पोत्साहयुक्तं च धृत्वा राजानमपि हर्षयुक्तं कृतवानित्याह
संजनयस्तस्यति हर्षवाशान्तकुरणा गतानंदविशेषं जनयन्
त्यादयन् सिंहनादं सिंहवडं चैर्महच्छब्दे विनयकृत्वा पिताम
हो भीष्मः शंखेदधोवादितवान् ऊरुवृद्धः बुद्धिबलपौरुषास्त्र
शास्त्रविद्यामन्त्रमभिसर्वेषां ऊरुणा मथे हृदः श्रेष्ठतमो न तु श
रीरमात्रेण श्रुतपदप्रतापवानतितेजसी ऊरुवृद्धत्वेन पिताम
हत्वेन चास्योभयेषां वैषम्याभावादानंदकत्वसूचिते प्रतापवा
नित्यनेन स्वेच्छामृत्युत्वादस्य मृत्युभयशंकालेशोपि नास्तीति
सूचितम् ॥ १२ ॥ मधुसूदनी ॥

लौकिकानिंदतु वा एतदर्थं
देहः पतिष्यत्येव त्यागार्थं
न ते हर्षयन्नेव सिंहनादं
शंखवाद्ये वक्तव्यमिति

य एवैषां उवसेन्यदर्शनादतिभीतस्य भयनिवृत्त्यर्थमाचार्यकप
दे न शरणगतस्य इदानीमप्ययं मो प्रतारयतीत्यसंतोषवशात्
चार्येण वा मात्रेण न हतस्याचार्योपेक्षा ब्रह्मायने धित्यादिना
भीष्ममेव स्तुवतस्तस्य गहोभयनिवर्तकं हर्षं बुद्धिगतमुल्लास
विशेषं स्वविजसूचकं जनयन् ऊर्ध्वमेहोते सिंहनादे विनयकृ
त्वा सिंहनादइति एमुलंते अतो वै पोषे प्रवृत्तीति वचने स्पष्टं
जनः प्रयोगः शंखेदधोवादितवान् ऊरुवृद्धत्वादाचार्यं डुर्यो
धनयोरभिप्रायः परिज्ञाने पितामहत्वादनुपेक्षणेन त्याचार्यव
डपेक्षणे प्रतापवत्त्वाडं चैः सिंहनादपूर्वकं शंखवादनं परेषां भया
त्पादनाय अत्र सिंहनादशंखवाद्ययोर्हर्षजनकत्वेन पूर्वोपर
कालत्वेन भिन्नरन्यजेतेति वजनयति शतावशेषमाविश
उपवर्तमानत्वेन व्याख्यातव्यः ॥ १२ ॥ नि
सदानंदी टी. ॥

एवं संस्तुवतो भीष्मराज्ञो विजयसूचके उल्लासे जनयन्नुच्चैः सिं
हनादं महारवं १ कृत्वा प्रतापयुक्तत्वाच्च खिवादि तवांस्ततः ऊ
रुहृद्भृत्याचार्यभूपयोराशयज्ञता १ राज्ञोनुपेक्षणेन स्पृष्टा
महत्तयोच्यते ३ ॥

नीलकंठी टी. ॥ ^{नाद}

तस्य एवं वदतो ड्योयनस्य संजयवाक्यमिदं सिंहमिति गुणलंते
तेन विनयेत्पस्यानुप्रयोगः कषादित्वात् समल्लकाषकषतिस्म
दैत्यानित्यादिवत् ऊरुहृद्भोभीष्मः प्राग्विराटनगरादौ दृष्टप्रभा
वान्पाण्डवान् दृष्ट्वा राज्ञोभयं माभूदिति शोखिदधौ हर्षयुद्धोत्सा
हे जनयन् हेत्वर्थे शब्दप्रत्ययः हर्षजननार्थमित्यर्थः ॥

[illegible]

शानंदी टीका

तस्यैवं वदत एव डुर्योधनस्य तद्वत्स्य वा हर्षमुत्साहं संजन-
यन् ऊरुहृद्भिः पितामहः सिंहनादं विनयैरेषोषं पुष्पातीति व-
दन्तोर्हि प्रयोगे सिंहनादमिति कोऽप्युल्लिखितं सिंह-
नादं कृत्वा शांतिं दधौ प्रतापवान् ॥ ११ ॥

रामकंदी टीका

स्पष्टार्थम् ॥ १२

लासिकी दशरथी टीका

राज्ञो डुर्योधनस्य हर्षं संजनयन् भीष्मपितामहः सिंहस्यैव-
नादमहं हसं उच्चैः कृत्वा वादितवान् अरिभयजननीवार्ता-
प्रतापस्तद्वान् ॥ १२ ॥ शङ्खः

रणवीरसमिद्धोत्थिनी ॥

सर्वश्लोकेन डुर्योधनोद्धोषितं स्वमहिमानं श्रुत्वा भीष्मः किमक-
रोदित्यादृतस्येति तस्य डुर्योधनस्य पितामहो भीष्मः सिंहनादं
सर्वशक्तिभयंकरमहं हसं अरिनिग्रहोद्यमप्रवृत्तिः प्रतापः ॥ १२

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 अथ श्रीसुब्रह्मयज्ञोक्तं
 यजमानः सोमं दत्तं तन्मया हविर्भूतम्
 अग्निदेवायैव तद्दद्यात्पितृभ्यश्च वै
 ब्रह्मायैव तद्दद्यात्सर्वानामनुजितम्

臨江府志

24 FEBRUARY 1955

[Faint, illegible handwritten text]

मुपलालय

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

तस्य संजयप्रति भीष्ममेवाभिरक्षन्वित्पाकर्णपद्मेन सहसा
कृतमुक्तामामयमुपलालयतीति ड्योभनाशयज्ञोभीष्मः
सिंहनादपूर्वके शांतेवादितवान् तत्किंस्वोद्योगद्योतनाय
नेत्याह तस्य हर्षजनयप्रति इवमर्जयन्वाहणः प्रतिपृ
क्षीयादभिवरन्पजेतेत्यादिवत् शत्रुर्वाद्या अथयवस्थिता
नित्यतः प्राक्तनाः स्पष्टार्थाः ॥ १२ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णार्जुनसंवा
 दप्रथमोऽध्यायः ॥ अर्जुन उवाच ॥ पाशेभ्यः प्रमुखा
 यः शूरा मया हतस्तान् विद्वन्मया विलम्बितवान् ॥
 तेषां कृतघ्नतां विचार्य धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे
 समवेता संजनाः पश्यैषि मे समीपस्थ ॥
 १ ॥ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ द्रुपद उवाच ॥

भाषा अनुवाद

तब तो ऐसी ऐसी राजा डर्योधन की सनमान की बातें सुनि
भीष्मजी ने जो किया सो कहते हैं कि डर्योधन के सन्तुष्ट
होने के कारण कुरुवंश के वृद्ध पितामह उच्छल के आगे
बढ़ि सिंहनाद करि शंख बड़े बुधकार से बजाया ॥ ११ ॥

सौरा

पितामह तिरुके रक्ष प्रगट कुरुहृदकर कुवे संख बजायो फे
र प्रतापवान्हर विग्रहकर ॥ १२ ॥

50

... ..
... ..
... ..
... ..

...

... ..
... ..

ततः शोवाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः सह
सैवाभिहन्यन्त सशस्त्रमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥

भाष्यं नास्ति

शानन्दगिरिकृतटीका ॥

राजाभिप्रायं प्रतीत्य भीष्मप्रहृत्य नन्तरं तत्पक्षे सैने राजभिः शो
वाद्योवाद्यविशेषा ऊटिति शब्दवन्तः संपादिताः सच शोवादिप्र
युक्तशस्त्रमुलो बद्धलेभयं परेषां परिघोतयन्नासीदित्याह त
त इति ॥ १३ ॥ स्वामिकृतटीका ॥

तदेवं सेनापते भीष्मस्य युद्धोत्सवमालत्प सर्वतो युद्धोत्सवः प्रहृ
त इत्याह ततः इति ततो भीष्मस्य शोवपूरणानन्तरं शोवाश्चापरे भे
र्यः पणवानकगोमुखाः सह सैव युगपदेवैकस्मिन्काले तत्क्षण
मेवाभ्यहन्यन्तास्फालितावादिताः सच शोवादिशब्दमलोम
हान् एकवर्णा विवेचनायोगो भवत् पणवाश्चानकागोमुखा
इत्याद्यावाद्यविशेषाः ॥ १३ ॥

रामानुजभाष्यम् ॥ आदिश्लोकेणार्थम्

स्वकीयान् शोवान् युद्धकस्य कदम्बुः ॥ १३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ नास्ति ॥ १३ ॥

परमार्थप्रपा ॥

तत इत्यादितः श्लोकषट्सु गमं ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

वनमालीटीका

सेनापते युद्धोत्सवं दृष्ट्वा सर्वत्र युद्धोत्सवो जात इत्याह तत इति
सह सैव तत्क्षणमेव ॥ १३ ॥ कुसुमवेजयनीटीका ॥

ततः किमभवदित्यपेक्षायामाह तत इति ततः सेनापालकस्य दे
वव्रतस्य दर्शनादानन्तरं मुनेकाः शोवावर्गा भेर्यश्च पणवानकगो
मुखावाद्यविशेषाश्च सह सैव ततः समये एवाभ्यहन्यन्त तं भी
मोहताः कर्मकर्तारि प्रयोगः वादे कैरिति कर्तृशेषो वा सः शोवा
दिशब्दमुलोमहन्तरो भवदामीत् ॥ १३ ॥

मधुसूदनी ॥

भीष्मादीनां तावकानां धनुर्नो लनवाद्वा स्यो दनन्याद्यान् शूरताय निमानपूर्वकमेककालावच्छिन्नं शत्रुणां
शोवादिवादिवाणां व महद्दोरनादं शुक्तापि पाण्डुपुत्राणां श्रीकृष्णसहयानां ससैन्यान्साहनेन यथानन्दा
जायते तेषां वात्सल्यसंजातो न तु दोष इति भावः ॥

गी.
टी.
प्र.

ततोभीष्मस्यसेनापतेः प्रहृन्त्यनेतरं पणवाशानकागोमुखाश्च
वाद्यविशेषांसहसातत्क्षणमेव अभ्यहन्यंतवादिताः कर्मकर्तृ
रिप्रयोगः सशस्त्रमुलोमहानासीत् तथापि न पांडवानां क्षोभो
जात इत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

सदानेदी टी. ॥

ततः सेनापतेः शोखवादनोत्तरक्षणे सहसा शोखभेर्याद्यावा-
द्यभेदाश्च वादिताः १ सशस्त्रोपिमहानासीत् क्षोभकर्तृतयादि-
नौ २ ॥ १३ ॥

नीलकंटी ॥

अभिहन्यंत अभिहताः कर्मकर्तृरिप्रयोगः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

आनेंदी टीका

स्यष्टम् १३

रामकेटी टीका

स्यष्टमम् १३

लासिकी ~~दसवती~~ टीका ॥

भीष्मशंखवादनानन्तरम् भीष्मसर्वपववाद्यविशेषाः । शङ्खपरावागोमुखा
तत्क्षणमेववादिताः शब्दः दारुणोभवत् ॥ १३ ॥

रामवीरसमिद्धोधिनी ॥

पुष्टोत्सवे सदर्थं भीष्ममालक्ष्य तत्रैव सर्वेषां प्रवृत्तिर्जातेत्याह ॥
ततश्चिभीष्मशंखधानप्रवणादनंतरं सदसैव भीष्मशंख
वादनसमकालमेव मेर्यावाद्यविशेषाः ॥ १३ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

भाषा अनुवाद ॥

भीष्मपितामहकी युद्धमें ऐसी उत्साह देवि सकल सेनाके
सरदार लोग जिसभांति युद्ध उत्सवमें प्रवृत्त भये सोई कहते
हैं कि तदनंतर शंख भेरी कहे तुरही पणव जो मृदंग अन
क जो नगारा गोमुख वाद्यविशेष तत्काल एक बारगी जो
सभोंने बजाया तो वह शब्द एक बड़ा आश्चर्यभूत भयान
क धूधूकार भया १३ ॥

सोरठा ॥

अनक बजावे भूरि संख भेरी गोमुख पणव प्राहर सो भरहरिस
दसास भवाजत भय १३ ॥

ततः सैते ह्येयुक्ते महति स्पन्दने स्थितौ माय
वः पांडवश्चैव दिव्यो शौवो प्रदधतः ॥ १४ ॥

भाष्यं नास्ति

आनंदगिरिकृतटीका ॥

एवं उर्योधनपक्षे प्रहृतिमालम्प परिसरवर्तिनौ केशवार्जुनौ
सैते ह्येयै रतिबलपराक्रमैर्युक्तमहत्प्रयत्ने रथे व्यवस्थिताव
प्राकृतौ शौवो पूरितवन्नावित्पाह ततः सैते ह्येयै रिति ॥ १४ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

ततः पांडवसैन्ये प्रहृतं युद्धोत्सवमाह तत इति पंचभिः ततो उर्यो
धनसैन्यवाद्यकोलाहलानंतरं सैतेः युक्तैः कैलासाचलशिख
रकल्पैः परसैन्योत्कृष्टतनुकरणसामर्थ्यवद्भिर्वाहयै रतिवेगा
तिरेकात् स्वभावतो वाह्यो काशो यातीति ह्याविशिष्टा प्रशालैः
संयुक्ते महत्प्रादित्यमंडलकल्पपूज्ये स्पन्दने संग्रामभूमिप्रद
वणशीले रथवरे स्थितौ वर्तमानौ माया लक्ष्म्याथ वः पतिः कृष्णः
पांडवश्चार्जुनश्चापि दिव्यो विभक्तौ प्राकृतौ शौवो प्रदधतः प
रिक्तीयवाद्यकोलाहलाभिभवसंपादने न दधत रापूरितवन्तौ ॥ १४ ॥

मायवः

रामानुजभाष्यम् ॥

सद्यो धौ उर्योधनप्रयत्ने नानाविधेन ॥ १४ ॥
अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ १४ ॥ नास्ति
परमार्थप्रपाटी ॥ १४ ॥ नास्ति

वनमाली टीका ॥

ततः पांडवसैन्ययुद्धोत्सवमाह तत इति पंचभिः ॥ १४ ॥
ऊरुमवेजयनी टीका ॥

एवं दृष्ट्वा त्रपांडवानीकमित्यारभ्य ततः शौवाश्चैत्यंतैः श्लोकैर्मा
मकाः किमकुर्वते त्यस्य धृतराष्ट्रप्रश्नस्योत्तरं संजये न दत्तमिदा
नी ततः सैते रित्युपक्रम्य सद्यो धौ उर्योधनं तैः श्लोकैः पाण्डवाश्च
किमकुर्वते त्यस्योत्तरमाह ततः सैते रिति ततस्त्वदीयानां सैन्य
शौवादिशब्दप्रवणानंतरं सैते ह्येयैः शुभवर्णा सैर्युक्ते योजिते ॥

स्थितौः

गी.
टी.
प्र.

महत्तिलोकत्रयविजयोपकरणभूतेस्पन्दनेमाथवोरमापतिः
यद्वा मथोर्वेशेजातोमाथवः सर्वेश्वरः पार्थसारथिः कृष्णः पा
ण्डवार्जुनश्च श्रीमद्विष्णोर्शोखोप्रदय्यतुः वादयामासतुः ॥

मथुसूदनी ॥

अन्येषामपिरयस्यत्वेस्थितपर्व साधारणेनरयोत्कर्षकथ
नार्थं ततः श्वेतैर्हयैर्धृक्कृत्पादिरयस्यत्वकथने तेनाग्निदेजे
उष्णधृष्टेरयोस्थितौ सर्वथा जेतुमशक्यावित्यर्थः ॥

सदानंदी ॥

ततः श्वेतैरिति श्लोके रयस्यत्वस्य कीर्तनात् माथवार्जुनयोः प्रो
क्तमजेयत्वमसंशयम् ॥ १५ ॥

नीलकंठी ॥ १५ ॥

आनंदी टीका

स्यष्टमेव १४

गमकंदी टीका

सगमोर्थः १४

लासिकी ~~दस्युनी~~ टीका

ततः ॥

ततः शंखादिशब्दप्रवणानंतरं प्रशक्तौ प्रदध्यतः १४ ॥
दिव्यौ

रागवीरसमिद्धोधिनी ॥

कौशवसैन्यानां प्रोत्तनादेनो योगमालद्वयोऽवसैन्यानां पुहे
सवेप्रवृत्तिर्जातेत्याद ततश्चिपंचभिः ततोऽर्घोयनसैन्यवा
द्यकलकलप्रवणादनंतरं सेतैर्दिमावलकल्पैः दिव्यावशक्तौ ॥ १४ ॥

1915-1916

[illegible]

1252

1054-1055

[Faint, illegible handwritten text]

भाषा अनुवाद ॥

तिसके बादि पाण्डवोंकी सेनामें युद्धकी तयारी पांच श्लो
कसे कहतेहैं कि श्वर हंससे श्वेतवरन चार हय संयुक्त
सूर्यसे प्रकाशमान रथ पर सवार श्रीकृष्ण और अर्जुनने
भी अति उत्तम दोनों शस्त्र अधिकारे १४ ॥

दोहा ॥

स्वेतप्रसक्तके पुक्त पुनमदरयतामेदोय दिव्यसंखदरिप्रर्जन
बेद बजावतदोय १४ ॥

॥ ३॥

६२
विष्णुं शिवं ब्रह्मं त्रिमूर्तिं त्रिमूर्तिं
त्रिमूर्तिं त्रिमूर्तिं त्रिमूर्तिं त्रिमूर्तिं त्रिमूर्तिं
॥ ३॥ त्रिमूर्तिं त्रिमूर्तिं त्रिमूर्तिं त्रिमूर्तिं त्रिमूर्तिं

॥ ४॥

त्रिमूर्तिं त्रिमूर्तिं त्रिमूर्तिं त्रिमूर्तिं त्रिमूर्तिं
॥ ४॥ त्रिमूर्तिं त्रिमूर्तिं त्रिमूर्तिं त्रिमूर्तिं त्रिमूर्तिं

पांचजन्ये हृषीकेशो देवदत्ते धने जयः पौण्ड्र
दध्मो महाशोखे भीमकर्मा हृकोदरः ॥

भाष्यं नास्ति

शानंदगिरिकृतटीका

पृ०

तयोः शोखयोर्हि वत्वमेवोपादयति पांचजन्यमिति केशवा
र्जुनयोः युद्धाभिमुखे दृष्ट्वा संहृष्टः सारथ्येन समररसिको
भीमसेनोऽपि युद्धाभिमुखो भूदित्याह पौण्ड्रमिति ॥

स्वामिकृतटीका ॥

तदेव विभागेन प्रदर्शयन्नाह पांचजन्यमिति हृषीकाणामि
न्द्रियाणामीशो धिष्ठाता लीलापृहीत देहो भगवान् श्रीविष्णुः
पांचजन्यं पंचजनाह्वयं देवदेहो ह्रस्वधने जयो देवदत्ते हृकोद
रो भीमे कर्मयस्य स भीमकर्मा महाशोखे पौण्ड्रदध्मो आसुरितवा
न् ॥

शमानुजभाष्यम् ॥ आदिश्लोके गतार्थम्

भवत्प्राणं हृदयाणि विभेद ॥ १५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ नास्ति ॥

परमार्थप्रपाटी ॥ १५ ॥ नास्ति

वनमालीटीका ॥

भीमं भयंकरं कर्मयस्य सः हृकनामाग्निविशेष उदरे यस्य सः
॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

कृष्णमेवैजयन्तीटीका ॥

शानंदः

पांचजन्यमिति हृषीकेशो वाह्यानष्करणप्रेरकः पांचजन्यं पं
चजननामासुरोदरादुत्पन्नं धने जयः सर्वेषां भूपालानां धने ज
यतीति सः देवदत्ते देवेन दत्ते भीमं भयानकं हिडेव ककीचक
वधादिरूपं कर्मयस्य सः तथा हृकोदरे हृकनामाग्निरुदरे य
स्य सः भीमः पौण्ड्रनामानं महाशोखे हृदाकारे हृद्गुणवा भी
मकर्मति विशेषेण उर्यो धनादीन् शतधा तु नूवधिष्णामि
उः शान्तनस्य रुधिरं पास्यामीति यत्पूर्वप्रतिज्ञातं तत्सर्वं निः
संदेहेनैव करिष्यतीति सूचितम् ॥ १५ ॥

मधुसूदनी टी. ॥

पांचजन्यो देवदत्तः पोंडुमननविजयः सुतोषोमणिपुष्पकश्चेति शंखनामकः
नं परसैन्ये स्वनामभिः प्रसिद्धा एतावन्तः शंखाः भवन्ते नैत नैकोपि स्वनाम प्रसिद्धः
शंखोस्तीति परषामुक्तं कर्त्तव्यं कथं नार्थं सर्वेन्द्रियप्रेरकत्वेन सर्वान्तर्यामी सहायः
पांडवानामितिकथयितुं हृषीकेशपदं दिग्विजये सर्वत्राज्ञो जित्वा धनमाहुतवानिति सर्वेषु
वायमजेयमितिकथयितुं पतंजयपदं भीमं हिडिंबवधादिदूषकर्मयस्य तादृशो हृकोदरत्वे

मधुसूदनी टी. ॥ १५ ॥

सदानंदी टी. ॥

पांडवानां सहायोस्ति सर्वेन्द्रियनियामकः राज्ञो जित्वा विला
न्युद्धे धनमाहुतवान् विजयः १ दिव्यप्रभावो तावुक्तौ हृषीकेशश्च
नैजयौ केशवार्जुनयोर्बुद्धाभिसुख्यवीक्ष्य हर्षतः २ स्वारण्या
द्भीमसेनोपियुद्धे तिरसिको बली समराभिसुखास्मीदित्वा
हवचनं वरं ३ रत्नो वधादिकं कर्मयस्य शत्रुभयावहं हृको
दरत्वाद्दक्षतपाकाद्भीमो महाबलः ४ ॥ १५ ॥

नीलकंठी ॥ १५ ॥

गी.
टी.
प्र.

हृ

ज

63

ग्रानदी टीका

सुगमार्थः ॥

रामकंदी टी.

स्वार्थः ॥ ॥

लासिकी ~~ग्रानदी~~ टीका ॥

श्रीकृष्णः पञ्चजन्यनामशालं यत् दत्तुं प्रज्ज्जोदेवदत्ता
लं चोरकर्माभीमसेनः पौंड्राक्षयशालं ॥ ॥ दत्तो

रावीरसमिद्धेयिनी.

सप्तः १५॥

64

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

भाषा अनुवाद

अब किसने कौन शंख बजाया सो कहते हैं कि पांचजन्य
नामक श्रीभगवान और अर्जुन देवदत्त नाम शंख बजाया
फेर भीमकर्मा भीमसेन भयानक महाशंख पोंड्र नाम ब
जाया ॥ १५ ॥

दोहा ॥

पांचजन्यहृषीकेश लयदेवदत्तकपिकेत भीमकर्मवने
भीममहाशंख पोंड्र प्रतिहेत ॥ १५ ॥

अनन्तविजयराजा कुन्तीपुत्रोयुधिष्ठिरः नकु
लः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥

भाष्यनास्ति ॥ आनन्दगिरिकृतटीका ॥
एतेषां ईदृशी प्रवृत्तिः प्रतीत्य परिपालनावकाशमासाद्य राज्ञोयु
धिष्ठिरस्यापि प्रवृत्तिं दर्शयति अनन्तेति ज्ञायमानं आत्मानमनुस
रणमावशकमिति मत्वा तयो र्यवीयसोर्भात्रोरपि प्रवृत्तिमाह
नकुल इति ॥ स्वामिकृतटीका ॥

अनन्तविजयमिति युगं पूर्वस्योक्तक्रियात्रसंबध्यते कुन्तीपुत्रो
युधिष्ठिरराजा पांडवानां स्वामी अनन्तविजयं महाशंखेदधोयस्य
शंखस्यापूरणदनेनः संततो विजयो भवतीति अनन्तविजयः त
नकुलः सुघोषनामशंखेदधो सहदेवो मणिपुष्पकं च ॥
रामानुजभाष्यम् ॥ आदिश्लोकार्थम्

अभिनवप्रकृतटीका ॥ १६ ॥ नास्ति
परमार्थप्रपाटीका ॥ १६ ॥ नास्ति
वनमालीटीका ॥ १६ ॥ नास्ति
कुसुमवैजयन्तीटीका ॥

अनन्तविजयमिति कुन्तीपुत्रः भर्तृरनुज्ञया तितपसा कुन्त्याधर्ममा
राध्यतस्मात्तुल्यः राजाराजसूयादियाजीयुधिष्ठिरः युधियुद्धेतिष्ट
तीति सतथा संग्रामेऽवग्रचित इत्यर्थः अनन्तविजयनामानं शंखे
पदत्रयेण राज्याहं स एव न तुल्यसुत्र इति सूचितं नकुलः नवि
द्यते कुलं रिपु कुलं यस्य दयेरि स ह्येन तिष्ठतीत्यर्थः सहदेवः
देवेन कुलेन सह वर्ततेः त एव कुलसहायेन निर्भयः स च्छुभ्रुन्वि
जयेष्यतीति भावः सुघोषनामानं मणिपुष्पकनामानं च शंखेद
धो विन्यन्वयः ॥ १६ ॥ मधुसूदनी ॥
यो च जन्यो देवदत्तः पांडु अनन्तविजयः सुघोषो मणिपुष्पकः चेति

गी.
टी.
प्र.

शंखनामकथनेपरसेन्यस्वनामभिः प्रसिद्धाएतावन्तः शंखाः भव
तस्तेत्येतन्नेकोपिस्वनामप्रसिद्धः शंखोस्तीति परेषां सुत्कर्षणार्थं
सर्वेन्द्रियप्रेरकत्वेन सर्वोत्थोमीसहायः पांचवानामितिकथयि
तेहृवीकेशपदे दिविजये सर्वानुराज्ञाजिस्वायनमाहृतवानिति
सर्वेद्येवायमजेय इति कथयितुं धने जयपदे भीमहिडिंबवधा
दिरूपं कर्मयत्पताहृशोहृकोदरत्वेन वरुणपाकादतिबलिष्टो
भीमसेन इति कथितं जंती उग्र इति जंत्यामहतातपसा धर्ममा
राधलब्धः स्वयंच राजसूर्ययाजित्वेन सुखोत्ताराज्ञा युधिवायमेव
जयभागित्वेनास्थिरः नत्वेतद्विपत्ताः स्थिराभविष्यतीति युधिष्ठि
रपदेन सूचितं नजलः सवोषंसहदेवो मणिपुष्पकंदध्मावित्य
नुव्रजते ॥ १६ ॥ सदानंदी टी. ॥
महतातपसा जंत्यालब्धो धर्मात्सुतो धिर्नत् राजा च राजसूर्यस्य
याजितेन स्वयं महत् १ जयभागितया युद्धे स्थिरश्चेति युधिष्ठिरः
पांचजन्यादिशंखास्ते प्रसिद्धाः स्वस्वनामभिः २ उक्ताः पांडवसेना
यां भवत्तेन्येनकोपिहि ३ ॥ १६ ॥
नीलकंठी ॥
१६ ॥

आनंदी टीका

सुगमोर्थः १६

रामकंदी टीका

स्पष्टार्थम् १६

लासिकी दलजनी टीका ॥

अनंतेति युधिष्ठिरदयः अनेन विजयाखंरा

जायुधिष्ठिरादयो नकुलः सुयोधाखं सहदेवो मणिप्रपक
नामकम् १६ ॥

राणावीरसमिद्धोधिनी ॥

सष्टः १६॥

1515-1516

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

...

卷之四

भाषा अनुवाद
अनन्तविजयनाम शंख कुलीनन्दन युधिष्ठिरने वजाया और
सद्योषनाम शंख नकुल और मणिपुष्पनाम सहदेवने वजाया
१६ ॥

दोहा॥

तपतियुधिष्ठिरकुं तिस्रुत अनंतविजयजिहनाम शंखसद्योष
मणिपुष्पकहुं नकुलसहदेवमभिराम १६॥

॥ अथ ॥

महि आनरु निशुओनेपु नकुनानिकु छांटे सानुउरुही नाना
आनरु निशुओनेपु सानुउरुही नाना महि आनरु छांटे सानुउरुही
॥ ५ ॥

६८

॥ अथ ॥

महि आनरु निशुओनेपु नकुनानिकु छांटे सानुउरुही नाना
॥ ५ ॥ सानुउरुही नाना महि आनरु छांटे सानुउरुही

काश्यपपरमेष्वासः शिवानीचमहारथः धृष्ट
धुम्नोविराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ११ ॥

भाष्यं नास्ति

आनंदगिरिकृतटीका ॥

अन्येषामपि तत्पत्नीयाणां राज्ञां मेकमन्तं विज्ञापयन् धृतराष्ट्र
स उवाच शंसं जयो व्युदस्यति काश्यपश्चत्पादिना ११ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

काश्यपश्चेति चापरं काश्यः काशिराजः परमउत्कृष्टः इषासो धनु
र्यस्य स परमेष्वासः च धुम्नः शिवेडी महारथः शिवेडवान् सकल
सुरासुराजैः यभीष्मवधार्थं धुम्नः पौरुषेयशिवायुक्तश्चापरं
धृष्टधुम्नः विराटश्च सात्यकिः स पूवापराजितो जेयः पते सर्वे
एव कष्टकशाखान् दधुः वा दयाचक्ररिति परेण संबन्धः ११
रामानुजभाष्यम् ॥ आदिश्लोके गतार्थम्

यार्तिराष्ट्रमेनिर्मरपदे तदिजयाभिकादिणे ॥ ११ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ ११ नास्ति

परमार्थप्रपाटी ॥ ११ ॥ नास्ति

वनमालीटी ॥ ११ नास्ति

ऊरुमवेजयनीटीका ॥

काश्यपश्चेति परमेष्वासः श्रेष्ठधनुर्धरः काश्यः काशीराजः महा
रथः शिवेडी अपराजितः सात्यकिश्च ११ ॥

मथुरादनी ॥ ११

सदानंदीटी ॥

॥ परमेष्वासः काश्यो महाधनुर्धरः काशिराजा
न पराजितः पारिजातहरणबाणयुद्धादि महासं
ग्रामेषु तादृशः सात्यकिः ॥ ११ ॥

महाधनुर्धरः काशिराजश्चान्ये महारथः शिवेडी धृष्टधुम्नाद्याज
यशीलश्च सात्यकिः १ उपदाघादरान् दधुः शृणु राजन्समाहि
तः ११ ॥

नीलकंठी ॥

११ ॥

आनेदी टीका

स्यार्थम् १७

रामकंदी टीका

सुगमोर्थः १७

लासिकी वल्लुनी टीका ॥

काशराजः उत्कृष्टयन्त्रा विपरीतजितः महारथः शिखंडी
चापराजितो सात्यकिश्च पृथक् पृथक् शंखान्दधुरिति परे
एतन्वयः १७ ॥

राजवीरसमिद्धोधिनी ॥

सहः १७ ॥

भाषा अनुवाद ॥
और धनुर्धारी काशीराज शिवानी और धृष्टपुत्र तथा विरा
ट राजा और युद्ध में अपराजित जो सात्वकी १७ ॥

दोहा ॥

काश्यप धनुषधारी बड़े शूरु सिखंडी महारथ धृष्टपुत्र विराट
पुन सात कि जीत समरथ १७ ॥

॥ शिवदाय शिव
उसी गुरु जगदगुरु महि शिवदाय शिवदाय शिवदाय
॥ १ ॥ शिवदाय महि शिवदाय महि शिवदाय महि शिवदाय

71

॥ शिव
शिवदाय शिवदाय शिवदाय शिवदाय शिवदाय
॥ २ ॥ शिवदाय शिवदाय शिवदाय शिवदाय शिवदाय

उपदेशोपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते सौभद्रः
समहाबाहुः शोखान्दधुः पृथक् पृथक् ॥

भाष्यं नास्ति

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

उपदशति परमेष्ठासादिविशेषलक्षणचतुष्टयं प्रत्येकं सम्बध्य
ते ॥ स्वामिकृतटीका ॥

उपदशति हे पृथिवीपते धृतराष्ट्र उपदश्याम्येदोपदेया द्यौपदीपुत्राः
चापरं महाबाहुः सौभद्रः एते सर्वे पृथक् प्रत्येकं शोखान्दधुः ॥

रामानुजभाष्यम् अदिश्लोके गतार्थम्

धृतराष्ट्राय संजयोक्तव्यम् ॥ १५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ नास्ति

परमार्थप्रणा ॥ नास्ति

वनमाली ॥ नास्ति

ऊरुमवेजयनी टी. ॥

उपदशति द्यौपदेया द्यौपदीपुत्राः प्रतिविंध्यादयो महाबाहुः सौभद्रः
पुत्रोऽभिमन्युश्च हे पृथिवीपते धृतराष्ट्र काष्ठादयस्सर्वे एते पृथक्
पृथक् खान् खान् शोखान्दधुः वीदयामासुः ॥

मधुसूदनी ॥

परमेष्ठासः काश्यपः महाभयुर्ध्वः काशिराजोऽनपराजितोऽपरिजितोऽपराजि
तः काष्ठादयस्सर्वे एते पृथक् पृथक् पृथक् पृथक् पृथक् पृथक् पृथक् पृथक् पृथक् पृथक्
धृतराष्ट्रस्थिरो भूत्वा श्रुतिविप्रः सुगममन्यत ॥

सदानंदी टी. ॥ १५ ॥

नीलकण्ठी टी. ॥ १५ ॥

४४

॥ इहोमं नमोऽर्पितः ॥ इहोमं नमोऽर्पितः ॥
॥ ॐ नमोऽर्पितः ॥ इहोमं नमोऽर्पितः ॥

॥ नमोऽर्पितः ॥

॥ नमोऽर्पितः ॥ इहोमं नमोऽर्पितः ॥
॥ नमोऽर्पितः ॥

॥ नमोऽर्पितः ॥ इहोमं नमोऽर्पितः ॥
॥ ॐ नमोऽर्पितः ॥ इहोमं नमोऽर्पितः ॥

॥ ॐ नमोऽर्पितः ॥ इहोमं नमोऽर्पितः ॥

॥ नमोऽर्पितः ॥

॥ नमोऽर्पितः ॥

॥ नमोऽर्पितः ॥

॥ नमोऽर्पितः ॥ इहोमं नमोऽर्पितः ॥
॥ ॐ नमोऽर्पितः ॥ इहोमं नमोऽर्पितः ॥

॥ नमोऽर्पितः ॥ इहोमं नमोऽर्पितः ॥

॥ नमोऽर्पितः ॥

॥ नमोऽर्पितः ॥ इहोमं नमोऽर्पितः ॥
॥ ॐ नमोऽर्पितः ॥ इहोमं नमोऽर्पितः ॥

॥ नमोऽर्पितः ॥

॥ नमोऽर्पितः ॥

॥

आनेदी टीका

सष्टम् ए

गमकेदी टीका

सुगमोर्थः ए

दुपदा

लासिकी

टीका

॥ स्ते

हेमहीपते धनः

राष्ट्र 'झैपदीपुत्रः पंच अभिमन्युः शाखान् एयकथक द
धुः ए ॥

रागवीरसमिद्धेयिनी॥

एधिवीयते धनराष्ट्र १८॥

73

ਸਤਿ ਨਾਮੁ
ਕੁ ਮੁਖਿ
ਸਤਿ ਨਾਮੁ
ਕੁ ਮੁਖਿ

ਨਮੁ ਨਮਿਸਤੁ ॥ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਕੁ ਮੁਖਿ
ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਕੁ ਮੁਖਿ ॥ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਕੁ ਮੁਖਿ
॥ ७ ॥

ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਕੁ ਮੁਖਿ

॥ ७ ॥ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਕੁ ਮੁਖਿ

भाषा अनुवाद ॥

श्रीरुपद राजा तथा द्रौपदीके पांच पुत्र प्रतिविन्दादि श्रीरु
भद्राके पुत्र महाबाहु अभिमन्युजीहै दृष्टीनाथ धृतराष्ट्रसे
बके सब भिन्न भिन्न शाख धनि करने लगे ॥

दोहा ॥

रुपदश्रीरुद्रौपदीतनयमहाबाहुअभिमन्यु भिन्नभिन्न बाजत
सभ दिशंख शाह न्ययन्य १८॥

74

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

॥ ॐ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

सद्योषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् नभः
पृथिवी चैव तमलो व्यनुनादयन् ॥ १५ ॥

भाष्यनास्ति

आनंदगिरिकृतटीका ॥

तैस्ते राजभिः शोखानां पूरयद्भिरापादितो महान् घोषस्तमलोः
तिभैरवो नभश्च नरि ह्ये पृथिवी च भुवं लोकत्रयं सर्वमेव वि-
शेषेण नुक्रमेण नादयन् नादयुक्तं ऊर्वन् धार्तराष्ट्राणां उर्यो
धनादीनां हृदयान्यनःकरणानि व्यदारयत् विदारितवान् य-
ज्यते हितत्वे रितशोखो घप्रवणत्वे लोकाक्रोशे तमुपपृष्टव-
त्तां तेषां हृदयेषु दोषयमानत्वे तदाह सद्योष इति ॥ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

तस्य शोखनादस्य धार्तराष्ट्रान् प्रतिभयजनकत्वं संजय आह सद्यो-
ष इति सद्योषस्तु सुलोचोरः पांडवसेनापतीनां शोखादिजोघो-
षो धार्तराष्ट्राणां त्वदीयानां हृदयानि व्यदारयत् विदारितवान्
किं ऊर्वन् नभश्चाकाशं पृथिवी च व्यनुनादयन् प्रतिशब्दकारयन्
प्रतिधनिभिरापूरयन् त्रितयः ॥ ॥

रामानुजभाष्यम् ॥ आदिश्लोके गतार्थम्

अथ वा दक्षिणनिपारय भोषाक्षेण प्रसूत इत्येते ॥ ॥ १५

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ ॥ नास्ति

परमार्थप्रपाटी ॥

सद्योष इति स पांडवसेन्यसंभूतो घोषो धार्तराष्ट्राणां त्वदीयानां हृद-
यानि व्यदारयत् वाज्रलीकृतवान् किंभूतस्तमलो भयानकः
किं ऊर्वन् नभश्च पृथिवी च व्यनुनादयन् प्रतिशब्देनापूरयन् ॥

वनमालीटी ॥

नभः पृथिवी व्यनुनादयन् प्रतिधनिभिरापूरयन् सशब्दे धार्तरा-
ष्ट्राणां त्वत्प्राणां हृदयानि व्यदारितवान् ॥ ॥

ऊरुमवेजयनीटी ॥

किंच सद्योष इति तु सुलोति तीव्रः सः शब्दो नभः पृथिवी च व्यनुना-

गी.
टी.
प्र.

दयन्प्रतिधनिभिर्गपूरयन्प्रथार्तराष्ट्राणोड्योदनादीनांचका
राज्ञीष्मज्ञेणादीनां हृदयानि व्यदारयत् यादृशीपीडा हृदयवि
दारणेनोत्पद्येत तत्तदृशीपीडां जनितवानित्यनेनोद्येवास्य हलं
न ३ विनष्टमिति ड्योयनादयो मे निरे ॥ १५ ॥

मधुसूदनी ॥

धार्तराष्ट्राणो मे न्ये शोखादिधनिरतिरुमलोपिन पांडवानो लोभ
को बभूव पांडवानो मे न्ये जातस्तु शोखयोषोभत राष्ट्रस्य तव संबं
धिनां सर्वेषां भीष्मज्ञेणादीनामपि हृदयानि व्यदारयत् हृदय
विदारणतुल्या व्यथां जनितवानित्यर्थः यतस्तु सुलोतितीव्रो
तो न भव्य एधि वीच प्रतिधनिभिर्गपूरयत् ॥ १५ ॥

सदानंदी टी. ॥

यः सेन्ये धार्तराष्ट्राणो शोखादीनां धनिर्महान् पांडवानो मे न्ये वा
भूतो भको वलिनां सतो १ पांडवानो स जातस्तु शोखयोषोभत
रः तव संबंधिनां भीष्मज्ञेणादीनामपि व्यथां २ हृदयाणामजे
नयद्विदारणसमापरो अतितीव्रो न भो भूमिं पूरयन्प्रतिशब्दतः ३
नीलकंठी ॥ १५ ॥

प्रानेदी टीका

नभश्चस्यिवीचैवाभिसम्मुखं प्रवृत्तनादयत् प्रवृत्तवादेनप्रतिश
हेनसुरयितवान् इत्यर्थः ॥ १५ ॥

रामकंदी टीका

स्यार्थ ॥

भीष्मादीनां हृदयानि विदारितवान्

लासिकी टीका

सपांडवानो चोरः शोखशब्दो धृतराष्ट्रसंबंधी नो हृदयविदारण
तर्क्यथो विदारितवान् जनितवानित्यर्थः प्रतिशब्देकारयत् ॥
रूपं भूतः शब्दः

रणावीरसमिद्धोधिनी ॥

सशति पांडवसैन्यप्रवृत्तवादनधनिः धार्तराष्ट्राणां धृतराष्ट्रस्य
तवसंबंधिनां भीष्मद्रोणादीनामपि हृदयान्यंतः करणानिवि
दारितवान् पुन्यतेवैवं यतो रोदसी विशेषेण सर्वव्याप्त्या नुकमे
रानादयुक्तोऽर्जुनः सर्वप्राणा हरणेन मायवादिभिः हरित
वान् ॥ १५ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

संस्कृत-विभाग, काशी हिन्दू विश्वविद्यालय

[Faint, illegible handwritten text]

[Faint, illegible handwritten text in Devanagari script]

भाषा प्रवृत्ति

वही उन सर्वोंकी श्रावधनिते तुमारे पुत्र और पक्षपातियों
के हृदयको विदीर्ण करदिया और आकाश और पृथिवीत
लमे व्याप्तहोती हुई प्रतिधनिरूपसे १५ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथववस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः प्र
वृत्तेशास्त्रसंपाते धनुर्गुह्यमप्युडवः १॥

भाष्यनास्ति

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

उर्योधनादीनां धार्तराष्ट्रानामेवंभयप्राप्तिं प्रदर्शय पार्थादीनां पा
ण्डवानां तद्वैपरीत्यमिदानीमुदाहरति अथेत्यादिना भीतिप्रसू
पस्थितेरनंतरं पलायनेप्राप्तेपि धैर्यमुत्पाद्यववस्थितानप्रचलि
तानेवपरान् प्रत्यक्षेणपलभ्य हनुमन्नेवानरवरं ध्वजलक्षणात्वेना
वावास्थितोऽर्जुनोभगवन्महाहेति सख्यः किमोहेत्यपक्षा
यामिदं वक्ष्यमाणं हेतुमद्वचनमित्याह वाक्यमिति कस्यामव
स्थायामिदमुक्तवानिति तत्राह प्रवृत्त इति शास्त्राणामिषु प्रा
सप्रभृतीनां सम्पातः समुदायस्तस्मिन् प्रवृत्ते प्रयोगाभिमुख्ये स
तीतियावत् किं कृत्वा भगवन्नेप्रसूक्तवानिति तदाह धनुरि
ति महीपतिशब्देन राजा प्रज्ञाचक्षुः संजयेन संबोध्यते १॥

स्वामिकृतटीका ॥

पतस्मिन्समये श्रीकृष्णमर्जुनोयद्विज्ञापयामास तच्च तर्भिः श्लोकैः
संजयग्राहोऽथेति अथशास्त्रपुराणानंतरंकपिध्वजोववस्थितान्
युद्धयोगेनस्थितान् विशेषेणोत्साहेनावस्थितान् स्वशास्त्रनादा
होरत दण्डपरिभूतान् धार्तराष्ट्रान्दृष्ट्वा शास्त्रसंपातेऽत्साहफले
वधार्तराष्ट्रानां प्रवृत्ते सति धनुर्गुह्यमप्युडवः १॥

रामानुजभाष्यम् ॥ अथववस्थितानित्यारभ्य भीष्मद्रोणप्रमुखतरत्नम्

अथयुधुत्सूनवस्थितान् धार्तराष्ट्राभीष्मद्रोणप्रमुखान् वीक्ष्य न
अभिनवग्रन्थकृतटीका ॥ १॥ नास्ति

परमार्थप्रपाटी ॥

ततः किं कृतमित्यत आह अथेति कपिध्वजोऽर्जुनश्च तर्भिः श्लोकैः
कृष्णविज्ञापयति तदाह उर्योधनस्य उर्योधनः कृतवर्मा इति

युधुत्सूनवस्थितान् धार्तराष्ट्राभीष्मद्रोणप्रमुखान् वीक्ष्य न
अभिनवग्रन्थकृतटीका ॥ १॥ नास्ति

वनमाली टी. ॥

पांडवनयोस्तान् प्राक्किलैश्वर्यवीर्येण जसंति यिंस्वसंकल्पकृतजगदुदयविभक्तलघलीलं हृषीकेशं परापर
निर्विलोकोत्तरवात्सल्यसर्वकरणतां सर्वप्रकारकनिधमनेव स्थितसमाश्रितवात्सल्यविवशतया सिसारथ्यवस्थितान्
युधुत्सूनवस्थितान् धार्तराष्ट्राभीष्मद्रोणप्रमुखान् वीक्ष्य न
अभिनवग्रन्थकृतटीका ॥ १॥ नास्ति

गी.
टी.
प्र.

अथार्जुनो हरिं विज्ञापयामासेत्याह ॥ येति चतुर्भिः व्यवसितानि
स्थितान् युद्धार्थं प्रवृत्ते प्रवर्तयितव्ये शास्त्रसंपाते युद्धे धनु रुरुद्यमः ॥
ऊरुमवेजयन्ती टी. ॥

इत्थं त्वदीयानां दरधुनिभिः ऊती पुत्रादीनामस्तु भित्तं हृदयात्
सत्रय च पांडु पुत्राणां शास्त्रं ह्येतावकानां हृदयानि विदीर्णानि
भवन्ति तु कर्मिदानीमर्जुनस्य निर्भयत्वेनातिशूरत्वं वर्णय
त्येति चतुर्भिः अथ व्यवस्थितानिति अथ स्वसेन्ये शास्त्रनादात्
तरे वा वास्थितान् विशेषेण युद्धालंकारभूषितेनावास्थितान्यात्
राष्ट्रान्धुतराष्ट्रपुत्रान् हृष्टा कपिर्वा युधुपुत्रो धजेयस्य सोर्जुनः
स्वसंपाते प्रवृत्ते युद्धे प्रारब्धे सति गाण्डीवनामधनु रुरुद्यमः
जीकरणपूर्वकं वामकरेण हृत्पदे वाक्यमाह तु तरेणान्वयः
एवः एकरथेनैव भूविजयिनो धर्मशीलस्य राज्ञः पांडोः पुत्रः
मधुसूदनी ॥

भीतिप्रत्युपस्थिते रनेतरे पलायने प्राप्ते पितद्विरुद्धतया युद्धे यो
नावस्थितो न वपरात् प्रत्यक्षेण पलभ्यत दाशस्त्रसंपाते प्रवर्तमा
ने सति वर्तमाने कः कपिध्वजः पांडवे हनुमता महावीरेण धनु
रुद्यमः हृषीकेशमिन्द्रियप्रवर्तकत्वेन सर्वोत्तमः करणहतिज्ञः श्री
कृष्णमिदं वक्ष्यमाणं वाक्यमाहोक्तवान् न त्वविमृष्टप्रकारित
स्वयमेव यत्किंचित्कृतवानिति परेषां विमृष्टप्रकारित्वेन नीति
धर्मयोः कौशले वदन्न विमृष्टप्रकारितया परेषां राज्यं गृहीतवान्
सीति नीतिधर्मयोरभावात् न वजयो नास्तीति महीपते इति संबोध
नेन सूचयति ॥

इत्येवं धार्तराष्ट्राणां भयप्राप्तिं प्रदर्शय सः संजयः पांडवानां तु मह
त्वं दर्शयत्यथ ॥ धार्तराष्ट्रानुरागेण योगे ह्येतावस्थितान् रिपून्
वर्तमाने सत्येव शास्त्रसंपाते उद्यतः १ ध्वजरूपतया त्वत्तवीरेण
स्ति हनुमता अर्जुनो नृगृहीतश्च गंडीवधनु रुरुद्यमे ३ उद्यमः
हृषीकेशो सर्वथी हति साक्षिणं वक्ष्यमाणमिदं वाक्यं नीतियुक्तं

इत्यनेन राजपुत्राः पाण्डवा एव
राज्यादीः प्रत्यक्षतव पूर्वमेव
नर्तितं निरूपितं यासादिभिरत
स्तदापि राज्यानि हृत्वेन स्तुता
स्तत्पुत्राणां राज्यानि हृत्ता राज्ये
यर्थं भिलाषस्तेति सूचितम्

धार्तराष्ट्राणां भयप्रा
प्तिं प्रदर्शय पांडवानां
तद्वैरिण्यमुदाहरति
अथेत्यादिना

महानंदी ॥

महीपतेः ४ सुपक्षप्रतिपक्षात्मसेनयोरुभयोरथे मथे संस्थाप
येत्येवं सर्वे शोपि नियुज्यते ॥ किमशकं हि भक्तानां कृष्णपादा-
नुरागिणो यदीश्वरोपि भक्तानां नियोगमनुतिष्ठते १ पांडवानां।
जयो वशमिति एवं तेन सूच्यते मारयं स्थापयंते ते व्यावधिष्ठा निश
त्रवः १ रथादित्येव माशोकसंबोधा हास्यतेति च देशकालाद्य
उत्पत्तेः कश्चावयितुमर्हसि ५ सर्वथानिवेकारत्वात् न नियोगेपि
कोपवान् १ २ ॥ नीलकंठी ॥

व्यवस्थितान् भयोद्विज्जतया वैषम्येणावस्थितान् कपिध्वजपांड
वपदाभ्यां भीषणध्वजत्वं शौर्यं च प्रदर्शयते २ ॥

[The page contains faint, illegible markings or bleed-through from the reverse side.]

आनेदी टीका

व्यवस्थितान्निविधेयथाभागमवस्थितान् तदेववाक्यमर्जुन
उवाच ॥ २० ॥

रामकंदी टीका

स्यार्थम् १०

लासिकी धार्तराष्ट्रान् द्रुपदी टीका

अथशौचसुरणानन्तरं बुद्धार्थव्यवस्थितान् संज्ञाचदृष्ट्वा अ
र्जुनः प्रवृत्ते सति संपाते संयोगं गांभीर्यं नामधनु रघुम् १०

कपिध्वजः पांडवः

राजीवसमिद्धोधिनी ॥

अस्यं दुर्योधनादीनां पांखधनिश्रवणमात्रेण दोभसुक्तापांड
वानां तदभावं दर्शयति प्रथेति भीतिप्रादुर्भावादनेतरं व्यव
स्थितान् धैर्यमालं व्यसंमुखपवस्थितान्नपुनः प्रवर्तितान्या
र्तगृहान् दुर्योधनादीन् विमृष्ट्वा साक्षात्पलभ्यमानास्त्राणां वा
राखड्गादीनां संपाते समुदाये प्रवृत्ते प्रयोगाभिमुखे सति य
नुरुघम्यधृत्वा यत्नेनातिथीरत्वं प्रकाशितं कपिर्दनुमान्यने
यस्य स पांडवोर्जुनः २॥ संबंधः

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

अथेति अथराणात्तर्य बोधानंतरं व्यवस्थितान्नामत्पागेन विरुद्ध
तया युक्त्या व्यवस्थितानुर्यो धनात्वीक्ष्यतदा शास्त्रसंपातप्र
हृतकालेपिकपि धनप्रविष्टशपकारी सधीचीनेपिशऊनाय
विमृष्टशपकारी वचनाद्दुतराष्ट्रपुत्रइव नाविमृष्टशपकार्यभूत् किं
तु पांडवः पवित्रस्य राज्ञां नः पुत्र इति केशमिदियप्रवृत्तिप्रव
र्तकत्वेन नरेनः कवराजं देवदत्तमालं वनाजं नाराजं ननु यदु
क्तं यत्पुत्रस्य सनातनस्य धोतलो अर्थेन नरेन यत्तु नरेन धिने
हानमित्यर्थः नहीपते इति संनयेन द्युतराष्ट्रं नो धोतनदाक्यम
उच्यतेति सेनयोरिति ॥ १५

15
[Faint, mostly illegible text in a historical script, possibly Hebrew or Arabic, arranged in approximately 10 horizontal lines. The text is heavily faded and obscured by numerous dark ink spots and stains.]

भाषा अनुवाद
इस समयमें अर्जुन श्रीकृष्णजी को जो जनाया सो चार श्लोक
से संजय प्रगट करते हैं कि हे महाराज धृतराष्ट्र इस प्रकार
शावधि होने पर भी तमारे पुत्र लोगोंकी उत्साह युद्धमें देखि
कपिध्वज अर्जुन धनुष चलाय उसकाल भगवानसे यह बात
कही १॥

दोहा ॥

धनु उदाय अर्जुन पुन कौरव को तिरु काल युद्ध समयमें देख के
षडे जो मूर विप्रा ल २॥

हृषीकेशो तदावाक्यमिदमाहमहीपते ॥ अर्जुन
उवाच सेनयोरुभयोर्मध्ये रथंस्थापयमेचुत ॥

भाष्यनास्ति

आनंदगिरिकृतटीका ॥

तदेव गाण्डीवधान्विनो वाक्यमनुक्रामति सेनयोरिति उभयो
रपि सेनयोः सन्निहितयोर्मध्ये मदीयं रथं स्थापयेत्पुनर्जनेन सार
थ सर्वेष्वेकानियुज्यते किं हि भक्तानामशक्तं यद्भगवानपि त
नियोगं मनुतिष्ठति युक्तं हि भगवतो भक्तपारवर्षं प्रच्युतेति
संबोधनतया भगवतः स्वरूपं न कदाचिदपि प्रच्युतिं प्राप्नोतीत्यु
च्यते ॥ २१ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

हृषीकेशमिति हेमहीपते हृषीकेशमिदं वाक्यमाह किमिति हे
प्रच्युतमेव प्रभयोः सेनयोर्मध्ये स्थापय ॥ २१ ॥

रामानुजभाष्यम्

प्राप्तुतनयोऽज्ञानशक्तिबलैश्चर्यवीर्यतेजसां निधिं सर्वकल्पकत ॥ २१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ २१ ॥ नास्ति

परमार्थप्रपाटी ॥

हृषीकेशोऽपि सेनयोर्मध्ये मीमांसा एव प्रवृत्तः सर्वेष्वेकहीपि
तैरिहा वसन्त्येव रथं नीत्वा वान ॥ २१ ॥

वनमालीटी ॥

प्रच्युतदेशकालगुणेभ्यः स्मृतिरहित ॥ २१ ॥

ऊरुमवेजयनीटी ॥

हृषीकेशमिति तदा तस्मिन्काले हृषीकेशं सर्वेषां हृषीकाणामि
दियाणामीशं नियंतारं श्रीकृष्णमिदं वक्ष्यमाणं वाक्यमाहाव्रवीत्
महीपते हे महाराज सेनयोरुभयोरिति उभयोः स्वपक्षपरपक्ष
योः सेनयोर्बलयोर्मध्ये मम मरथं नंदिद्योषनामानं स्थापय स्थि
तं ऊरु प्रच्युतेति संबोधनेन परभयं शकाः भावत्वं भगवत इति
स्त्वचितम् ॥ २१ ॥

मधुसूदनी ॥

सेनयोरुभयोः स्वपक्षप्रतिपक्षभूतयोः सन्निहितयोर्मध्ये मम मरथं

निसंशोधनेन पाण्डवानां रा
मुपधिनायकस्य स्वयं तं भो म
तवानसि धृतः सधर्मनीते
रभावत्वादिजयानतभविष्य
तीति स्त्वचितम् किंतु दाक्य
त्यपेक्षायां तदेव जयोव
तापयति ॥

अर्जुनवाक्यमवतारयति

गी.
टी.
प्र.

स्थापयास्थिरीर्ज्वति सर्वसरोहि नियुज्यतेऽर्जुनेन किं हि भक्ता
मशकां यद्गवानपि तन्नियोगमनुतिष्ठतीति ध्रुवोजयः पांडव
नापि तिसृचयति नन्वेवं रथं स्थापयंतं मामेतेशत्रवारथा
वयिष्मन्तीति भगवदाशं कामाशं क्वाह प्रच्युतेति देशकालव
स्तुष्युतं त्वं को वाचा वयितुमर्हतीति भावः एतेन सर्वदानिवि
योगतः कारत्वेन नियोगमितः कोपोऽपि परिहृतः ॥

सदानंदी टी. ॥ १॥

नीलकंठी टी. ॥

हृषीकेशं सर्वेषां मिन्द्रियाणां प्रवर्तकत्वेन परचिताभिज्ञं वाक्य
मेवाह न त्वं किंचिदर्थमिति द्योतनार्थं वाक्यपदे वाक्यमेवाह सं
योरिति ॥

आनेदी टीका ॥

उभयोः सेनयोर्मध्ये रथं स्थापय्याच्युत

उभयोः पक्षप्रतिपक्षभूतयोः ~~संवेद्यमानं वाक्यमाह~~ ॥

रामकंदी टीका

स्पष्टार्थ ॥

तदा श्रीकृष्णं

लासिकी

~~संवेद्यमानं~~ टीका

वदे प्रच्युतमेरुं

हे धृतराष्ट्र इदं वक्ष्यमाणं वाक्यमुक्त्वा सेनयोः रथयोर्मध्ये रथं स्थापय ॥ ~~तान् योजनमाह~~ ॥

रथवीरसमिष्टोपिनी ॥

हृषीकेशं श्रीकृष्णं सारथ्ये सजीभूतमिदं वक्ष्यमाणं वाक्यमाह
तिसंबंधः मदीयते इति संजयेन धृतराष्ट्रः संबोध्यते तदेव वा
क्यं प्रस्तौति सेनयोर्विति उभयोः समीपस्थितयोः सेनयोर्मध्ये
समरथं स्थापय ॥ २१ ॥

84

१८. अथर्ववेदः

[Faint, illegible handwritten text]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ १५ ॥

दृष्टीकेशमिन्द्रियप्रवृत्तिप्रवर्तकत्वेन तदतः करणमिदं वक्ष्यमाणवाक्यमाहोक्तवान्
धनुरुद्यमेत्यसाधुसता तस्य द्योत्यते उधवाहुर्नेरुदितं धनुरनल धिजं कृतमित्यर्थः
महीपते इति संजयेत एतदाष्टः संबोध्यते तद्वाक्यमनुवदति सेनयोरिति

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका

व्यधिकरणेष्वेडिभयोः पांडवकौरवयोः सेनयोर्मध्ये रथं स्थाप
यस्थिरीकुरु ननु यत्किंचिद्गृहोपेतयादिवचने नन्वेवं रथं
स्थापयेत्तं मामेते रथाच्च विविधं तीति तदीयां शंकां संभाव्यं
बोधयति अच्युतेति देशकालवस्तुष्वच्युतत्वात् त्वं कुरु व
यिष्यतीति भावः ननु किमर्थं रथः स्थापनीय इत्याशंकां संहृत्या
प्रयोजनमाह ॥ ३१ ॥

भाषा अनुवाद

श्रीकृष्णसे अर्जुन इतनीही बात कही कि हे अच्युत दोनोदलके
बीच मेरे रथको खड़ाकरे २॥

दोहा॥

हेराजाश्रीकृष्णको वाक्यकहेतबपार्थ दोनोसेनामध्यमेंदिह
सटिकावोरथ २॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

कर्मफलं तत्तुल्यं श्री लो नित्यं तत्तुल्यं तत्तुल्यं तत्तुल्यं
॥ १५ ॥ तत्तुल्यं तत्तुल्यं तत्तुल्यं तत्तुल्यं

ॐ

॥ १६ ॥

तत्तुल्यं तत्तुल्यं तत्तुल्यं तत्तुल्यं तत्तुल्यं तत्तुल्यं
॥ १७ ॥ तत्तुल्यं तत्तुल्यं तत्तुल्यं तत्तुल्यं

यावदेतात्रिरीक्षेह योद्धुकामानवस्थितान् कै
र्मयासहयोद्धव्यमस्मिन्नरणसमुद्यमे ३१ ॥

भाष्येनास्ति

आनंदगिरिकृतटीका ॥

मध्येरथस्यापयेत्सुक्तं तदेवरथस्यापनस्थाने निर्धारयति या
वदिति एतान्प्रतिपत्तत्वेन प्रतिष्ठितान् भीष्मद्रोणदीनस्माभिः
सांक्ष्येयैर्दुर्मपेक्षावतोयावद्भूत्वा निरीक्षितुमहंक्षमः स्यातावति
प्रदेशे रथस्यापनं कर्तव्यमित्यर्थः किञ्च प्रवृत्ते युद्धप्रारम्भे
बहवो राजानोऽसुखा युद्धभूमावुपलभ्यन्ते तेषामध्येकैः सह
मया योद्धव्यं नहि क्वचिदपिमम गतिप्रतिहतिरस्तीत्याह कैर्म
येति ३१ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

यावदिति अहमेतान्प्रधानवीरान् योद्धुकामान् अवस्थितान् या
वत्निरीक्षणपूर्वकं परीक्षां करोमि ननु त्वं योद्धान्तु युद्धप्रसक्तक
इत्याह कैरिति अस्मिन्नरणसमुद्यमे मयाकैः सह योद्धव्यं युद्धेक
तैवमित्यर्थः ३१ ॥

रामावजभाष्यम् ॥

वृत्तमन्

ननु योद्धव्यं विषयवलयलीले हृदीके संस्मरन् विविललेकांतर ३१

अभिनवगुप्तकृतटीका ३१ ॥ नास्ति

परमार्थप्रपाटी ॥

किमुवाचेत्याह ॥ ३१ ॥
वनमालीटीका ॥

किमर्थं रथस्यापनमत आह यावदिति ३१ ॥
ऊरुमवेजयलीटीका ॥

ननु भयोर्मध्ये रथस्यापनस्य किं प्रयोजनमिति चेत्तत्राह यावदिति
योद्धुकामान् तसंधिकामान् वा स्थितान् निर्भयेन स्थितान् त्रैतान्
भीष्मद्रोणदीन्यावत्कालपर्यंतं स्थित्वा हं योद्धानिरीक्षेतावत्स्या
पयेदिति पूर्वणान्वयः ननु युद्धकर्ता त्वं न त्वितरवदृष्टोऽस्य तेषां
निरीक्षणेन तव किं प्रयोजनं सत्यं तीति चेत्तत्राह कैर्मयेति अस्मि
न्निरीक्षणेन विषयभूते रणसमुद्यमे संग्रामोद्योगे कैर्वीरैः सह मया यो

इहास्यते

गी.
टी.
प्र.

मथेरणस्थापनप्र
योजनमाह

इदं युद्धं कर्तव्यमस्मिन् महदेतन्मेकोत्तकसुत्पद्यतेऽतस्तान्द्रष्टुमि
च्छाम्येते देवरथस्यापनप्रयोजनमिति भावः ॥ ३१ ॥

मधुसूदनी टी. ॥

योद्धुकामात्रत्वस्माभिः संधिकामात्रवस्थितान् नतु भयात्प्रव
लितान् पतान् भीष्मदोणादीन् यावद्गृह्णन्ति तन्मः स्मृतं
वत्प्रदेशे रथं स्थापयेत्पर्यः यावदितिकालपरं वा ननु त्वं योद्धा
नतु युद्धप्रेक्षकः तस्मात्किमेतेषां दर्शनेनेत्याह कैरिति प्र
स्मिन्नरणसमुच्चये वंधूनामेव परस्परं युद्धयोगे मया कैः सह
युद्धं मत्कर्तृक युद्धप्रतियोगिनः कैः कैर्मया सह युद्धं किं क
र्तृक युद्धप्रतियोग्यमिति च महदिदं कोत्तकमेतत्तज्ज्ञानमेव
मथेरणस्थापनप्रयोजनमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

सदानंदी टी. ॥

मथे किं स्थापनस्यास्ति फलमत्राह पांडवः योद्धुकामात्रवास्माभिः
संधिकामानवस्थितान् । भीष्मदोणादिकानेता नूयावद्गृह्णन्ति तन्मः
स्मृतं तमोहं स्मारयंतावत्प्रदेशे स्थापयाच्युत १ योद्धात्वमस्मिन्
युद्धप्रेक्षकः किं दिदृक्षया तेषां मिति शंका यामर्जुनः प्राह सह
चः ३ अन्योन्यमेव वंधूनां युद्धयोगे मया सह कैर्योद्धवं मया
त्रयोद्धवं कैः सहेति वा ४ ॥ ३१ ॥

नीलकंठी टी. ॥

रथस्थापनप्रयोजनमाह यावदिति कैः सह मया युद्धं मया स
ह वा कैर्योद्धवमित्युभयत्र सहशब्दसंबन्धः कैवामां जेतुं यतं ते म
या वा के जेतव्या इत्यालोचना इति मित्यर्थः ॥ ३१ ॥

आनेदी टीका मध्ये स्थापन प्रयोजनमाह यावदिति

स्पष्टम् ११

रामकंठी टीका

स्पष्टार्थ ११

लासिकी ~~यत्तु~~ टीका ॥

पश्यामि ऊतः अस्मिन्पुद्गेयोगे ॥

माह यावदिति

यतोहेतोरेतान् सज्जान् युयुत्सून्वीरान् तन्वयोजनमाह
यावदिति कैः सह युद्धं कर्तव्यं इत्येतदर्थं निरीक्ष्य पश्यामि ११

राणीसमिद्धोधिनी ॥

तस्यापनप्रयोजनमाह यावदिति यतान्भीष्मद्रोणादीन् युद्ध
भिलाषिणो वस्यताम्पुद्गभूमौ समेत्यस्थितान् यावानिरीक्षेति
रीक्ष्ये अत्र यावद्योगे भविष्यतिकाले तद् युद्धस्यापनावधिमा
ह यावदिति यावदेषांगत्वा यावत्कालपर्यंतं वा निरीक्षणसम
र्थः स्यामिति तावदेषांप्राप्य तावत्कालपर्यंतं वा येषां स्यादप्येति
भावः ननु यः समीपमेत्युद्गय भवंतमाह्वयते तेन त्वं युद्धं स्व
ति किमग्रे गत्वानिरीक्षणेनेत्याह कैरिति अस्मिन्नणसमयमे
समागतानां राज्ञां मध्ये कैः सार्थं मया योद्धव्यमिति १२ ॥

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥

प्रि ५

तु

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

यावदिति एतान्योद्भुक्कामान्न युद्धाभिनिविष्टात् अवाप्ति
तात्रतुप्रचलितान्यावन्निरीक्षे निरीक्षे नन्वेवंविधानामपि
निरीक्षणेन तवकः पुरुषार्थ इत्यत आह कैरिति साद्वेन यपेत
त्र ऊरुक्षेत्रे समागतामिताः युद्धे डडुडुर्थे तैराह स्पृष्टा चिकी
र्षवो न तडडुडु पनयनादौ भीष्मक्षेत्रादयस्ता न्योत्तमा
नानित्यहमवत्त इत्यथाहोरेण योज्ये इतीति कथमत आह अ
स्मिन्नरणसमुद्यमे वैधूनामेव रणसमुद्यमे युद्धोद्योगे मया कैः स
हयोद्धव्यं मत्कर्तृक युद्धप्रतियोगिनः क इति कैर्मया सहयो
द्धव्यं किं कर्तृक युद्धप्रतियोग्यमिति च महदिदं कौतुकं अवे
त्ता इतीदमवप्रयोजनमिति भावः यद्वा कैर्मयेति पूर्ववदेव
वशेषत्वेन व्याख्येयं ननु युद्धोद्यता एव ते सर्वे तत्र किमेवं निरी
क्षणेनेत्यत आह ॥ ११ ॥

[The page contains extremely faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side.]

भाषा अनुवाद ॥

जो कहो कि क्या तमासगीर हो तुम तो आप योद्धा लड़नेवाले
हो इससे सेना के मध्य रथ किसलिये खड़ा किया जायगा इस
बात पर कहते हैं उतनी देर रथ खड़ा करो जब तक हम देखें
कि युद्ध की कामना करि खड़ी भई सेना के बीच किसके सा
थ लड़ना हमें उचित है ॥

दोहा

जितने हों देश तन दिख के युद्ध के देत का के संग युद्ध योग
मोहि दे रण वीर समेत ॥

योत्स्यमानानवेद्येहं यपतेत्रसमागताः धार्तरा
ष्टस्यडुर्बुद्धे बुद्धेप्रियचिकीर्षवः ३३ ॥

भाष्यनास्ति

आनंदगिरिकृतटीका ॥

प्रतियोगिनामभावे कथं तत्र बुद्धौ तत्त्वं फलवद्भवेदिति तत्रा
ह योत्स्यमानानिति येकेचिदेते राजानो नानादेशेभ्योऽत्र कुरु
क्षेत्रे समवेतास्तानहं योत्स्यमानान् परिगृहीतप्रहरणपायान
तितरां संशामसमुत्सुकानुपलभे तेन प्रतियोगिना बाहुल्यमि
त्यर्थः तेषामस्माभिः सह पूर्ववैराभावे कथं प्रतियोगित्वप्रक
ल्पते तत्राह धार्तराष्टस्येति धृतराष्ट्रपुत्रस्य दुर्योधनस्य डुर्बुद्धेः
स्वरक्षणपायमप्रतिपद्यमानस्य बुद्धाय संरम्भं कुर्वतो बुद्धेयु
द्धभूमौ स्थित्वा प्रियं कर्तुमिच्छवो राजानः समागताः दृश्यन्ते तेन
तेषामौपाधिकमस्मत्प्रतियोगित्वमुपपन्नमित्यर्थः ३३ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

योत्स्यमानानिति ग्रहं योत्स्यमानान् बुद्धेयुद्धं करिष्यतः अवेद्येति नि
र्द्धारयामियपतेत्रममतवचसमागमे डुर्बुद्धेरविचारकारिणो धा
र्तराष्टस्य दुर्योधनस्य बुद्धेयुद्धस्थले प्रियचिकीर्षवः प्रियं विजयं
कर्तुंकामाः समागताः प्रगल्भ्यातिरेकेण सम्पकवीरोचितसमा
रम्भेन समागतास्तेषां विचारकारिण इत्यर्थः तान् यावदुत्पामिता
वडुभयोः सेनयोर्मध्ये रथं स्थापयेत्यन्वयः ३३ ॥

रामानुजभाष्यम् ॥

द्वारा सर्वकारणानां सर्वप्रकारकनियमने वस्थितं ॥ ३३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ ३३ ॥ नास्ति

परमार्थप्रपाटी ॥ ३३ ॥

नास्ति वनमाली टीका ॥ ३३ ॥

ऊरुमवैजयन्ती टीका ॥

धार्तराष्टस्य दुर्योधनस्य डुर्बुद्धेः कुरुकारिणो-
युद्धे प्रियं कर्तुमिच्छन्तो यपतेत्रसमागताः स-
तितान् यावद्विरीक्ष्य तावदुभयोः सेनयोर्मध्ये
रथं स्थापयेति ३३ ॥

यथा किंचान्पानपियुद्धार्थं स्थितान् दृष्टुमिच्छामीत्याह योत्स्यमानानिति
डुर्बुद्धेः कपटोत्पत्करणात् धार्तराष्टस्य दुर्योधनस्य बुद्धेप्रियचिकी
र्षवः प्रियं कर्तुमिच्छन्तस्मान्नात्र स्थाने समागताः सम्पकप्राप्ताः येभी
रुधर्मताभीषदोऽणदयो भवन्तां दुर्योधनादीनां वयुद्धोद्योगं त्याजयित्वा परस्परं सन्धिकारं विष्पन्ति इति चेन्न तत्राह ५

तन्वियकाम्यया तद्दण्यैवागता ये सत्पदमज्ञानतः सौकर्यं सन्धिं कारयिष्यन्ति नक्त्यमिति भावः

गी.
टी.
प्र.

अज्ञेयान्दयस्तान्योत्पमानान् नवीरामहमवेक्षेत् ईक्षणविषयीकृते ॥
२३ ॥ मधुसूदनी ॥

ननु वंशवृत्तिपरस्परं संधिं
कारयिष्यंतीति कुतो युद्ध
मित्राशंका ह

यपतेभीष्मज्ञेयान्दयौ धार्तराष्ट्रस्य डुर्योधनस्य डुर्बुधेः स्वरक्षणो
पायमज्ञानतः प्रियविकीर्षवो युद्धे न तडुर्बुधोपनयनादौ ता
न्योत्पमानान् न ह मवेक्षे उपलभेन तसं धिकामान् प्रतो युद्धा
यतत्प्रतियोग्यवलोकनेन चित्तमेवेति भावः २३ ॥
सदानंदी टी. ॥

संधिते कारयिष्यंति बंधवो न्योन्यमेव चेत् कुतो युद्धं भवेदेवमा
शंकाहार्त्तनो वचः १ यपतेज्ञेयभीष्माद्या धार्तराष्ट्रस्य डुर्मतेः
प्रियंविकीर्षवो युद्धे न तडुर्मतिनाशने २ योत्पमानान् न हंतात्
पलभेन तसं धिं प्रतः कौतुकसिद्ध्यर्थं प्रतियोग्यवलोकनेन ३
युक्तमित्राशयोभातिपार्थस्यात्र विपश्चितः ४ २३ ॥
नीलकंठी ॥

योत्पमानान् न तशान्तिकामान् यतो डुर्बुधेः प्रियं
विकीर्षतितेन ते घामपितत्तत्त्वं स्मृति २३ ॥

शानंदी टीका

उर्बुधेः भवता सान्धिं शार्धितस्यापि हिताहितमज्ञात्वा युद्धो येव
प्रवृत्ताऽष्टाबुद्धिर्यस्य १३ ॥

रामकंदी टी.

स्यार्थ १३

हमवेत्येव पते लासिकी वरुणसी टीका ॥ यथेष्टवृद्धेः ॥

युष्मत्तूनं युद्धस्थले मिलिताः उर्बोधनस्य उष्टुद्धेः प्रियं वि
जयलक्षणं कर्तृकामाः १३ ॥

रावीरसमिद्धेयिनी ॥

ननु बंधुतये ते संध्यर्थमेव प्रवृत्ता इति युद्धनवकाश इत्याशंसा
ह योऽस्य मानानिति अत्रास्यां युद्धभूमौ यपते प्रत्यक्षं समागता
स्तानदं योऽस्य मानान्युद्धाभिलाषिणो न पुनः संधिकामानवेक्षे
यप्रयामीति तत्प्रविलोकनं योग्यमेवेति ननु कथमेषां भवत्प्र
तियोगितमुपपन्नं पूर्ववैराभावादित्याह धार्तराष्ट्रस्येति उर्बुद्धेः
सरक्षणोपायानभिज्ञस्य उर्बोधनस्य युद्धे प्रियं कर्तृमागता इ
त्यौपाधिकं प्रतियोगितमेषामस्येवेति भावः १३ ॥

1915 1916

1915-1916

11. 1944

1911

13

... ..

10. 11. 1954

1875

1. 1900-1901

[Faint, illegible text at the bottom of the page]

...

卷之五

...

... ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ...

... 卷之四 ...

此本

...

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

योत्समानानिति यपतेत्रसमागताभीष्मद्रोणादयः धार्तराष्ट्रो
यंडर्बुद्धिरस्मडक्तेनमृणेतिपांडवेः सहसामनकरोतिप्रतोय
देसमुपास्थितेनवयमेतस्यप्रियंकरिष्यामइतिसंकल्पासक्ता
स्तेइदानीं योत्समानाः संतिर्नवतियावदीक्ष इतियावच्छ्रुत्वा
नुषंगेणेतिशब्दायाहाराभ्यावाख्येयं एवमुर्जुनोक्तमनृयसं
जयउवाच ॥ ३३ ॥

॥ अविनाशिकाय नमः ॥

॥ ३३ ॥

11.68 11 15151515

भाषा अनुवाद ॥

उर्बुद्धि उर्योधन का मनोरथ सिद्ध करनेके अर्थ जो राजालो।
ग इस युद्धभूमिपर आये इकट्ठे भये हैं उनको जबतक हम
देखे तबलौं रथ दोनों सेनाके मध्यमे स्थापन करो अर्थात् ख
डा करो ॥ ३३ ॥

दोहा ॥

ये ते इहां इकट्ठे भये देखों रणउत्साह उर्योधन उर्बुद्धि को प्रि
य चहत रणमाद ३३ ॥

94

॥ अथ लक्षणम् ॥

अथ लक्षणम् ॥ अथ लक्षणम् ॥ अथ लक्षणम् ॥ अथ लक्षणम् ॥
अथ लक्षणम् ॥ अथ लक्षणम् ॥ अथ लक्षणम् ॥ अथ लक्षणम् ॥
अथ लक्षणम् ॥ अथ लक्षणम् ॥ अथ लक्षणम् ॥ अथ लक्षणम् ॥
॥ ५५ ॥ अथ लक्षणम् ॥

॥ अथ ॥

अथ लक्षणम् ॥ अथ लक्षणम् ॥ अथ लक्षणम् ॥ अथ लक्षणम् ॥
॥ ५६ ॥ अथ लक्षणम् ॥

संजय उवाच एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन
भारत सेनयो रुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमं ॥ १४ ॥

भाष्यं नास्ति

आनन्दगिरिकृतटीका

एवमर्जुनेन प्रेरितो भगवानहिंसा रूपं धर्ममाश्रित्य प्रायशो यु-
द्धात् तेन निवर्तयिष्यतीति धृतराष्ट्रस्य मनीषां संजयो राजानं प्र-
त्युक्तवानित्याह संजय इति भगवतो हि भूभारापहारार्थं प्र-
हृतस्यार्जुनाभिप्रायप्रतिपत्तिद्वारेण स्वामिसान्धिं प्रतिलभमा-
नस्य परोक्तिमनुसृत्य स्वभिप्रायात् कुलमनुष्ठानमादर्शय-
ति एवमिति ॥ १४ ॥

स्वामिकृतटीका

ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां संजय उवाच एवमित्युक्तं हे भार-
त धृतराष्ट्र गुडाकानिद्रा तस्यार्जुनेन जितनिद्रेणार्जुनेन भीष्मद्रो-
णयोः प्रसूततः अग्रेद्रोणः द्राक्कत्सा तथा दुनोरहित इतिद्रोण-
स्तथा सर्वेषां च महीक्षितो भूमंडलाय क्षाणं राज्ञा योद्धवराणाम-
पेक्षितुवाच ॥ १४ ॥ रामानुजभाष्यम् ॥ १४ ॥

एवं यथा वर्णितं
सक्तो हृषीकेशः
उभयोः सेनयोर्म-
ध्ये रथोत्तमं स्थाप-
यित्वा

समाश्रितवात्सल्यविशतया स्वसारथ्ये वास्थितं ॥ १४ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ १४ ॥ नास्ति

परमार्थप्रपा ॥

आचार्यकृतटीका ॥ १४ ॥

वनमाली ॥

हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशो तयामितयेंद्रियप्रेरकः गुडाका-
यानिद्रायार्जुनेन जितनिद्रेण निरालस्येनैव मुक्तः ॥ १४ ॥

ऊरुमवैजयन्तीटीका ॥

अर्जुनवचनविच्छेदार्थं संजय उवाचेति वैशंपायनवाक्यं एव
मिति हे भारत गुडाकेशो न जितनिद्रेणार्जुनेनैव मुक्तप्रकारेण
क्तः कथितो हृषीकेशो रुभयोः ऊरुपांडवयोः सेनयोर्मध्ये उत्त-
ममग्निदत्तनेदिद्योषनामानं रथं स्थापयित्वा स्थिरीकृत्योवाचे
त्युत्तराणान्वयः गुडाकेशेनैव तपनेन जितनिद्रत्वादस्य सर्वेन्द्रि-
यसावधानता सूचिता हृषीकेश इत्यनेन सर्वेषामिन्द्रियाणां
प्रेरकत्वाद्भगवतः स्वातंत्र्येण त्वदीयानां शरीरेन्द्रियाणपि प्रीक-

संजय उवाच
एवमुक्तो हृषीकेशो
गुडाकेशेन भार-तसेनयो रुभयो-
र्मध्ये स्थापयित्वा
रथोत्तमं ॥ १४ ॥

ननु जितजगज्जन्मादिहैतुविधिं शिवादिदेवपूजितपादपीठोः वाप्यसर्वकामः सर्वसुरः पुत्रयो-
नमः श्रीकृष्णो भक्त्यवदनुनस्पादेशं किं कृतवान् वेति धृतराष्ट्रस्य शयंतात्तात्वात् साभाविकाननु-
भक्त्यात्मत्वादिगुणगणविराजितभक्तवत्तत्त्वं सर्वसुरोपि भगवानधर्माभावाद्यो-
पात्तदेहः स भक्तनार्जुनेन कथं कथारितं तत्सर्वमकरोद्यत्कारयति तत्करोति यत्कथयिष्यति

भरतवंशस्य बीजभूतस्तन्निमित्तेनापि पञ्चकूलद्वयति
स्मृतेतावदापि कथं न वाप्यसीति स सुोधनाभिप्रायः ५

गी. टी. प्र. **स्वाधीनानीति चोतितम् ॥ २४ ॥**

मधुसूदनी ॥

एवं मर्जनेन प्रेरितो भगवान् हिंसाद्वयं धर्ममाश्रित्य प्रायशो युद्धं न वावर्तयिष्यतीति धर्मस्य तया सर्वत्र सावधानेन नार्जनेनैव मुक्तो भगवान् अयं मर्जनेन पि सारथ्ये मां नियोजयसीति दोषमासज्यना ऊप्यनवातं युद्धं न्यवर्तयत् किंतु ॥

सदानंदी टी. ॥

भगवान् प्रेरितो मर्जनेन युद्धाद्वावर्तयिष्यति अहिंसाधर्ममाश्रित्य वमाशंक्य संजयः १ प्राह हे भारते त्वेवैस्ववशो चितमाचरन् त्रसावधानेन जितनिद्रेण केशवः २ एवमुक्तोऽप्ययं भृत्यो मां योजयतीति च दोषमासज्यना ऊप्यनवातं युद्धं न्यवर्तयत् ३ योक्तं सैनयोर्मध्ये भीष्मद्रोणदिसंमुखे अग्निदत्ते रथे दिव्यं भगवताश्रितं मधुस्थापयित्वा समस्तानां गूढभावज्ञैश्च मर्जनेन स्यापि विज्ञायां कर्मोहावुपास्थितौ ५ सोपहासमुपदेख्य भक्तं प्रियमर्जने प्रियायाः स्त्रीस्वभावात् शोकमोहनिता ६ तं वापि तत्सुतत्वेन तद्वत्तास्तीति सूचयन् युयुत्सुं न्यशपनिः शोकत्वेन तानिति १ २४ ॥

नीलकंठी ॥

रथोत्तमं स्थापयित्वा वाचेति द्वयोः संबन्धः ॥ २४ ॥

शानंदी टीका
सुगमोर्थः १४
रामकंठी टीका
सुगमोर्थः १४

मुक्तो लासिकी ~~वन्दनी~~ टीका हे भारत धृतराष्ट्र एवं
यथोक्तं हृषीकाणीन्द्रियाणि तेषामीशोनियामकः श्रीकृष्णः
गुडाकानिद्रातस्याईशोनजिनिद्राणोर्तुनिः सेनयोरुभयोस्संस्था मध्ये
परथं ॥ १४

रणवीरसमिद्धोयिनी॥

एवमर्जनेन भृत्यभूतेनापि जगत्स्वामी सत्संभ्रमतया स्वसा
ध्येनियुक्ततया भगवान्किंस्विन्नप्रकृपित इति तस्य गुह्यं निव
र्तनेनास्मत्पुत्रदा भविष्यतीति धृतराष्ट्रमनोरथमाकारादिना
संभाव्य संजयो राजानं प्रत्युक्तवानित्याह संजय इति भगवतो
पितृवैवकर्तुं प्रवृत्तस्यार्जुनाभिप्रायं वा संनिमित्तं तथैवोपलभ्य
स्वामिसंध्यनुकूलमनुष्ठानं दर्शयति एवमिति गुडाकानिद्रा
तस्याईशोनतजयिता सावधानेनार्जुनेनैव मुक्तप्रकारेण प्रेरि
तो भगवान् ॥ १४ ॥

Handwritten text at the top of the page, likely a title or header.

Handwritten text below the header, possibly a date or location.

Handwritten text in the upper right section, including the word "विष्णु" (Vishnu).

Handwritten text in the middle section, including the word "विष्णु" (Vishnu) and the number "96" written on the left margin.

Handwritten text in the lower middle section, possibly a section header.

Handwritten text in the lower section, consisting of several lines of script.

Handwritten text at the bottom right corner, possibly a signature or date.

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

एवमुक्तइतिद्विभां हृषीकेशइतिगूढतदाशयज्ञतावज्यः
ते गुडाकेशेनेति गुडाकेशशब्दवाच्यं निद्रोपलक्षितसर्वकार्यं
नवधानत्वं स्पष्टनास्तीति सूचयति भारतेति संबोधनं रथ
सोत्तमत्वमेतदेव यत्र भगवान्सारथिः ॥ १६ ॥

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

9

भाषा अनुवाद ॥

तिसके बाद क्या भया यह कहते ऊये संजय बोले कि हेम
हाराज धृतराष्ट्र अर्जुनकी यह प्रार्थना सुनिके श्रीकृष्णजी
ने दोनों सेनाके बीचमें उसउत्तम रथको लेजायकर खड़ा
किया २४ ॥

दोहा ॥

हेराजा श्रीकृष्ण नकं दे अर्जुनके इदभात दोउ सेना मध्यम दिं
स्यापयो रथप्रतिकान्त २४ ॥

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 अथ श्रीकृष्णार्चनम् ॥
 नमोऽस्तु ते भगवन् श्रीकृष्णाय ॥
 नमोऽस्तु ते भगवन् श्रीकृष्णाय ॥
 नमोऽस्तु ते भगवन् श्रीकृष्णाय ॥
 ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 श्रीकृष्णार्चनम् ॥
 नमोऽस्तु ते भगवन् श्रीकृष्णाय ॥
 नमोऽस्तु ते भगवन् श्रीकृष्णाय ॥
 ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

॥ ॐ ॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिता उवाच ॥
वपार्यपश्येतां समवेतान् कुरुनिति ॥ १५ ॥

भाष्यं नास्ति

शानेदगिरिहृतटीका ॥

भीष्मद्रोणादीनामन्येषाञ्च राक्षामनिकेरथं स्थापयित्वा भ
गवान् किंकृतवानिति तदाह उवाचेति एतान् भासेवते माना
न कुरुन कुरुवंशप्रसूतान् भवद्भिः सार्द्धं युद्धार्थं संगतान् पश्य
दृष्ट्वा च येः सहाचययुक्ता तवोपावर्तते तेः साकं युद्धं कुरु नहि
बलैस्तेषां शस्त्रास्त्रशिखावता महीक्षिता उपेतोपपद्यते सारथ्ये
वनमनः खेदनीयमित्यर्थः ॥ १५ ॥

स्वामिहृतटीका ॥

इतीति किं हे पार्थ एतान् समवेतान् द्रष्टुं मभीष्टान् कुरुन पश्येत्
वाच ॥ १५ ॥ रामानुजभाष्यम् ॥ उपक्रमम् २५

उवाच भीष्मद्रोणौ तान् समवेतान् दृष्ट्वा निरीक्ष्य तावदुभयोः सेनयोर्मध्ये
युद्धं स्यादयेति जगाद तथा चेदितस्तदा देवभीष्मद्रोणादीनां
सर्वेषां च महीक्षितां प्रमुखे हृषीकेशो यथोक्तमकरोत् इदं ॥
मवदीप्य तं जयस्थितिं निरुवाच ॥ १५ ॥

अभिनवगुप्तहृतटीका ॥ १५ ॥ नास्ति

परमार्थप्रपाटी ॥

१५ ॥ वनमालीटी ॥ १५ ॥ नास्ति

कुरुमवेजयन्तीटी ॥

वदन्वासेन्यस्य बद्धविल्लीणत्वाच्च स्थाननियममाह भीष्मद्रोण
प्रमुखत इति भीष्मद्रोणयोः प्रमुखे सर्वेषां महीक्षितां राक्षसप्रमु
खतस्मिन् सप्रमर्थं तस्मिन् प्रत्ययः मुखत्वं सूचनाय तयोः प
थककीर्तनेन समवेतान् दुर्योधनस्य प्रियविकीर्षया संगतान् ता
युक्तां कुरुन्कोरवानन्यान् पितृपश्य प्रत्यक्षविषयीक
त्यवाच ॥ १५ ॥ ॥ नास्ति ॥

समासयुक्तोपि च शब्देनाह
यतेति ॥

तस्मात्सर्वीयस्तमप्येतास्तद्विनयार्थं तस्मात्परिवाहितं निशूतया पश्येत्सुवितम् ॥

गी.
टी.
प्र.

मधुहृदनी ॥

मेनयोऽरुभयोर्मध्येभीष्मद्रोणप्रसूतस्तयोः प्रसूते संसृते स
र्वेषां च महीक्षितो संसृते आद्यादित्वात्सर्वविभक्तिकस्तसिः च
कारेण समासनिविष्टोऽपि प्रसूतः शब्दश्चाह्वयते भीष्मद्रोणः
योः पृथक् कथनमतिशयान्तरसूचनाय रघोः तममग्निना दत्तं
दिव्यं रथं तरे भगवता स्वयमेव सारथ्येनाधिष्ठितं तथा च सर्वो
त्तमं स्यादप्यित्वा हृषीकेशः सर्वेषां निगूढाभिप्रायज्ञो भगवा
नर्जुनस्य शोकमोहावुपास्थिताविति विज्ञाय सोपहासमर्जुन
मुवाच हे पार्थ पृथायाः स्त्री स्वभावेन शोकमोहप्रसूतया त
त्संबन्धिनस्तवापि तद्वत्तासमुपस्थितेति सूचयन् हृषीकेश
त्वमात्मनो दर्शयति पृथाममपितः स्वसातत्याः पुत्रोऽसी
ति सर्वयोद्देवेनासासयति मम सारथ्येनाधिष्ठितो भूता सर्वानपि
समवेतान् ऊरुन युयुत्सुन्यप्यनिःशंकतयेति दर्शनविध्यभि
प्रायः अहं सारथ्यं तु सावधानतः त्वं तु सोऽप्रतमे वराधित्वं याता
त्यसीति किंतव परमेनादर्शनेनैत्यर्जुनस्य धैर्यमापादयितुं प
श्येत्पतावत्यर्थं तं भगवतो वाक्यं अन्यथारथ्ये मेनयोर्मध्ये स्था
पयामासेत्येतवन्मात्रं ज्ञेयात् ॥ २५ ॥

सदानंदी टी. ॥ २५ ॥

नीलकंटी टी. ॥

महीक्षितोऽपि वी महीक्षितोऽपि वी चरणे ॥ २५ ॥

शानंदी टीका
सुगमार्थः २५

रामकंठी टीका

~~ननु तदा यद्यपि तदादि सीदमानेन वीदित्यनानर्जनस्यपि
तपित्तमहादि च उपनर्तव्यं नानिवा नानेन वीदित्यनानर्जनस्यपि
विषयकार्यं नतः प्रकृत्योपदेष्टव्यं नित्यं नानाकार्यं नित्यं
तपित्तमात्मसहादिवत्पुनश्च पर्यवसायि संशयकर्मविचिनि
तस्य कुरुणा वैशविदशानर्जनस्यार्थमेव धर्मत्वेन वापि
ज्ञातोः ॥ २५ ॥~~

लासिकी वरुणसी टीका

भीष्मज्ञेयः संशये सर्वेषां राज्ञां च सर्वेषां मिथुवाच एतान्द्रष्टुं हे पार्थ
मभीष्टान् समवेतान् कुरु न्यपेति २५

रणवीरसमिद्धोयिनी ॥

भीष्मज्ञेयः योरन्येषां प्राल्यादीनामपि निकटे हयोः सेनयोर्मध्ये
यस्य सम्यक्स्थापयित्वे तु वाचेति संबंधः इति किं हे पार्थ दृष्टायाः
स्त्रीस्वभावत्वात्सलभशोकमोहायाः पुत्रत्वेन क्षणादेवाग्रे शोक
मोहयराभूतो भवति अदंतसारथ्येन प्रमत्तः स्यामिति संबोधः
नाभिप्रायः पतात्मवद्भिः सार्थयो दुकामात्कुटुम्बरुपदावलं
विनोराजः समवेतान् प्रप दृष्ट्वा चैवैः सार्थपुत्रुत्सातैः सदपुष्टैः
ननु पदौते पुत्रुत्सामसारथ्येन मनः खेदनीयमिति भावः २५ ॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतटी. ॥

सार्वविभक्तिकत्वात्तस्मैभीष्मद्रोणयोःप्रमुखासंमुखेस्थापयि।
लेतिसंबन्धः सर्वेषांचेतिचकारेणसमासांतःस्थितोपिप्रमुखतः
शब्दशक्त्युत्पत्तेरसर्वेषांराज्ञांसंमुखेइति यद्वापश्यतामित्यथा
इत्यभीष्मद्रोणप्रमुखानांसर्वेषांराज्ञांपश्यतामुवाचेतिनादरे
षष्ठीद्वयंत्वात्वेयं पार्थेतिसेवायं यन्भगवान्पृथायांजंत्याः
स्त्रीत्वेनशोकमोहग्रस्ततयातत्संबन्धिनस्तवापितद्वत्ता ससु
पास्थितेति सूचयन्स्त्रीयंहृषीकेशत्वंप्रकटयति पश्येतानि
तिसोपह्वासंज्ञयं ॥ १५ ॥

[illegible]

भाषा अनुवाद

भीष्मद्रोण और और राजाओं के सामने रथ को खड़ा करि
श्रीभगवाने कहा कि युद्ध करने के हेतु एक ही ऋषी यह
ऊरुवैशियों की सेना को देवा और जिनके साथ युद्ध अनु-
चित मानि मन मलीन भया इनके साथ युद्ध करना ही पड़े
गा क्यों कि संध्या में शत्रुधारी राजों के सामने से हटना ।
रात्री के योग्य काम नहीं है ॥ २५ ॥

दोहा॥

भीष्मद्रोण मुखवादि नृप सभ के सनमुख जाय देवद्वंश
न क्लृप्त कहें कौरव जो मिल आय २५॥

तत्रापशुपत्स्थितान्पार्थः पितृन्पितामहान्
 आचार्यान्मातृलान्प्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सांवीर्य
 या ससुरान्सहृदसैवसेनयोरुभयोरपि ३५।

भाष्यं नास्ति

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

एवंस्थिते महानथर्मोहिंसेति विपरीतबुद्ध्या युद्धाडपरिरंसापा
 र्थस्य संप्रवृत्तेति कथयति तत्रेत्यादिना सप्तम्या भगवदभ्युत्था
 ने समरसमारंभाय संहृते सतीत्येतदुच्यते सेनयोरुभयोरपि
 स्थितान्पार्थः पशुपदिति सम्बन्धः अथ शब्दस्तथा शब्दपर्यायः
 ससुरा भार्याणां जनयितारः सहृदो मित्राणि कृतवर्मप्रभृत
 यः ३५ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

ततः किंचित्मिष्यतश्चाह तत्रेति अथानंतरं पार्थोर्जनस्तत्रोभ
 योः सेनयोरपि स्थितान्पितृन्पितामहान्पुत्रान्पौत्रान्सांवीर्य
 पत्न्यानीति पितरस्तान्पितृन् पुत्रवपितृकल्पाः पितृव्यादयः
 पितृव्यानित्यर्थः पितामहान् गंगेयादीन् आचार्यान् द्रोणादी
 न्मातृलान् मात्राजनन्यासां मयेष्टान्ते मातृलान्प्रातृन्माद
 रान्पुत्रान्पुत्रान्नो नकारात्पितृणां त्राणात् पुत्रास्तत्पुत्राः पौत्रा
 स्तान्दुर्योधनादीनां ये पुत्राः पौत्रास्तानित्यर्थः सांवीर्यमित्राणि
 सहृदः कृतोपकारांश्चापशूत ३५ ॥

रामानुजभाष्यम् ॥

तत्रापशुपत्स्थितान्पार्थ इत्यारम्भ एवमुक्त्वा र्जनः सखि इत्येते ३५
 अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ ३५ ॥ नास्ति
 परमार्थप्रपाटी ॥

तत्रापशुपदिति पितृन् पितृव्यान् पितामहान् वृद्धान् आचार्यान् त
 यामातृवत्पुत्रान् मातृलानिति पूज्यत्वकोटिः ॥ ३५ ॥
 वनमाली टी ॥ उपक्रमे ॥ ३५ ॥ नास्ति

ऊरुमवेजयन्ती टी ॥

तत्रेति भगवता सेन्यदर्शने आश्रमः पार्थोर्जनस्तत्रोभयोः सेन

पवंतु पार्थो महामनाः परमकारुणिकोति धार्मिकः कोमलमना भवद्वि रतिशोरे र्मरलेर्जनगृहादिभि रसहृदं चितोपि
 परमपुरुषसहायोपि हनिष्यमाना न्मवदीया निलोक्य बन्धुस्नेहेन परमया चकृपया धर्मभयेन वातिमात्रं स्विन्न
 सर्वगात्रः सर्वथानयोत्पामि रत्युक्ता बन्धुविशेषजनितं प्रोक्तं सविप्रमानसः सपुत्रं वापमुत्तज्य रथोपरि उपाविशान्
 रतिरामानुजभाष्यम्

गी.
टी.
प्र.

योर्मयोस्थितानुत्तानपश्येदेततेत्यन्वयः नयाशब्दपर्यायोऽत्रा
यशब्दः पितृनृपितृवानुभूरिश्रवादीनमात्रलानुशक्रनिशल्या
दीनप्रत्रानुलक्षणादीन पौत्रानुलक्षणादिप्रत्रप्रभृतीन् सखी
नमवयस्कानस्यत्यामप्रभृतीन् २६ ॥
मधुहृदनी ॥

तत्रसमरसमारंभार्थे सैन्यदर्शनेन भगवताभ्यनुज्ञाते सति सेन
योरुभयोरपि स्थितानुत्तानपश्येदेततेत्यन्वयः अयशब्दस्तथाप्या
यः परसेनायां पितृनृपितृवानुभूरिश्रवः प्रभृतीन् पितामहान्भी
षसो मदत्तप्रभृतीन् आचार्यानुज्ञाणकपप्रभृतीन् मातृलानुश
क्रनिप्रभृतीन् भ्रातृनृडयोधनप्रभृतीन् प्रत्रानुलक्षणाप्र
भृतीन् पौत्रानुलक्षणादिप्रत्रानुसखीन् स्यत्यामजयद्रथप्रभृ
तीन् वयस्यानुस्युरानुडु पदप्रभृतीन् सहदेमित्राणिकृत
वर्मभगदत्तप्रभृतीन् सहदइत्यनेन यावेतः कृतोपकारमाता
महादयस्ते हृष्टाः एवं स्वसेनायामप्युपलक्षणीयम् ॥ इति
स्थिते महानयर्मोहिंसेति विपरीतबुद्ध्या कोहाव्याशास्त्रविहि
तत्वेन धर्मत्वेन धर्मत्वमिति ज्ञानप्रतिबंधकेन च ममकारनिबं
धनेन मितं लैवेन शोकाविनाभिभूतविवेकस्यार्जुनस्य पूर्वमा
रुद्धा सुजात्याहस्यधर्माडपरिरंसा महानर्थपर्यवसायिनी हते
ति दर्शयति ॥ २६ ॥ सदानंदी ॥

एवं भगवता प्रोक्तः सेनयोरुभयोरपि पार्थोपशान्तिस्थितानुभूरिश्र
वश्रादीन् पितृलक्षणा १ पितामहान्भीषसाव्यान्कपेद्राणसुखान्
गुरुन् शल्यादीन्मातृलान्भ्रातृनृडयोधनसुखान्वहन् २ लक्ष
णप्रभृतीन् प्रत्रानुस्यत्यामसुखान्माखीन् पौत्रानुलक्षणाप्रत्रादीन्
स्युरान्वहन्थास्थितात् ३ सहदः कृतवर्मादीनेवमेव स्वसेन्यके
एवं स्थिते यथाबुधास्वधर्मधर्मरूपया ४ ॥
नीलकंठी ॥

पितृनृपितृवादीनभूरिश्रवः प्रभृतीन् पितामहान्भीषादीन्
मातृलानुशक्रादीन् भ्रातृनृडयोधनादीन् प्रत्रानुलक्षणादी

नृपोत्रानुलक्षणादिप्रदानं सखीनृप्रसन्न्यामादीन् ३१ सहः
कृतवर्मादीन् २६ रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥
तत्रेत्यारभ्यसार्धः सप्तः ॥३१॥

104

25. 2. 1871. In der Sitzung des
Landesparlamentes in Berlin.
Der Herr Minister des Innern.

पितामहान् भीष्मसोमसोमदत्तादीन्
मातुलान् प्राल्पशकुनिप्रभृतीन्
ग्रामेदी टीका २५
आचार्यान् शौण्डिपादीन्
आह्वन्युयोधनादीन् पुत्रानुयो
पितादिपुत्रान् सखीन्
अश्वत्थामादीन्

रामकेदी टीका

स्यष्टार्थ २५

लासिकी वसुपती टी.

तत्रपार्थः पशुपतिस्तान् पितृनिति पितृकल्पान्पितृयादीन् सहदः कृतोपकारान्
२५ ॥

रामवीरसमिद्धेयिनी ॥

ततः किं वृत्तमित्याह तत्रेति युद्धाय भगवदभ्यनुज्ञाने सतीत्य
र्थः ॥ २६ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

१०५

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

॥ निजिजीविनीयमिह ॥
॥ निजिजीविनीयमिह ॥
॥ निजिजीविनीयमिह ॥
॥ निजिजीविनीयमिह ॥
॥ निजिजीविनीयमिह ॥
॥ निजिजीविनीयमिह ॥

भाषा प्रस्ताव ॥

तहो खडे ऊये चचा दादा आचार्य मामा भाई भतीजे पोता ना
नी और मित्र बन्धु ससुर सहृदों को दोनों तरफ प्रार्थनने दे
ला २६ ॥

दीदा ॥

देखें पावय तहां बड़े पितापितामह जोय भ्रातृपरोहित मात
लपुत्र पौत्र सखा सोय २६ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

106

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

तान्स्ममीक्ष्यसकौनेयः सर्वान्वेधूनवास्थितान्
कृपयापरयाविष्टो विधीदन्निदमब्रवीत् २१ ॥

भाष्यं नास्ति

श्रानन्दगिरिकृतटीका

सेनाइयेव्यवस्थितान् यथोक्तान् पितृपितामहादीनां लोकाः ।
परमकृपापरवशाः सत्रज्जनो भगवन्सुक्तवानित्याह तानि वि ति
षीदन् यथोक्तानां पित्रादीनां हिंसासंस्मर्त्तनबन्धने विषादसु
पतापे ऊर्ध्वत्रित्यर्थः २१ ॥
स्वामिकृतटीका ॥

ससुरानिति वपुनः ससुरान् सुहृदश्चापश्यततः किंकृतवानि
त्यत आह तानिति सकौनेयः अर्जुनः सर्वान् अविशेषेण वेधून
वधेति परस्परं स्नेहपाशैरिति बन्धवस्तान् स्ममीक्ष्य कृपया करुणा
या परयातिशयया अविष्टो व्याप्नोयुक्तो विधीदन् विशेषेण सीद
न् अवसादं प्राप्नोति लभमानः इदमनन्तरं मुच्यमानमब्रवीत् किम
ब्रवीदित्यपेक्षायामाह ॥ २१ ॥
रामानुजभाष्यम् ॥ उपक्रमः २१

नवस्थिता

पवेत्तुपार्थो महाभाष्यः ॥ २१

अभिनवगुप्तकृतटीका २१ ॥ नास्ति
परमार्थप्रपाटी ॥

अथप्रेमास्पदानाह आर्तुर्दुर्योधनादीन् एकोत्तरशतमितान् अ
थ कृपापात्राणां ह पुत्रपौत्रानि इति दुर्योधनादीनां पुत्रान्योत्रा
स्त्यर्थः अथाप्यशोहेतूनाह सखीनित्यादि अथार्जुनः स्वनिर्वदे
कथयति ॥ २१ ॥ वनमालीटीका ॥

आविष्टो व्याप्तः २१ ॥ ऊर्ध्वमेवैजयन्तीटीका ॥

ससुरान् दुर्योधनादि ससुरान् सुहृदश्चेति पितामहादीनां सर्वे
षां विशेषेण यतोयावन्तः सर्वे कृतोपकाराभवन्ति तस्मान् सुहृदः
अवास्थितान्युत्सृतया स्थितान्वेधूनं ज्ञातीन् सर्वान् तान् स्ममीक्ष्य

सः येन ह्यसहायेन देवानं विगणय नृवाण्डवतनमगृयेदत्तं येनैकरथेनोत्तरगोपुह
 त्वदीयान् सर्वान् निजित्य सर्वेषां शिरोभ्यः उक्षीषान् पट्टानि योगन्यैर्विनीयमानं सस्त्रीकुडुयी
 धनं पुष्टिप्राप्त्या तां त्रितानिर्लज्जं तत्सुवंप्राप्तवयसः इत्यनेनासभयरहितेनातिशूरशिरोम
 णितमतिधार्मिकं तं वक्तुं कौन्तेयः कुरुण लयस्य भगवतः पितृसुखेय इत्यनेनास्मान्तिष्ठयानुता

गी.
टी.
प्र.

सम्पत्तौ लणविषयं कृत्वा शत्रुविषयिणीयतस्ततः परयेति परया
 निहंतृत्वा कृपया विष्टायुक्तो तपवविष्टीदन् विष्टादेः कुं वन इदं स
 त्पमाणं वचनमब्रवीदिति **कथयत ॥ १९ ॥**

मधुसूदनी ॥

कौन्तेय इति स्त्री प्रभवत्वकीर्तनेन पार्थवतत्तादात्मिकसूक्ततामपे
 एवं स्थिते महानथमोहिं **ह्यकृपया कर्तृस्वयापारेणैवाविष्टो व्याप्तो न तृकृपां केन विष्टा**
 सेति विपरीतबुद्ध्या मोहा **पारेण विष्ट इति स्वतः सिद्धैवास्पृष्टपेति सूचितं ततः प्रकटीकर**
 त्वया शास्त्रविहितत्वेन **णाय परयेति विशेषणं अपर इति बाह्येदः स्वसैन्ये पुरापि कृपाभूदे**
 धर्मत्वमिति ज्ञानप्रतिबं **वतस्मिन् समये त्वकौरवसैन्ये पुरा कृपाभूदित्यर्थः विष्टीदन् वि**
 यकेन च मम कारनिबंथ **ष्टादमुपतापं प्राप्नुवन्न ब्रवीत् इत्युक्तिविष्टादयोः समकालतां वद**
 नेन चित्तवेक्त्वेन शोका **नुसगद्गदकेटतास्तु पातादिविष्टादकार्यमुक्तिकाले द्योतयति ॥**
 त्वेनाभिभूतविवेकसाः **दिनात्पुनस्तार्जनः सत्य इत्यतः प्राक्तनयेन तत्र स्वधर्मप्रवृत्ति**
 ज्ञेयस्यैव मारव्याशुद्धि **कारिणी भूत न त्वज्ञानप्रतिबंधकः स्वपरदेहे आत्मात्मीयाभिमा**
 त्वात् स्वधर्मादुपरिरे **न वतोऽनात्मविदोऽर्जनस्य युद्धे स्वपरदेहविनाशप्रसंगदर्शिनः**
 सामहान्यं पर्यवसायि **शोका महानासीदिति तस्मिन् कथनेन दर्शयति त्रिभिः श्लोकैः १९**
 नीहतेति दर्शयति

सदानंदी ॥

ममत्वाविष्टया त्वेतमोहशरहृष्टीतया अभिभूतविवेकस्य स्वधर्मा
 दर्जनस्य च ५ धर्माशुद्धात्पराध्यात्महान्तर्भावसानिका संजा
 तोपरिरेसेति दर्शयत्यधुना स्फुटं १ कृपया कर्तृरूपिणा किमभू
 तोर्जनो वशः व्याप्तो नादिमहामोहजन्ययाथासरूपया १ स्व
 कीयात्रुपलभ्येते ममेत्याक्रांतमानसः संतापं प्राप्नुवन्नाह वत्स
 माणमिदं वचः ५ ॥ १९

नीलकंठी ॥

सहृदः कृतवर्मादीन् १९ ॥
 कृपया त्वेहेन सवस्वजनमिति विशेषेण प्रदर्शयते २० ॥
 १९ ॥ १९ ॥ १९ ॥

सुखः कथं रक्षितः सु
 रिममता निवंधतया
 मतो विक्तवतया विष्टः
 विष्टीदनुपतापप्राप्तः
 उदवाक्यमप्रवीत् ॥ १८

आनेदी टीका परग भूयस्या कृपया ममेते वन्यवो मुसू

~~निहान्ति तया नृभरिषवमृतीर वितानहात्र भीममेमदता
 दीर जामादीनो कृपयावीर मातृतात्र प्रतापजनिमृती
 न भ्रातृनुयोधनादीर उत्राउयोधनादिउत्रात्र सखीर य
 सत्यानादीर कौतेयावस्थितान्तमीत्य ३१ ॥~~

रामकंठी टीका

स्यष्टार्थ ३१

कृपया अविष्टो व्याप्त इदं वक्ष्यमाणमत्र लसिकी टीका वीदन्यः
 सहस्रः कृतोपकारान् ॥ सुगमोर्थः २१ ॥

रणवीरसमिहोथिनी ॥

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थितानितिसंबंधः पितृकल्याणितव्यादीन
 सखीन मित्राणि सहस्रदः कृतोपकारान् ॥ २० ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

[illegible]

卷之五

De. 1914

॥ ५५ ॥

1894

॥ १ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

तानितिकौनेयइतिपार्थवत्कृपयाविष्टोनतकृपामाविष्टोऽतो
नास्येयंकृत्रिमाकृपेतिद्योत्यते अपरयेतिछेदःस्वसेनायांकृपा
भूदेवतस्मिन्समयेकौरवेप्रपराकृपाभूदित्यर्थः विषीदन्नित्य
क्तिविषादयोः समकालतांवदन्सगद्देकंदताविरिण्योक्तिम
सुपातादिचाकृतयति ॥ ११ ॥

109

॥ २६ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

भाषा अनुवाद ॥

सो ऊनीपुत्र अर्जुन उनसब बंधुवोंको लडनेके लिये संग्राम
में लडे देवि परम रूपसे युक्त अति कातर स्वभाव हो विषाद
करते भये यह वचन बोले ॥ १७ ॥

दीदा ॥

ससुर ससुरद बांधव सभी सेना द्रोउ मध्य तिरहुंको स्थित
देशके तहां पांडव सनह ॥ १८ ॥

अर्चनउवाच दृष्टेमानस्वजनानृक्षस्य युयुत्सु
समवस्थितान् सीदन्तिममगात्राणि सुखेवपरि
श्रुयति ३५ ॥

^{भाष्यनास्ति} आनन्दगिरिकृतटीका ॥
तदेवेदंशब्दवाच्यं वचनमुदाहरति दृष्टेति आत्मीयं बन्धुवर्गं युद्धे
कृया युद्धभूमावुपास्थितमुपलभ्य शोकप्रवृत्तिं दर्शयति सीदन्तीति
देवाशस्यैवार्जनस्यानात्मविदः स्वपरदेहेष्टात्मात्मीयाभिमानवतस्त
प्रियस्य युद्धारम्भे तन्मृत्युप्रसंगदर्शिनः शोको महानासीदित्य
र्थः ॥ ३५ ॥

स्वामिकृतटीका ॥
दृष्टेममित्यादियावदध्यायपरिसमाप्ति हेतुसम्भक्तानां क्लेशविले
खनादिनाशनात् क्लेशमस्वजनं युयुत्सुं योद्धुमिच्छन् पुरतः स
मगावस्थितेवं युजनं दृष्ट्वा मदीयानिगात्राणिकरचरणदीनिभ्रं
निसीदन्तिविशीर्णानि शिथिलान्युत्साहानि भवन्ति विशीर्यन्तः
त्यर्थः च पुनर्मुखेपरितः समेतात् श्रुयति निर्द्वीभवति ॥ ३५
रामानुजभाष्यम् ॥ उपक्रमः ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ ३५ ॥
परमार्थप्रपाटी ॥

दृष्टेममित्यादि गात्राण्यंगानिकरचरणदीनिसीदन्ति शिथिलानि
भवेति मुखे शुष्कं भवति अथ करुणारसाविर्भावे सात्विकानाह ३५
वनमाली टीका ॥
कृषिर्ध्ववाचकशब्देन श्रुतिवचकः तयोरेकं परब्रह्म

कृषिर्ध्ववाचकशब्देन श्रुतिवचकः तयोरेकं परब्रह्म
सर्वत्रभिधीयते इति ममगात्राणिसीदन्ति शीर्यन्ते ३५ ॥
ऊरुमवेजयतीटीका ॥

दृष्टेममित्यारभ्य यदि मामप्रतीकारमित्यनेः सार्द्धाष्टादशभिः श्लो
कैः अर्चनउवाच दृष्टेममिति हेतुस्य युयुत्सुं योद्धुमिच्छन् समुपास्थि
तं युद्धभूमौ प्राप्तमिमं गुणं निर्देश्य स्वजनमात्मबन्धुवर्गं दृष्ट्वा
निराशं पश्यतो ममगात्राणि भ्रंशानि हस्तपादादीनिसीदन्ति वय

गी.
टी.
प्र.

ने सुखंचपरिशुष्यतिप्रनर्दाहतया सुखं शुष्कं भवतीत्यर्थः १७
मधुसूदनी ॥

+ तदेव भगवंतं प्रत्यर्जुनवाक्यं
मवतारयति संजयोर्जुनः
वाचेत्यादिनापवशुक्ताज्जनः
संख्यश्रुतः शक्तनं प्रयेन त
अस्य धर्मप्रवृत्तिकारिणीभूत
नत्वज्ञानप्रतिबंधकः स्वपरदे
हेषात्मात्मीयाभिमानवतो
नात्मविदोर्जनस्य युद्धे स्वपर
देहविनाशप्रसंगदर्शिनः
शोको महानासीदिति त
लिंगकथनेन दर्शयति वि
भिः श्लोकेः +

+ इमे स्वजनमात्मीयं बंधुवर्गं युद्धे कुं युद्धभूमौ चोपस्थितं दृष्ट्वा स्थित
स्पृष्टपतो ममेत्यर्थः अंगानि व्यथ्यते सुखंचपरिशुष्यतीति प्रमा
दिनिमित्तशोषापेक्षयाः ति शय कथनाय सर्वतोर्भववाचिपरिश
ह्यप्रयोगः १७ ॥

सदानंदी ॥

स्वधर्मकरणे हेतुभूतज्ञाननिरोधकत्वं महाज्ज्ञाकोर्जनस्यासी
न्ममाहमिति चेतसा ॥ इति तल्लिंगतो वक्ति पार्थो किं संजयस्त्रि
भिः बंधुवर्गमिमं स्वीयं युद्धे कुं युद्धभूमौ पश्यतो मम स्थितं तं
न्याननेपरिशुष्यति कंपः पुलकितं च गंडीवभ्रंशनेन तथा ॥
त्वग्दाहो धैर्यदौर्बल्यमंतः सतापं हतुकाः ॥ १२ ॥ १७

नीलकंठी ॥

अथ यास्मिन्नेह सत्यं सत्यं नपि निविशेयं नदृश्यते १४ ॥
सीदंति निष्प्रेष्टानि भवन्ति रोमहृषो रोमांचः २५

आनेदी टीका

परयाध्यस्याहपयाममेनवन्वोमसुहृदःकयेरसिताः
~~सुसितिलनतानिबन्धनयामनेविलायतयाविहःविपी~~
~~देवतायेकतःदेवतायेकतः~~ स्वपरेदेहेष्टात्मात्मीया
 भिमानवान् स्वपरेदेहनाशाशोकयाशोकाविष्टोर्जनडवा

वे ॥ दृष्टेति स्पष्टम्
 रामकंदी टीका
 स्पष्टार्थ ३५

लासिकी दसगुणी टीका

आतःविष्टाविष्टयेसर्वेषांविद्यार्थेनानेनेनियतंऊर्ध्व
 विष्टाविष्टा ३५ ॥ इमेयुद्धभूमौ समुपस्थितयो दुक्तामवन्नुजनं दृष्ट्वा ममा
 अनिसीदन्निविशीर्यन्ने शिथिलीभवन्नि मुलं चपरितः प्रसूनामेति ॥

रसावीरसमिहोधिनी॥

एवंव्यवस्थितामिश्रादीन्विलोक्यपरमकरुणाविष्टवेताः स
 नर्जुनोभगवंतमुक्तवानित्याद तानिति इदं वक्ष्यमाणमत्र
 कीदितिसंबन्धः विषीदनिति बंधुहिंसानिमित्तमुपतापं ऊ
 र्वनित्यर्थः ३८॥

भाषा अनुवाद ॥

उससमय अर्जुनने जो कहा सो संजय कहते हैं कि तब अर्जुन
कृष्णसे बोले कि हे श्रीकृष्ण युद्ध की इच्छा करि संग्रामभूमिमें
खड़े होये इन स्वजन वन्धुओं को देखि मेरे हाथ पांव ढीले हो
गये और सारी शरीरमें पसीना हो आया सुख भी सुखता जाता
है ॥ ३५ ॥

दोहा

परमकृपाके युक्त हे श्रीरविषाथसमेत कृष्णप्रति अर्जुन
तब कहें वाक इदं देत ३८ ॥

रामचन्द्रसरस्वतीकृतटीका ॥

दृष्टे ममित्यादिश्लोकत्रयं स्पष्टार्थम् ॥ १५ ममार्जुनसेतादृशीद
शास्त्रं त्वत्कृत्स्न इति स्वस्थान्मथातवापीमेखजनाएवेत्येतद्व्येक्यम्
योगः स्यादिति भावः ॥ १५ ॥

वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते गाण्डीवैस्व
सते हस्तात् त्वक्चैव परिदह्यते २५ ॥

भाष्यं नास्ति

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

अंगेष्वपि सुखे परिशेषश्चेत्सुभयं शोकलिंगमुक्तं सम्प्रति वेप
थुप्रभृतीनि भीतिलिङ्गान्युपन्यस्यति वेपथुश्चेति रोमहर्षो रो
मा गात्रेषु पुलकितत्वम् २५ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

किंच वेपथुरिति मे मम शरीरे वेपथुः कंपस्तथा रोमहर्षो रोमाञ्चश्च
जायते गाण्डीवमिति मे मम गाण्डीवैस्वसते यः पतति त्वक्चैव परिद
ह्यते अंतरशोकत्वननसर्वतः संतप्यते २५ ॥ उपक्रमम्

रामानुजभाष्यम् ॥ उपक्रमम्

कोमलमनाभवदिरतिदोरमारणे ॥ २५ ॥ ॥ नास्ति

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ २५ ॥

परमार्थप्रपाटी ॥

सर्वशरीरे वेपथुः कंपो भवति रोमहर्षो रोमाञ्चः अथांगे वैकल्पे द
ह्यति गाण्डीवैस्वसते हस्तात् त्वं सते निपतति त्वक्परिदह्यते संतप्य
ते तैः परं कथं योऽद्वयं मित्याह ॥ २५ ॥

वनमाली टी. ॥ २५ ॥ पूर्वश्लोकान्तरे ॥ २५ ॥ नास्ति

ऊरुमेवेजयन्ती टी. ॥

किंच मे मम शरीरे वेपथुः कम्पः रोमहर्षः पुलकितत्वे च जायते गाण्डी
वमिति गाण्डीवैस्वसते यैर्येण गाण्डीवनामथनुर्भ्रंशते च पुनस्तक्
परिदह्यते त्वगित्युपलक्षणं बाधेन्द्रियाणां ॥ २५ ॥

मथुसूदनी ॥

वेपथुः कंपः रोमहर्षः पुलकितत्वं गाण्डीवभ्रंशनाथैर्यलक्षणं दोर्व
त्वं त्वक्परिदाहेन चातः संतापो दर्शितः २५ ॥

सदानंदीटीका ॥ पूर्वश्लोकान्तरे ॥ २५ ॥

तथादिसप्रधातुना वा सर्वाणि बाह्येन्द्रियाणि चर्मादीनि मांसशरीराणि स्थिमज्जादीनि च समन्ताद्दहन्त्युच्यन्ते २५

शानंदी टीका

संख्ये १५

रामकंदी टीका

~~इति श्री रामकंदी टीका~~

~~प्रमाणेन च तद्विषयं नान्यथा~~

संख्ये १५

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

गोपिकां ॥

~~इति श्री रामकंदी टीका~~

दृष्ट्वा ममांशानि

~~संख्ये १५~~

राधावीरसमिद्धोधिनी ॥

तदेव वचनमुदाहरति दृष्ट्वेति कृषिर्भूवावकः प्राद्वेनश्च नि
र्हतिवाचकः तयोरेकं परं ब्रह्म कृत्यं भिधीयत इति स्मृतेः
सर्वेषां मानंदमयत्वं कथं ममेदं हि सा प्राये चो रकर्मणि नि
योगेन क्लेषजनको भवसीत्यभिप्रायेण कृत्यं जनेन संबो
धते भगवान् गात्राणीति यदेन करचरणद्वयं स्थितं प्राण
संयिवं धाल्यते तानि वसीदंति शिथिली भवंति इत्यंगव्य
था सुखशोषौ प्रोक्तं लिङ्गते नोक्तौ १५ ॥

116

॥ ५८ ॥
 ॥ ५९ ॥
 ॥ ६० ॥
 ॥ ६१ ॥
 ॥ ६२ ॥
 ॥ ६३ ॥
 ॥ ६४ ॥
 ॥ ६५ ॥
 ॥ ६६ ॥
 ॥ ६७ ॥
 ॥ ६८ ॥
 ॥ ६९ ॥
 ॥ ७० ॥
 ॥ ७१ ॥
 ॥ ७२ ॥
 ॥ ७३ ॥
 ॥ ७४ ॥
 ॥ ७५ ॥
 ॥ ७६ ॥
 ॥ ७७ ॥
 ॥ ७८ ॥
 ॥ ७९ ॥
 ॥ ८० ॥
 ॥ ८१ ॥
 ॥ ८२ ॥
 ॥ ८३ ॥
 ॥ ८४ ॥
 ॥ ८५ ॥
 ॥ ८६ ॥
 ॥ ८७ ॥
 ॥ ८८ ॥
 ॥ ८९ ॥
 ॥ ९० ॥
 ॥ ९१ ॥
 ॥ ९२ ॥
 ॥ ९३ ॥
 ॥ ९४ ॥
 ॥ ९५ ॥
 ॥ ९६ ॥
 ॥ ९७ ॥
 ॥ ९८ ॥
 ॥ ९९ ॥
 ॥ १०० ॥

॥ १०१ ॥
 ॥ १०२ ॥
 ॥ १०३ ॥
 ॥ १०४ ॥
 ॥ १०५ ॥
 ॥ १०६ ॥
 ॥ १०७ ॥
 ॥ १०८ ॥
 ॥ १०९ ॥
 ॥ ११० ॥
 ॥ १११ ॥
 ॥ ११२ ॥
 ॥ ११३ ॥
 ॥ ११४ ॥
 ॥ ११५ ॥
 ॥ ११६ ॥
 ॥ ११७ ॥
 ॥ ११८ ॥
 ॥ ११९ ॥
 ॥ १२० ॥
 ॥ १२१ ॥
 ॥ १२२ ॥
 ॥ १२३ ॥
 ॥ १२४ ॥
 ॥ १२५ ॥
 ॥ १२६ ॥
 ॥ १२७ ॥
 ॥ १२८ ॥
 ॥ १२९ ॥
 ॥ १३० ॥
 ॥ १३१ ॥
 ॥ १३२ ॥
 ॥ १३३ ॥
 ॥ १३४ ॥
 ॥ १३५ ॥
 ॥ १३६ ॥
 ॥ १३७ ॥
 ॥ १३८ ॥
 ॥ १३९ ॥
 ॥ १४० ॥
 ॥ १४१ ॥
 ॥ १४२ ॥
 ॥ १४३ ॥
 ॥ १४४ ॥
 ॥ १४५ ॥
 ॥ १४६ ॥
 ॥ १४७ ॥
 ॥ १४८ ॥
 ॥ १४९ ॥
 ॥ १५० ॥

भाषा अनुवाद ॥

और देह का पती है रोवा खड़े हो हो उठते हैं हाथ से गाड़ी बंध
नवाभी गिरा पड़ता है सर्वांग की ग्वाल जली सी जाती है ॥ १९

दोहा ॥

इन्हें बांधव को देख के षडे जो युद्ध को देख स पीड़त होत हैं
अंगमम सुखत सुख सटल ॥ २० ॥

नवशक्रो मवस्थाते भ्रमतीवचमेमनः निमित्ता
निचपश्यामि विपरीतानिकेशव ३ ॥

भाष्यं नास्ति श्रानन्दगिरिकृतटीका ॥

किंचाधेर्यमपि संवृत्तमित्याह नचेति मोहोपि महान् भवतीत्याह
ह भ्रमतीवेति विपरीतनिमित्तप्रतीतेरपि मोहो भवतीत्याह
निमित्तानीति तानि विपरीतानि निमित्तानि यानि वामनेत्रस्य
रणादीनि ३ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

चाऽपरमेमनः कर्तव्या कर्तव्यबोधसाधनमंतःकरणे भ्रमतीव
मंगच्छति निर्झरं कर्तव्यं स्यात्वनशक्रो मि निमित्तानीति हेके
शवविपरीतानि अनिष्टसूचकानि निमित्तानि भयसूचकानि वि
ज्ञानिशक्रानि पश्यामि ॥ ३ ॥

रामानुजभाष्यम् ॥ उपक्रमः ॥

नवशक्रादिभिरसकं दंरितोपि ॥ ३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ ३ ॥ नास्ति

परमार्थप्रपाटी ॥

नचेतिकेवलमवस्थाते नशक्रो मि किंपुनर्योद्धं अथ मनसि धेर्य
मवलं व्योड्यमिति चेत्तदपि नेत्याह भ्रमतीति मनं कांदिशीकत
याप्रकृतिस्थं न भवति किंच भो केशव मानसानि निमित्तानि भाव
यसूचकानि इह लोकसाधनानि विपरीतानि अनिष्टहेतूनि ॥ ३ ॥

वनमाली टीका ॥

केशो ब्रह्मरुद्रो वा ययति प्रवर्तयतीति वा हे केशव ३ ॥
यैर्कामैर्देशंशं करं च प्रवर्तयतीति वा हे केशव ३ ॥

ऊरुमवेजयती टीका ॥

किंचात्र देहं स्थापयितुं मम मर्था न्यस्य युद्धादिकस्य कावर्तेत्याह न
वशक्रो मीति अहमवस्थाते शरीरं स्थापयितुं वनशक्रो मिसमर्थो
न भवामीत्यनेन सर्वशरीरावयवानां शोथित्वं सूचितं ननु वा
संक्षिप्ताणामनन्तराधीनत्वादि चारात्मकेन मनसा देहावस्थाने

२ भवामीत्यर्थः कश्चेश्चैवैविधिः शिदोवातिजातो निजभक्तौ विहाय यथा तयोः सृष्टिं संहरणं यत्
 पितृस्य परिश्रमं कृत्वा तस्मिन् तथा ममापि पुद्गाभावात्मत्वं कार्यं दूरयिष्यसि यदा देशं वरुणं वा तिगात्
 ति यथा वरुणं गत्वा स पितरं नन्दगोपं तत्प्राप्त्यादमोदयत्तथा मामपि वन्द्युस्मिन् ह्यप्राप्तं मे
 यदा देशं केशिनामानमसुरमर्षिदत्तादयु वधितवानिति युक्त्या यथा देशपादिदुष्टदैत्यवधौ
 भवानोत्तुलादिपुंसजनानरक्षतथा मामपि शोकमोहाद्यसुरविनाशेन त्वं रक्षेति केशवेति
 मोधनाभिप्रायः ॥ २ ॥

गी.
टी.
प्र.

ऊर्विति चेत्तत्राह भ्रमतीवेति मे मम मनो भ्रमतीव विस्मिन् पुरुषस्य
 मन इव भ्रमतीत्यर्थः मनसो भ्रमणत्वे कारणमाह निमित्तानीति
 यतो विपरीतानि वामाङ्गस्य स्फुरणादीनि निमित्तान्यनिष्ठसूचकानि
 परिपश्याम्यनुभवाम्यतो हेतोर्मनसश्च चलत्वेन शरीरं धारयितुम
 ष्यत्तमो हेतुः एवं विपरीतनिमित्तदर्शने मनसश्च चलत्वं उक्तमि
 दानीदुर्देहिपयं यत्तदर्थं यती ॥ ३० ॥

मधुसूदनी ॥

अवस्थातुं शरीरं धारयितुं न च शक्नोमीत्यनेन मूर्च्छासूच्यते तत्र
 हेतुः मम मनो भ्रमतीवेति भ्रमणकर्तृसादृश्यं नाम मनसः कश्चि
 द्दिकारविशेषो मूर्च्छायाः पूर्वावस्थावाहेतो यत एव मनो नावस्था
 तं शक्नोमीत्यर्थः पुनरप्यवस्थाना सामर्थ्यं कारणमाह निमित्तानि
 च सूचकतया सन्नतः त्वस्य विपरीतानि वामनेत्रस्फुरणादीनि प
 श्याम्यनुभवामि अतोपि नावस्थातुं शक्नोमीत्यर्थः अहमनात्मवि
 त्वेन उः त्विवाच्छोकनिबन्धनकेशमनुभवामि त्वत्सदानन्दरूपत्वा
 च्छोकासंसर्गीति क्लृप्तपदेन सूचितम् अतः स्वजनदर्शने तत्त्वोपि
 शोकासंसर्गित्वलक्षणद्विशेषात्वं मामशोकं ऊर्विति भावः के
 शवपदेन च तत्कारणसामर्थ्यं को ब्रह्मासृष्टिकर्ता ईशोरुद्धः सह
 तो तौ वा त्वनुकं ष्यतया गच्छतीति तत्त्वव्युत्पत्तेः भक्तुः त्वकर्षित्वे वा
 क्लृप्तपदेनोक्तम् केशवपदेन च केशपादिदुष्टदैत्यनिवर्हणेन सर्व
 दाभक्ता न्यालयसीत्यतो मामपि शोकनिवारणेन पालयिष्यसीति
 सूचितम् ३० ॥

सदानंदी ॥

स्वशरीरं न शक्नोमि मनो धारयितुं तथा वामाक्षि स्फुरणादीनि नि
 मित्तान्यन्यथा १ विपरीततया उः त्वदायीत्यनुभवाम्यहं अहं
 चात्मवित्वेन उः त्विवाच्छोकहेतुके २ क्लेशमनुभवामीति सदा
 नन्दतया भवान् शोकक्लेशाद्युसंसर्गीत्येवं क्लृप्तिरूचितं ३ माम
 शोकमतः क्लृप्तकुरुत्वमिति वाशयः को ब्रह्मासृष्टिकर्ता स्यादी
 शस्मिन् हारको हरः ४ अनुकं ष्यतया तौ द्वौ वा तिपातिसकेशवः ५
 ३० ॥

नीलकंठी ॥ पूर्ववत् ॥ ३० ॥

निमित्तानि भूमिकस्यादीनि लोकत्रयकारणि

ओ

आनेदी टीका

अवस्थातं शरीरं धारयितं न शक्नोमि विपरीतानि

निमित्तानि दिव्यान्मोमां

त्याता

३०

दीनं पश्यामि

रामकेटी टीका

सुगमोद्यः ३०

लासिकी वसुन्ती टीका

॥ अहमवस्थातं शरीरं धारयितुमपि न शक्नोमि मेम

३०

॥ अहमवस्थातं शरीरं धारयितुमपि न शक्नोमि मेम

नोभुमतीव अवसादमिव प्राप्नोति हे केशव निमित्तानि भावि स्तुचकानि शकुनानि विपरीतानि
अनिष्टस्तुचकानि च यश्यामि जयलभे ॥

रावीरसमिद्धोधिनी ॥

भीतिविह्वलान्याद वेपथुरिति ३० ॥

119

ਸਿਰੀਸਰੀ ਸਿਰੀਸਰੀ ਸਿਰੀਸਰੀ ਸਿਰੀਸਰੀ ਸਿਰੀਸਰੀ
ਸਿਰੀਸਰੀ ਸਿਰੀਸਰੀ ਸਿਰੀਸਰੀ ਸਿਰੀਸਰੀ ਸਿਰੀਸਰੀ

ਸਿਰੀਸਰੀ
ਸਿਰੀਸਰੀ

ਸਿਰੀਸਰੀ

ਸਿਰੀਸਰੀ ਸਿਰੀਸਰੀ ਸਿਰੀਸਰੀ ਸਿਰੀਸਰੀ ਸਿਰੀਸਰੀ
ਸਿਰੀਸਰੀ ਸਿਰੀਸਰੀ ਸਿਰੀਸਰੀ ਸਿਰੀਸਰੀ ਸਿਰੀਸਰੀ
ਸਿਰੀਸਰੀ ਸਿਰੀਸਰੀ ਸਿਰੀਸਰੀ ਸਿਰੀਸਰੀ ਸਿਰੀਸਰੀ
ਸਿਰੀਸਰੀ ਸਿਰੀਸਰੀ ਸਿਰੀਸਰੀ ਸਿਰੀਸਰੀ ਸਿਰੀਸਰੀ

ਸਿਰੀਸਰੀ

ਸਿਰੀਸਰੀ

रामचन्द्रसरस्वतीकृतटी. ॥

निमित्तान्यादिसंदादीनि ब्रह्माण्डान्तर्वाच्यत्वादयत्रपितवान्कं
पः ईशोहरोपेतानिदानीं संहारस्तवान्कं पणवेतिकेशवेत्प
नेनाह कश्चेशश्चकेशेतिवात्तु कं पतयागच्छतीतिकेशवश
ह्युत्पत्तेः निनुडयोधनादिस्वजनश्चेत्तत्किंयुधिष्ठिरभीमसेना
दिस्वजनः येनस्वजनंयुयुत्सुमपिदृष्ट्वा तवेदशीदृशाभवति ह
तं दृष्ट्वा तत्किं भविष्यतीति न विग्रह इत्याशंक्य स्वजनमंगीकृत्य त
दर्थः प्रयोजनाभावात्तत्कर्तव्य इत्याह ॥ ३ ॥

भाषा अनुवाद ॥

और मेरे अब खड़े होने की सामर्थ्य भी नहीं बही मेरा मन भ्रमता
है और निमित्त असगुन उलटे देखता हूँ वही आँख और हाथ भी
फरकते हैं ॥ ३० ॥

दोहा ॥

कंप्रक्षरो मांच मोहि प्रगट भय हैं देह छुटत गांठिव दस्त
सैं तुचा जगत दें पद ३० ॥ दोहा नहि सेत स्थित होय मे
भ्रमर सो मेरो चित के प्राव उलटे देख हों में यह होत निमित्त

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

सर्वत्र भवति सर्वत्र भवति सर्वत्र भवति सर्वत्र भवति सर्वत्र भवति
सर्वत्र भवति सर्वत्र भवति सर्वत्र भवति सर्वत्र भवति सर्वत्र भवति
॥ १ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ १ ॥

सर्वत्र भवति सर्वत्र भवति सर्वत्र भवति सर्वत्र भवति सर्वत्र भवति
सर्वत्र भवति सर्वत्र भवति सर्वत्र भवति सर्वत्र भवति सर्वत्र भवति
सर्वत्र भवति सर्वत्र भवति सर्वत्र भवति सर्वत्र भवति सर्वत्र भवति
सर्वत्र भवति सर्वत्र भवति सर्वत्र भवति सर्वत्र भवति सर्वत्र भवति

नचश्रेयोनुपपश्यामि हत्वास्वजनमाहवे नकोत्ते
विजयेकस्म नचराज्यं सुखानि च ३१ ॥

भाष्यं नास्ति

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

युद्धे स्वजनहिंसया फलानुपलम्भादपि तस्मादपरिरेसा जायत इ
त्याह नचेति प्राप्तानो युयुत्सू नो हिंसया विजयो राज्यं सुखानि च
लब्धं शक्यानीति कृतो युद्धादपि रतिरित्याशङ्काह नकोत्त इति ३१

स्वामिकृतटीका ॥

किंचनचेति स्वजनमाहवे युद्धे हत्वा श्रेयः कल्याणमनुपश्नातु
त्तरकालेन पश्यामि ॥ ३१ ॥

रामानुजभाष्यम् ॥ उपक्रमम्

परमेश्वरसहायोपि हनिष्यमानो भवतीत्यार ॥ ३१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ ३१ ॥ नास्ति

परमार्थप्रपा ॥

पश्यामि किंच श्रेयः परलोकसाधनेन पश्यामि किंच यदर्थमेवा
३ युद्धप्रसंगस्तदपि न रोचतेत्याह ॥ ३१ ॥

वनमाली टी. ॥ ३१ ॥ नैव सखे ॥ ३१ ॥ नास्ति

ऊरुमवैजयन्ती टी. ॥

नचेति च पुनः आह वे युद्धे स्वजनं बंधुवर्गं हत्वा श्रेयः फलेनानुप-
पश्यामि नानुभवामि ह्यामिमौ पुरुषौ लोके सूर्यमंडलभेदिनौ परि-
व्राज्योगयुक्तश्चरणे चाभिमुखो हत इत्यादिवचनाद्वतस्यैव श्रेयो वि-
शेषकथनं न तत्र हंतुरतो हननकर्तृमम स्वजनवधेन श्रेयो सो भावतान्निष्ठयोजनं युद्धादि-
मिति भावः ॥ ३१ ॥

मधुसूदनी टी. ॥

श्रेयः पुरुषार्थ इष्टमष्टैवावद्भविचारणादनुपश्चादपि न पश्यामि
अस्वजनमपि युद्धे हत्वा श्रेयो न पश्यामि ह्यामिमौ पुरुषौ लोके सूर्य
मंडलभेदिनौ परिव्राज्योगयुक्तश्चरणे चाभिमुखो हत इत्यादिना
हतस्यैव श्रेयो विशेषाभिधानात् हंतुस्तु न किंचित्सकृत्तमेव मस्व-
जनवधेपि श्रेयो सो भावे स्वजनवधे सुतरात्तदभाव इति ज्ञापयितुं स

विपरीतप्रवृत्तिहेतुभूतां
विपरीतबुद्धिं दर्शयति

ननु रात्रि विजयं राज्यलाभं शय्याशनादिभोगात्मकान्यनेकविधानि सु-
खानि च ह्यनियोजनानि सन्निविष्टयोजनं तं युद्धस्य कथं वदसि इति चेत् तत्रा-
नकाह इति समेजामदग्यादितोषकरीर्यभीषदोणादिकं निद्रत्य सच कितमनस्त्वे-
सुरासुरैः शत्रुनीयरीर्यादभवं विजयं नकोत्ते नेच्छामि मुसभ्यकयपोषात्तराज्यान् लोभोप-
रुतवित्तानुरोधाधनादीन् ता तैर्मुक्तराज्यं च नेच्छामि दुष्टसमादिषु दुःकृतिजशला नूनपुत्रादीं निहत-
तद्वचनशयश्चित्तानि देहेनियुयादिजातानि सुखानि नेच्छामि इत्येति सन्मोधनेन सदानन्दरूपस्तथाह त-
भाष्येष्टेषु विजयादिषु ममाकांक्षां वारयेति धनितम् ॥ ३१ ॥

गी.
टी.
प्र.

जनमित्युक्तं एवमनाहववथेप्रेयोनास्तीतिसिद्धसाधनवारणा
याहवइत्युक्तं तिसुनाहवदृष्टं प्रयोजनं दृष्टप्रयोजनानित्यविज
योराज्येस्त्वानिच निर्विवादानीत्यतत्राह ॥ ३१ ॥

सदानंदी टी. ॥

एवंलिंगमुखेनैवशोकंज्ञाननिरोधकं उक्तेदानीं स्वधर्मपियुद्धे
धर्ममतिगतः १ ग्राहणार्थमहामोहजन्यायासादृतोवचः विचारे
णापिदृष्टंवाहृष्टंश्रेयःकथंचन २ पञ्चादपिनपश्यामिहत्वास्वज
नमाहवे द्वाविमौपुरुषौलोकेसूर्यमंडलभेदिनौ ३ परिव्राडाग
युक्तस्वरणेचामिमुखोहतः इतिप्रोक्तंहतस्मेवप्रेयोहंतर्नकिंच
न ४ मास्त्वदृष्टफलंकिंचिदृष्टंत्वस्तिजयादिकं इत्यत्राहनमे
वाह्वाजयादौत्तद्वगोचरे ५ ॥ ३१ ॥

नीलकंटी ॥

निमित्तानिलोकस्यकरालिभूमिकंपादीनि ॥ ३१ ॥

आनेदी टीका

अथ स्यात्तं शरीरं धारयितुं विपरीतानि निमित्तानि दिवान्नो
नोचोत्तमादीन् आहवत्यागेतस्वजनवधाप्रसंगाच्चेयः प्रा
प्तिरित्यर्थः ३१ ॥

रामकंदी टीका

स्यष्टार्थम् ३१

लासिकी वल्लभती टीका भैरवोपमतीवा

अथ स्यात्तं शरीरं धारयितुं विपरीतानि निमित्तानि दिवान्नो
नोचोत्तमादीन् आहवत्यागेतस्वजनवधाप्रसंगाच्चेयः प्रा
प्तिरित्यर्थः ३१ ॥ तस्मादिजयं राज्यं विषयसु स्वानिवनप्राप्ये २

रामवीरसमिद्धेयिनी ॥

अथ स्यात्तं शरीरं धारयितुं विपरीतानि निमित्तानि दिवान्नो
नोचोत्तमादीन् आहवत्यागेतस्वजनवधाप्रसंगाच्चेयः प्रा
प्तिरित्यर्थः ३१ ॥ अतश्च पुद्गा उपविंसा जायत इत्याह नवेति
अथ स्वजनदिंसातो नंतं राज्यसुखादिलब्धिदूषस्य प्रेयसः
सत्ते किमित्युपरम इत्याह नकांदे इति ३२ ॥

193

कडि विनोद विनोदनायनमा
विनादनीनीननीनीनकविप विनोदनीनमा विनोदनायनमा
विनोदनीनमा विनोदनीनमा विनोदनीनमा विनोदनीनमा
॥ ११ : विनोदनीनी

कडि विनोद
॥ ११ : विनोदनीनी

कडि विनोद विनोदनायनमा
विनोदनीनीननीनीनकविप विनोदनीनमा विनोदनायनमा
विनोदनीनमा विनोदनीनमा विनोदनीनमा विनोदनीनमा
विनोदनीनमा विनोदनीनमा विनोदनीनमा विनोदनीनमा
॥ ११ : विनोदनीनी

॥ विनोदनीनीननीनकविप

विनोदनीनीननीनीनकविप विनोदनीनमा विनोदनायनमा
विनोदनीनमा विनोदनीनमा विनोदनीनमा विनोदनीनमा
विनोदनीनमा विनोदनीनमा विनोदनीनमा विनोदनीनमा
॥ ११ : विनोदनीनी
॥ ११ : विनोदनीनी

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

नचेति चः किंचेत्यर्थे अस्वजनमिति छेदः किंच अस्वजनं हत्वा
श्रेयो न पश्यामि यतः द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमंडलभेदिनौ
परिब्राज्या मयुक्तश्चरणे चाभिमुखो हत इति हतं स्येव श्रेयो विशेषः
षः श्रूयते न हंतः ननु निद्रितमस्वजनं हंसि विषं वा दं श्रूयते
भाषसे इत्याशंक्याह आह व इति संग्रामहते वैरिणि न हंतः श्रे
यः उक्तवाक्यादिति भावः ननु मा भूच्छ्रेयो विशेषो दृष्टफलानि
तविजयराज्यसुखानि भविष्यतीत्याशंक्याह न कांक्ष इति दृ
ष्टफलोपाये प्रवृत्तिरपि तत्फलकामनायां भवति भोजनेच्छा
विरहिणः पाकादावप्रवृत्तेरिति भावः ऊतस्तदताकांक्षेत्यत आ
ह ॥ ३२ ॥

दासि

भाषा अनुवाद

में कल्याण नहीं देखता हूँ स्वजन बन्धुवों को संग्राम में मारके
हूँ कलस नहीं चाहिये हमें विजय और नराज्य और सुख की भी
इच्छा नहीं है ॥ ३१ ॥

टीका ॥

नहि देखों कल्याण मेघुह में बांधव मार जीत न चाहौं कलस में
नहि राज्य सुख सार ३ ॥

(३१)

किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा येषा
मर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ३१ ॥

भाष्येनास्ति आनन्दगिरिकृतटीका ॥

किमिति राज्यादिकं सर्वं कांक्षितत्वात् न कांक्ष्यसे तेन हि पुत्र
आत्रादीनां स्वास्थमाधातुं शक्यमित्याशङ्क्याह किमिति राज्या
दीनामाक्षेपे हेतुमाह येषामिति ३१ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

ननु विजयादिकं श्रेयो वर्तमानं किं न पश्यसीति चेत् तत्राह न कांक्ष
इति हेतुस्माद्देवि जयं विशिष्टं जयं संग्रामे उत्कर्षं न कांक्षे न प्रार्थ
येच पुनः राज्यं राज्याधिपत्यं च सुखानि च विजयजन्यान् प्रमोदान्
न प्रार्थये हे गोविन्द नः प्रस्माकं राज्येन किं भोगैर्विषयसुखैः किं
जीवनेनापि किं गोभिः प्रतिभिः वेदान्वाक्यैः विद्यते परमार्थः
होपेन लभ्यतेति गोविन्दस्तस्मात्त्राणं हे गोविन्द ॥ ३१ ॥

रामानुजभाष्यम् ॥ उपक्रमम्

विलोक्य विंशतिहेतुं परमयाच ॥ ३१ ॥ ३१ ॥ नास्ति
अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ ३१ ॥ ३१ ॥

किञ्च इति सुगमं अत्र युक्तिमाह येषामिति येषामर्थं यन्निमित्तं
यत्प्राप्त्यर्थं राज्यं कांक्षितं मभीक्षितं च परं भोगाः सुखानि कांक्षि
तानि ॥ ३१ ॥

वनमालीटीका ॥
उक्तं प्रपञ्चयति द्वाभ्यां गार्ग्यवैविद्याः येन भूमिस्वर्गान् ज्ञानरश्मी
नुवा विंदति लभति लभयतीति गोविंदपदार्थं गोभिर्वेदैर्वेद्यतेर
तिवा हे गोविंद यदर्थं प्रस्माकं राज्यादिकं तपते आचार्यादयः प्रा
प्यनादिकं तपस्कायुज्यार्थं स्थिताः अतः किमस्माकं राज्यादिना त
किमपीत्यर्थः ३१ ॥

ऊरुमवेजयन्तीटीका ॥
ननु राज्यादीनि बहूनि श्रेयसांशुभानि सन्ति तत्राह किञ्चो राज्येने
न जयते यः पश्यसीति तत्राह न कांक्ष्यसे तत्राह किञ्चो राज्येने
मानेन विजयादिषु तदेव कृतो न जायते तत्राह किञ्चो राज्येने

गाभिरियगलंविन्दत्यनुरागसङ्गयेणप्रोप्तीतिद्युत्पत्त्यायथातं सर्वदासर्वं द्वियप्राप्तान्
 रंजनासितधाममाययद्यद्वत्तत्तज्जानासीतिगोविन्देतिस्मृधनाभिप्रायः राज्यादी
 नोन्निर्वदत्तेहीजमाह येषामिति येषास्तन्नुवगीरणमर्थपालनाद्येनोस्माकंरज्यं
 दितमवेदितंभोगाभ्यावेदिताःसुखानिचायेदितानि ५०

गी.
 टी.
 प्र.

ति बंधुविरहितेनराज्येनकिंशरीरेन्द्रियविषयसुखरूपेर्भोगेर्वा
 किंजीवितसाधनरूपेणविजयेनवाकिम् नवाश्रितानांनोस्मा
 कमतितच्छेरेभिर्नकिमपीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

मधुसूदनी ॥ ननुमाधुदृष्टंप्रयोजनंनिर्मातविजयो

निर्विबादानीत्यत आह ॥

फलाकांक्षाधुपायप्रवृत्तौकारणमतस्तदाकांक्षायांभवानड्य
 येयुद्धेभोजनेच्छाविरहितेइवपाकादोममप्रवृत्तिरनुपपन्नैत्यर्थ
 कृतःपुनरेतरपुरुषैरिष्टमाणेषुतेषुतवानिच्छेत आह किंन
 ति भोगैःसुखेजीवितेनजीवितसाधनेनविजयेनेत्यर्थः विनार
 ज्यंभोगान्नकोरवविजयेचवनेतिवसतामस्माकं तेनैवजगति
 स्थायनीयजीवितानांकिमेभिराकांक्षितैरितिभावः गोशब्दवा
 च्यानीन्द्रियाण्यधिष्ठानतयानित्येप्राप्तस्त्वमेवममेहिकफलवि
 रागंजानासीतिसूचयन्संबोधयति गोविंदेति राज्यादीनामा
 नैवेहेतुमाह ॥ ३१ ॥

सदानेदी टी. ॥

राज्यादिभिर्नचास्माकमीषदालिप्रयोजने त्वमिन्द्रियाण्यधिष्ठा
 नतयाप्राप्तोसिसर्वदा १ फलेरागंविरागंचजानासीत्येवसूचय
 नु गोविंदेत्याह राज्यादेराक्षेपेहेतुमाहच २ एकाकिनोनराज्य
 योपक्षितंतदोपाक्षितं एवामर्थेनपतेद्यप्राणशंचयनैषणं ३
 त्यक्ताचार्यादयोयुद्धेमृत्युवक्रंस्वयास्थिताः तेसर्वेसंगैर्यहिह
 त्वाप्राचार्यकारणदयः ४ किंनःस्यात्तर्हि राज्यादिभोगैःपाप
 करैर्हृथा ५ ३१ ॥

नीलकंटी ॥

पूर्वलोकोत्तरे ३१ ॥

आनंदी टीका

अबहेतुमाह सट्टन ३२ येषामिति येषां वान्यवानामर्थे

रामकंदी टीका

सुगमार्थः ३२

लासिकी वल्लभती टीका ॥

विद्येत्येति विद्येत्यहं विद्येत्यहं गोभिर्वेदांतवाक्यैः परमात्मरूपेण
विद्येत्यलभ्यते इति गोविंद ॥ ३२ ॥ विद्येत्यनुत्तमं लक्षणं येषां
नास्माकं राज्येन किं भोगैः किं जीवि
न किं न किंचित्फलमित्यर्थः अबहेतुमाह द्वाभा ३२ ॥ येषां बन्धुनां कृते
राज्यं भोगा विषयाः सुखानि विषयोपभोगजन्या ह्येषां नास्माकं कान्तिनं वाञ्छितम्

राणावीरसमिद्धेयिनी ॥

अबहेतुमाह किं न इति ऊतो न राज्यादावपेक्षेत्याह येषामिति
३२ ॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

किञ्च इति जीवित शब्दो विजयी जीवतीति कार्यकारण भावाद्भि
नयं लक्षयति विना राज्ञे विना भोगान् विना कौरव विजये वने नि
वसतामे वज्रगतिस्त्राचनीय जीवितानां नः पांडवानां किमेभि
राकोत्तिरिति भावः इन्द्रियाणि गोशब्दवाच्यानि अधिष्ठानतया
नित्ये प्राप्त स्वमेवास्माकमेहिक फलविरागं जानामीति संबोधन
वाजेनाह गोविंदेति ननु स्वस्य विरक्ततायामपि स्वीयानामर्थेय
नित्यमित्याशङ्क्याह येषामिति किंतु यानरशाहं लविदेशगत
याश्चिया अरयो यानपश्यंति बंधुभिर्योनभुज्यते ॥ ३२ ॥ इत्युक्ते र्थे
यामर्थे स्माभिरेतत्फलमाकांक्षणीयं न एते प्राणाशं धनाशं च तृक्ता युद्धे व
स्थिता इति न स्वीयार्थोपयं प्रयत्न इति भावः ३२

तइमेवस्थितायुद्धे प्राणंस्त्यक्ताथनानिच आ-
चार्याःपितरःपुत्रा स्तथैवचपितामहाः ३३ ॥

आनंदगिरितटीका ॥

तानेव विप्रिनष्टि आचार्या इति ॥ ३३ ॥ ३३ ॥

स्वामिहृतटीका ॥

येषामिति येषां स्वजनानामर्थे प्रयोजनाय नोऽस्माकं राज्यं भोगाश्च
 पुनः सुखानि च तद्भवेद्युद्धनिमित्तं प्राणान् शत्रुना नित्यं क्ता
 विहाय यथानिवासं प्राणं त्यक्त्वा वसिताः अतः किमस्माकं राज्यादि
 भिः कृतमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

रामानुजभाष्यम् ॥ उपक्रमम् ॥

साययसेभयेनचातिगात्रि ॥ ३३ ॥
रुधिनवगुप्तकनटीव

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ ३३ ॥ नास्ति

परमार्थप्रण ॥

परमार्थप्रपा ॥
तत्रमेषत्रयुद्धेयनानिविषयभोगोपकरणानिस्त्रीपुत्रादीनिप्राणं-
स्यत्पक्ताप्रवाशिताः संतितेषु हतेषु राज्ञं केन भोक्तव्यं केवलं स्व
पिंडपोषणैकफलमित्यर्थः ॥ ३३ ॥
वनमाली टी. ॥ पूर्वश्लोकांतरे ॥ ३३ ॥

वनमाली टी॥ पूर्वश्लोकांतरे ॥ ३३ ॥

जसमवेजयनी टी.॥

ऊरुमवैजयन्ती टी॥
 राजसीने निर्वेदविनीतमाह येषामिति देवाखबंधुवर्कलम
 येषामर्थेनेत्याकंराजंकांतिमयेतिभोगाद्यनेदिताः
 इमेमन्नेत्रगोचरवर्तिनस्तेएवबंधवःप्राणान्
 जीवितांशुधनानिचथनांशुचत्पक्तापरित्यज्ययुद्धेस्थिताःइत्या
 त्मनश्चात्मीयानांचसुखाद्यभावत्वात्त्रिष्वयोजनंविजयादिक
 मितिभावः ३३॥ मधुसूदनी टी॥
 येषामर्थेनेत्याकंराज्यभोगादिकमयो

यथा मर्यादया किरण्यभोगादिकमपेक्षितं नेक इत्याकांक्षायां
नानाहाचीया इति स्पष्टं
ममित्यापारं एकैकं यथाम्

मिनश्चात्मीयानां धर्मः ॥ मधुसूदनी टी. ॥
मितिभावः ३३ ॥ एतेन स्वस्य वैरागेऽपि स्वीयानामर्थं यतनीयमित्यापास्तं पकाकि
नो हि राज्याद्यनपेक्षितमेव येषां तु बंधूनामर्थं तदपेक्षितं ऐतैते
प्राणान् प्राणांशान् यथानिधनांशं च तत्क्राद्युद्भवस्थिता इति न स्वा
र्थः स्वीपार्थो वा प्रयत्न इति भावः भोगशब्दः पूर्वत्र स्वावपरतया

गी.
टी.
प्र.

निर्दिष्टोपपद्यक सवग्रहणात् उः वसायनविषयपरः प्राण
यनशब्दोत्तदाशालक्षकौ सप्राणत्वागेपि स्वबंधूनामुपभोग
यनाशासंभवेदितितद्वारणायप्यग्रहणं उरु ॥

॥ सदानंदी टी. ॥

॥ ३३ ॥ पूर्वश्लोकान्तरे उरु ॥

नीलकंठी ॥ टी. उरु ॥

129

वाच्यवानेव आह आचार्येति

आनेदी टीका

देवांवांथवानामर्थे ३३

रामकेही टीका

स्पष्टम् ३३

लासिकी टीका

देवांवांथवानामर्थे वाच्यवानेवाह अहमेतन्माह
देवामितिवाभ्यां दन्तुं कर्तुं विवक्षा विषयेनैकन्याह सखान्
नित्यवः प्राणभूतानिधनानि अथवा प्राणान् अथवा प्राणान् अथवा प्राणान्
प्राणान् अथवा प्राणानि सर्वस्रुतान्माणां अथवा प्राणान् अथवा प्राणान्
स्रुतानि अर्थस्तथा उपेक्षयुद्धे वायिताः तान्बन्धुनिशि
नहि आचार्याश्यादिना विवक्षिते विवक्षादिसम्बन्धः ३३

चरावीरसमिद्धोधिनी॥

केतश्चपेदायामाह आचार्याश्यादि ३ ॥

1950年10月1日

2000年12月10日

1960 1321534 5054

1944-1945

1885-1886

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

1955

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

[illegible]

...

[illegible]

... ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ...

...

1875

१४ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

इत्युक्ते येन नैवेद्यं साभिरेतत्फलमाकांक्षणीयं त एते प्राणाशा
यन्नाशाद्यन्तर्कायदेः दास्यता इति न मीयार्थोऽयं प्रयत्न इति
भावः प्राणाशायान्तर्कायां सर्वव्यागा पुनर्थनग्रहणं प्राणभो
पिथनस्यापेक्षणीयताद्यतनार्थं प्राणधनशब्दाभ्यां तदाशेषः
क्षणीये भोगशब्दो विषयपरः केते इत्यपेक्षिते उत्तरश्लोकः सच
स्पष्टः ॥ ३३ ॥

भाषा अनुवाद

क्या करना है हमें राज्य लेकर हे गोविंद और भोगसे क्या है ओ
र जीनेसे भी हमें क्या प्रयोजन है कि जिनके वाले हम राज्य
भोग सुख की आकांक्षा करते हैं वे ई पाण्डव प्राण धन छोड़
मैं सामने संग्राम में लड़े हैं और आचार्य पितृ पितामह पुत्र
पौत्र ही सकल देव लड़े हैं ॥ ३१ ३२ ॥

दोहा

राज्य भोग जीवत भय क्या हमसे गोविंद जिद लग चारें दे
हमें राज्य भोग सुख संग ३३ ॥

1990

[Faint, illegible text from bleed-through]

1990

10. 11. 1954

मातुलाः स्वसुराः पौत्राः स्यालाः संबंधिनस्तथा ।
एतान्न हेतुमिच्छामि ज्ञतोपिमधुसूदन ३४ ॥

भाष्यतास्ति

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

मातुला इति स्याला भार्याणां भ्रातरौ धृष्टश्रुतप्रभृतयः वयेष्व
पि स्वराज्यपरिपान्थिघातनायिषुकपातुड्यास्यधर्मात् युद्धात् ।
पूर्वोक्तमोहादिवशात् प्रच्युतिं प्रदर्शयति एतानिति जिघांस
न्ते जिघांसीयादिति न्यायोदेतेषां हिंसा न दोषायेत्याशंक्याह
ज्ञतोपीति ३४ ॥ स्वामिकृतटीका

आचार्यदयो यथा व्याख्याताः पितरः पुत्रास्तथा पितामहमातु
लाः स्वसुराः पौत्राः स्यालाः पत्न्या भ्रातरः संबंधिनो विवाहादिसं
बंधवतः ननु यदि कृपया त्वमेतान्न न हंसितर्हि त्वामेते राज्य
लोभेन हनिष्यति अतस्त्वमेवैतान्न हत्वा राज्यं भुंक्ष्वेति तत्राह ॥ ए
तानिति सार्थेन हे मधुसूदन एतान् आचार्यादीन् ज्ञयतोपि मार
यतोपि ॥ ३४ ॥ रामानुजभाष्यम् ॥ उपक्रमे ॥ ३४ ॥

उपक्रमे ॥ अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ ३४ नास्ति

परमार्थप्रपा ॥

ननु वयं गोत्रतावात्सल्येन यद्यपि युद्धादुपरतस्तथापि ते प्रसन्न
निष्पत्येवेत्याशंक्याह एतानिति ॥ ३४ ॥
वनमालीटी उपक्रमे ३४ ॥
ऊरुमंवेजयनीटी ॥

आचार्य इति स्पष्टार्थप्रथमम् ॥ ३४ ॥

आचार्येति स्पष्टार्थप्रथमम् ॥ विशिनष्टि ॥
आचार्यः श्रेणदयः पितरः स्वगोत्रजाः पुत्राश्चैपशंजाताः स्वकीया
अभिमन्यादयो वा पितामहाभीष्मादयः मातुलाः शल्यशक्रनिप्रभृ
तयः स्वसुराः पुत्राः पौत्राः स्यालाः धृष्टश्रुतादयः
संबंधिनो विवाहादिसंबंधे प्राप्ताः तथा परेवः स्वसेनापरसेनास्थि

बह

गी.
टी.
प्र.

तायोद्धारः उभयोः सेनयोर्मध्ये मदीया एव प्रतो न योत्सामीति भा
वः ३४ ॥ सदानेदी टी. ॥

ननु त्वेकपया विष्टो यदि तात्र हनिष्यसि राज्यलोभाद्दनिष्पतित्वा
मेत इति चेच्छृणु १ त्रैलोक्यराज्यसंसिद्धौ नैतान् हन्ते तु यतोपहं ऊ
र्यामिहामपि स्वीयान् किं तु हन्यामहीकते २ मधुसूदनवेदाद्यसं
प्रदाय प्रवर्तक मामपि प्रेरय श्रोत मार्गे मोक्षप्रदेशु मे ३ विनि
वर्त्या शुभान् मार्गादिति भावो र्जुनस्य च ४ ॥ ३४ ॥

नीलकंठी ॥

स्याल इति स्यालशब्दो देत्यादिः विजामातृरुतवाद्या स्याल इति
मंत्रवर्णात् स्याल्लाजानावपतीति वालाजालाजतेः स्पृष्टं स्पृते
रितियास्कः ३४ ॥

आनंदी टीका

यदित्वं कृपयैतां त्रहंसि तर्हि त्वामेवेते हनिष्यन्ति तत्त्वमेवेता
नृत्वा राज्ञेयं हेत्वा शोक्याह ३४ ॥

रामकंदी टीका

मध्यम ३५

लासिकी दण्डकटी टीका

सम्बन्धिनो विवाहादिसंबन्धयुक्ताः अतएव ॥ ३५ पतानाचार्य

दीप्तिनोपि मारयन्तेपि

रामाचीरसमिद्धे

पतानाचार्यादीन् पतेन स्वयमप्रच्युतिर्मोहादिफलं दर्शितं
ननु जिघांसं तं जिघांसीतेति नियमादजिघांसत्स किं प्रदर्श
नेच्छासीति नेत्याह मतोपीति ३ ॥

134

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
सर्वभूतहितं कुरु सर्वदा ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
सर्वभूतहितं कुरु सर्वदा ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
सर्वभूतहितं कुरु सर्वदा ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
सर्वभूतहितं कुरु सर्वदा ॥

श्रीगणेशाय नमः

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
सर्वभूतहितं कुरु सर्वदा ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
सर्वभूतहितं कुरु सर्वदा ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
सर्वभूतहितं कुरु सर्वदा ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
सर्वभूतहितं कुरु सर्वदा ॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

ननु कलकमायातापृष्ठीतावत्पुत्राद्यर्थसाधनीयमास्तु भवतो
भोगादीच्छेत्प्राशंक्याहैतानिति ज्ञेतेपेताभ्याहृंहंमिच्छामः
हंनकुर्याकिमुतहन्तां नहिपुत्राणामिन्द्रादिपदाभिलाषेणापि
भूतरोहंनवा किंसमभिलाषेणत्वमपिपुत्रहितायममेवहिंसि ५
तवानसिनेन्द्रमिति संबोधनवाजेनोक्तं ॥ ३५ ॥

भाषा अनुवाद ॥

जो कहो कि कृपा करिके चाहो तुम उन्हें छोड़ो परवे सब सेना
में अब तुझे मारें होंगे विनमारे किसी तरह न छोड़ेंगे इससे
तुम इन सबको संहार करि राज्यभोग क्यों न करो तो हेमधूमहन
ये लोग चाहें हमें मारे परन्तु मारते ऊँचे भी मामा नाती पोते
भतीजे ससुरे संबन्धी इनको हम मारने की इच्छा नहीं करते
हैं ॥ ३४ ॥

दोहा ॥

सोय रह स्थित हैं युद्ध में त्याग दख प्रकृष्ट प्राण पितृपुत्रोदित पु
त्र सभ पितामह त्यों जान ३४ ॥ मामा ससुर साला तथा
पौत्र साक संबंध इनको नहि मारा चढ़ों प्राण श्रंत गोविंद ॥

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किञ्चमहीकृते नि
हत्पथार्तं राष्ट्रात्तः काप्रीतिः स्याज्जनार्दन ३५।

^{भाष्यनास्ति}
आनन्दगिरिकृतटीका ॥

पृथिवीप्राप्त्यर्थं हि जननमेतेषामिच्छते न च तत्प्राप्तिः समीहिते
ति कैशुतिकन्यायेन दर्शयति अपीति नहि महदपि त्रैलोक्यलक्ष
णं राज्यं लब्धुं स्वजनहिंसायै मनोमदीयं स्पृहयति पृथिवीप्रा
प्त्यर्थं पुनर्बन्धु न श्रद्धयामीति किं वक्तव्यमित्यर्थः उर्योधना
दीनां शत्रूनां निग्रहे प्रीतिप्राप्तिसम्भवाद्युद्धं कर्तव्यमित्याशं
काह निहत्येति ३५ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोः प्राप्त्यर्थं हेतुं नेच्छामि किं पुनर्महीमा
त्रप्राप्त्यर्थमित्यर्थः निहत्येति हे जनार्दन जनानुदेवविपक्षभू
तानुशसरादीन् श्रद्धयति पीडयति अथवा जनैरधिकारिप्रसूषे
रभुदयादिकमर्धते प्रार्थ्यते स्मादिति जनार्दनः हे जनार्दन यार्तं
राष्ट्रानि हत्पथः अस्माकं काप्रीतिः किं सखि स्यात् न किमपीति
निरुद्ध ॥ ३५ ॥ रामानुजभाष्यम् उपक्रमे ॥ ३५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ ३५ ॥ नास्ति
परमार्थप्रण ॥

त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोः एतान् हेतुं नेच्छामि किं पुनर्महीकृ
ते किञ्चताने तान् अतोपि मारयतोपि स्वात्मानं हेतुं प्रवृत्ता अपि
तेन हेतुत्वा इत्यर्थः यथा देववशात्प्राणघाताद्योपस्थितस्य नि
र्गमावंप्राप्तस्य गर्भकस्य हजने मातानयते तद्वदस्मदेव नो
दितास्ते यत्किंचित्त्वावैतत्तथापि वयं तान् हेतुं नाहो ॥ ३५ ॥

वनमालीटी ॥

त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोः स्वप्राप्त्यर्थमपि हेतुं नेच्छामि किं पुन
महीमात्रप्राप्त्यर्थः मधुसूदयतीति मधुसूदनः जनानुश्रु
यति गमयति जीवान् सदसद्गती
किं सखि ३५ ॥

गी.
टी.
प्र.

ऊरुमेवैजयन्ती दीः ॥

ननु करुणो हितैतान् शीघ्रं त्वं मारय नो चेदकरुणपते सकरुणं
त्वं मारयिष्यस्वेति चेत्तत्राह पतानिति पतान् ज्ञतोऽपि स्मान् ज्ञात
यतोऽपि हेतुं त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोस्त्रिभुवनराज्यप्राम्यर्थमप्ये
कस्मिन्तान्बुधवर्गान् हन्तुं नेच्छामपि न करोमि महीकृते महीमात्रस्य
प्राप्तये तु किमु वक्तव्यमिति भावः मधुसूदन मधुना मानमसु
रं हृदयति पूर्वयथा वेदोपहारिण मसुरं हत्वा सद्धर्मप्रवर्तक
स्त्वमासीत्तथा दानीमपि मम बंधुवधेच्छात्मकं महातमसुरं नि
हत्वे प्रहृष्टोऽहं सद्धर्मप्रवर्तयेति संबोधन कथन स्याभिप्रा
यः नन्वितराचार्यादीन् विहाय युष्माकमति दुःखदाहृणा तता
यिनो बहूपकृते केवलं दुःखीयनादीने वत्वं मारयेषां वधे तु भ
वतोऽसुखमेव भविष्यतीति चेत्तत्राह निहत्सेति धार्तराष्ट्रान् ज
रायस्तस्य नेत्रहीनस्य राजपुत्रस्य हतराष्ट्रस्य पुत्रानि हत्वा स्थि
तानां नोस्माकं काशीतिः स्यात्तत्र कापीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

ना

मधुसूदनी ॥

ननु यदि कृपया त्वमेता
नं हंसि तर्हि त्वामेते राजा
लोभेन हृदिष्यन्ते व अत
स्त्वमेवेतां नृणां राज्यं भुं
क्ष्वेत्यत आह

त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोस्तस्याप्राम्यर्थमप्ये स्मान् ज्ञतोऽपि तात्र हे
तुमिच्छामि इच्छामपि न ऊर्यामहे किं पुनर्हेन्यो महीमात्रप्राप्त
ये तु न हन्यामिति किमु वक्तव्यमित्यर्थः मधुसूदनेति संबोधय
नू वैदिकमार्गप्रवर्तकत्वं भगवतः सूचयति नन्वन्यान् विहाय धा
र्तराष्ट्रा एव हेतव्यास्तेषामत्यंतं क्रूरतरतंडुः खदाहृणां वधे प्री
तिसंभवादित्यत आह धार्तराष्ट्रान् दुर्योदीन् भ्रातृन् निहत्वा स्थि
तानां नोस्माकं काशीतिः स्यात्तत्र कापीत्यर्थः न हि हृष्टजनेनोचितं वदा
णमात्रवर्तिसुखाभासलोभेन विरतरनं कया तना हेतुर्वंधुवधो
स्माकं युक्त इति भावः ॥ ३५ ॥

सदानेदी दीः ॥

नन्वन्यासंपरित्यज्य दुर्योधनसुखा बलाः हेतव्याः क्रूरनाशी स्या
त्प्रीतिरित्यत आह सः १ दुर्योधनसुखान् भ्रातृन् निहत्वा स्माकमीदृ
शान् न कापि प्रीतिराभाति हिंसा क्रूरापिनो वरा २ क्षाणिकानंद
लोभेन नेतेषां सुखितो वधः यदिव ध्यास्त्वया तर्हि हेतव्याः खलना
शिना ३ प्रलये सर्वसंहारकर्तृत्वेनाप्यसंगिना जनार्दनपदेनेति

शानेदी टीका

आचार्यादिषु यदि न वक्तुं तर्हि तान्परित्यज्य तत्तायिनो ध्या-
नं राष्ट्रं जहि इत्याशंकाह ३५ ॥ निहत्येति

रामकंदी टीका

स्पष्टम् ३५

लासिकी ~~वक्तुं~~ टीका

आचार्यादीन्मात्रं यतोऽपि त्रैलोक्यराज्यप्राप्त्यर्थमपि नेच्छामि ।
किं पुनर्वक्तव्यं महीमात्रप्राप्तये हं तमिच्छामि किं तु त्वं स्यात्
न किमपि ३५ ॥

हे जनार्दन धर्मरात्रि
हृदयं नो अस्माकं

रागवीरसमिद्धोधिनी ॥

पर्यंतं चैते दान्यं ते तस्या मयाः प्राप्तिरपि न समीहितेति केसु
त्येतादृशं प्रपीति त्रैलोक्यराजमपि लब्धुं न बंधुं जिवांसामि
किमुत महीमात्रं प्राप्तुमिति हेतुकथनं प्रतापदहननेति
ननु प्रीतिमात्रमेव प्रयोजकं भवति त्यागं काद निहत्येति ३६

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

蝦蟹蟹蟹

[Faint handwritten text at the bottom of the page]

[Faint handwritten Devanagari script]

सुवितेसूक्ष्मबुद्धिना ४ ॥ ३५ ॥

नीलकंठी ॥ टी. ॥

हेतुंश्चापिममनभवति किमुतहेतुत्वमित्यर्थः महीकृतेष्टः
धिवर्धे ३५ ॥

॥ ५५ ॥ ३ ॥ नमो भगवते वासुदेवाय
॥ ५६ ॥ ३ ॥ नमो भगवते वासुदेवाय
॥ ५७ ॥ ३ ॥ नमो भगवते वासुदेवाय
॥ ५८ ॥ ३ ॥ नमो भगवते वासुदेवाय
॥ ५९ ॥ ३ ॥ नमो भगवते वासुदेवाय

139

रामचंद्रसरस्वतीकृतटी. ॥

किंचपुत्रादीनां पृथिवीभवतिति श्राव्यते पुरुषेण किंचित्प्रयो
जने पश्यामीत्याह निहत्तेति न ह्यन्यस्मत्प्राप्त्याप्यनाकरणीयं क
रणीयमिति भावः न च वयं हेतुमत्पेतान् विना संहर्तुं स्तवेच्छां प्रभवामः
त्याशयेनाह जनार्दनेति ॥ ३५ ॥

140

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

भाषा अनुवाद

जो कहो कि क्षमा करिके चाहो तुम उन्हे छोडो परवे सब लोग
में अब तुलैमारे हीने विनमारे किसी तरह न छोडेंगे इससे तुम
इन सबको सजा करि सत्यमेव जयते न करे तेहे मधुसूदन ।
ये लोग चाहै हमें मारे परन्तु मारते जये भी ॥ जिनको हम
तीन लोककी राज संपदा के वाले भी मारनेकी इच्छा नहीं रख
ते तो हे जनार्दन केवल पृथिवीभरकी राज के हेतु डर्योथन
आदिको नाश करिके हमारी कृप्रीति अर्थात् कौन बड़ा कार्य
सिद्ध होगा तात्पर्य यह कि ऊदुख को नाश करि हमको संसार
का सुख नहीहै ३५ ॥

दोहा

मिलें राज्य त्रैलोककी भूमि देत का बात कल मार करून द
मेका प्राति सरसात ॥ ३ ॥

पापमेवाश्रयेदस्मान् इति तानाततायिनः तस्मा
त्राज्ञावयेहेतुं धार्तराष्ट्रान्स्वबंधवान् स्वजनैरि
कथं हत्वा स्वायिनः स्पाममाधव ३७ ॥

भाष्यं नास्ति आनन्दगिरिकृतटीका ॥

यदि पुनरमी दुर्घोथनादयो न निवृत्तेरन् भवन्तस्तर्हि ते निर्गु
हीता दुःखिताः सुरित्पाशं क्वाह पापमेवेति यदीमे दुर्घोथना
दयो निर्दोषानेवास्मान् युद्धभूमौ हन्तुस्तदैतानग्निदोगरदक्षेत्वा
दिलक्षणेनोपेतानाततायिनो निर्दोषस्वजनहिंसाप्रयुक्तं पापं
पूर्वमेव पापिनः समाश्रयेदित्यर्थः अथवा यद्यप्येते भवन्त्यात
तायिनस्तथाप्येतानतिशोच्यन् दुर्घोथनादीन् हिंसित्वा तत्क
ते पापमस्मानेवाश्रये दत्तो नास्माभिरेते हन्तव्या इत्यर्थः अथ
वा गुरुभ्रातृसहस्रभृतीनेतान् हत्वा वयमाततायिनः स्पामः
ततश्चेतान् हत्वा तत्कृतं पापमाततायिनोः स्मानेव समाश्र
येदिति युद्धादपरमणमस्माकं श्रेयस्करमित्यर्थः फलाभावा
दनर्थसम्भवाच्च परहिंसानकर्तव्ये तुपसंहरति तस्मादिति ।
किंच राज्यसुखमुद्दिश्य युद्धमुपक्रम्य तेनच स्वजनपरिलये
स्वसुपपद्यते तेन न कर्तव्यं युद्धमित्याह स्वजनं हीति ३७ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

ननु च अग्निदोगरदक्षेव शस्त्रपाणिर्यनापहः क्षेत्रदारहरश्चैव स
उते स्माततायिन इति स्मरणादग्निदत्वादिभिरपि षड्विपरिहेतुभिरे
तेतावदाततायिनः आततायिनामेषांच वयोविहितत्वाद्युक्तपव
आततायिनमायांतं हन्यादेवाविचारयन् नाततायिवधेदोषोहेतु
भवतिकश्चनेति वचनात् तत्राह सार्थेन पापमिति आततायिन
मायांतमित्यादिकमर्थशास्त्रे धर्मशास्त्रे उर्वलं यडं कं याज्ञवल्के
नेति स्मृत्या विरोधे न्यायस्तु बलवान्वावहारतः अर्थशास्त्रे च
बलवद् धर्मशास्त्रमिति स्मृतिः तस्मादाततायिनामप्येतेषां माचा
यादीनां वधे स्माकं पापमेव भवेत् अन्यायत्वादधर्मत्वाच्चैतद्वयस्य
इत्येतामाशंकां धर्मशास्त्रस्य धर्मशास्त्राद्वलवत्त्वेन परिहरति पाप
मिति न केवलमिह लोके सुखेनास्ति परलोके पितत्रास्ति यस्मा
देतानाततायिनो हत्वा स्मान्पापमेव नरकादिदुःखकारणमा

गी.
टी.
प्र.

अयेत् ३१ यस्मादेतेषां हनने लोकद्वयेण कल्याणमेव तस्मात्सर्वा
नृसंवाधवान् धार्तराष्ट्रान् हंतुं वयमर्हान् एतेषां न्यायत्वात् अथ वधस्त
मत्वा च न केवलमस्माकं पारलौकिकं सुखं न भवति ऐहिकमपि न
भवतीत्याह स्वजनमिति हेमाधवहियस्मात् स्वजनं हत्वा वयं ह
सुखिनः कथं स्पाम ३१ ॥

रामानुजभाष्यम् ॥ उपक्रमे ॥ ३१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥

अमी आचार्यादय इति विशेषबुद्ध्या बुद्ध्यावरोपमाणवधकर्म
तयाऽवशं पापदायिनः तथा भोगसत्त्वादिदृष्टार्थमेतद्युद्धं कि
यत इति बुद्ध्या क्रियमाणे युद्धे स्ववधहननादितदवशं पातक
कारीति पूर्वपक्षाभिप्रायः अतएव स्वधर्ममात्रतयेव कर्माण्यनु
तिष्ठन् विशेषधियेत्युत्तरं दास्यते निहत्वा यार्तेति आततायिनो
हनने पापमेव कर्तुं प्रतोयमर्थः पापेन तावदेते स्म सुत्रबोद्धताः
परतंत्रीकृतास्तान् निहत्वा स्मान्पापयेत् पापमत्र लोभव
शात्कुलक्षयादिदोषादर्शनम् अतएव कुलादिधर्माण्युपदे
पं करोति स्वजनं हि कथमित्यादिना ॥ विशेषफलबुद्ध्या हंतव्या
दिविशेषबुद्ध्या च हननं महापातकमित्येतदेव संक्षिप्ताभिधा
तुम् ॥ ३१ ॥

परमार्थप्रपाटी ॥

तदुक्तं उत्तेपणं गर्भगतस्य पादयोः किं कल्पते मातुरथोत्तजाग
स इति अथास्मात्तत्कथं पया सक्तयुद्धे सक्तुते कथं हनिष्यंती
त्याह आततायिन इति अपराधराहित्येऽपि परं हंतुं अत्र स्मृतिः
अग्निदो गरदंश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारहरश्चैव घडेते आ
ततायिन इति आततायिनमायांतं हन्यादेवा विचारयन् इत्याद्य
पि स्मृत्युक्तमस्तीति चेन्न इंदोरादिषु देवेषु राजनीतौ प्रोक्तं न पुत्र
विः पौत्रादिति ॥ ३१ ॥

वनमाली टी. ॥

नन्वग्निदो गरदंश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारापहर्ता च घडेते
आततायिनः आततायिनमायांतं हन्यादेवा विचारयन् नाततायि
वधे दोषो हेतुर्भवति कश्चनेत्युक्ता ततायिलक्षणयुक्ता जहीत्यत
आह पापमिति आततायिवधबोधकशस्त्रार्थशस्त्रत्वेन अहिंसा
परमोधर्म इत्यादिधर्मशस्त्रतोऽर्बलत्वेन वाधितत्वादाततायिनो
ऊरुणा तत्संबन्धिना माचार्याणां वधो नास्माकमिष्टं किं तु पापमेव

काशीतिरित्युक्तं स्पष्टयति स्वजनं हीति माया लक्ष्या पदः प्रतिर्मायवः
श्रुमानो ना प्रतिषेध इति वचना मान विद्यते प्रति र्थस्य समाध्वः मायो
सानधर्मो वहति वर्तयतीति वा

भवेत् ३३ ॥

ऊरुमवेजयन्ती टी. ॥

नन्वग्निदोग्ददंश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारापहारी च घडेते आ
ततायिन इति आततायिनमायांतं हत्यादेवा विचारयन् नाततायि
वये दोषो हन्तुर्भवतिकृष्णेति वचनात्सर्वप्रकारेणा ततायिना
मेघावये दोषाभावात्कथं ते ते हन्तव्या तत्राह पापमेवेति आतता
यिनेपि ता न उर्योधनादी नूहत्वा स्थितान स्मात् पापमेवाश्रयेत्या
मुयात् हे जनार्दन धर्मराज सुभद्रा नूहन्तः अस्माकं का प्रीतिः
आसित प्रीतिः स्यात् वा युधिष्ठिर मेतलो ज्ञस्ततो तस्यात् मनसि
अपराधे रोहि कुरु खं न स्यात् गोपयति न वा पप्रात्या यथा स्वयम्
विह्वलं न स्यादिमह पापमेवेति व्याख्या र्जनारम् पूर्वोक्तवच
ने तु बन्धुवर्गाति रिक्ता ततायिविषय मिति भावः तस्मादिति यस्मा
हेतेषां वये श्रेय सोऽभावस्तस्मात्संबंधवानेताना ततायिनोपि या
तरा एव नूहन्तं वयं नार्हा वयं नाले न योग्या भवामः हि यस्मात्सज
नो हत्वा त्यच्छरणका वयं कथं सुविनं स्याम भवे मन कथमित्यर्थः
अति धर्मशीलस्य मयोर्वशोऽत्यत्र स्वमर्त्यकर्मणि बन्धुवयरूपे
मां प्रेरय सि माथ वेति सा स्त्रोथनाभि प्रायः ३७ ॥
मधुहृदनी ॥
मया तेन हित्व मे वै तानूजहि प्रलयो

मथुहृदनी ॥

प्रतिभे मशालस्य मधुहृदनी ॥
मोघे रयसि मायवेति सख्येति ॥
न नार्दनेति संबोधनेन यदिव ध्यापते तर्हित्वमेवेतान्न हि प्रलये-
सर्वजनहिंसकत्वेऽपि सर्वपापासंसर्गितादिति सूचयति नन्वपि
दोषादप्येव शास्त्रपाणिर्थापहः क्षेत्रद्वारापहारी च घडेते आत-
तायिन इति स्मृतेरेतेषां च सर्वप्रकारेण ताततायित्वात् आततायिन-
मायां ते ह न्यादेवा विचारयन् नाततायिवये दोषा हेतुर्भवति कश्च-
नेति वचनेन दोषाभावप्रतीतेर्हेतव्या एव डयो यनादय आतता-
यिन इत्याशङ्काह पापमेवेति एतानाततायिनोऽपि हत्वा स्थिता-
नास्मान्पापमेव प्रयोजनमित्यर्थः न हिंसादिति धर्मशास्त्रादौ न-
दन्पृष्टादृष्टं वा प्रयोजनमित्यर्थः न हिंसादिति धर्मशास्त्रादौ न-
तायिन इत्यादि तर्थाशङ्क्यत्वात् तदुक्तं याज्ञवल्केन ॥
स्मृत्योर्विशेषे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः अर्थशास्त्रात् बलव-

ननु किंचित्पुण्यदिकं मन्त्रो न हि स्यात्सर्वधुतानि धर्मतो धर्मकृत्तयेति धर्मपुण्यत्वात् धर्मो हि प्रयो ज्ञताभावात्सुतरा मेवांशुभावाः तच्चाततायिन
मायातमित्यास्यांशे कयंताङ्गीकरोषीति चेत्सत्यं सर्वेभ्यः सर्वशक्तेः सर्वनियन्तुः सन्तं त्वस्य निरञ्जयै श्वर्यस्या तद कर्मणीनलाभावात्कार्यसंकायेति
कर्मसम्भवस्यैव मस्माकं कर्मपरतत्राण जीवाना मिति सूचयन्मस्योपयति जनादेनेति प्रत्ययकाले चेत्ता चेत्तात्तकं जतसमुदाय सर्वविश्वम
इत्यति पीडयत्येतेनानि काह्यविज्ञमगवतः सूचितम विनियोगस्यार्थः यस्मादेनान्दत्त्वा आततायिनो दुर्गोपनस्य पाप मस्मात्तु ननु काले
तेवाश्वयेनस्मा ज्ञातिराष्ट्राविहत्य दन्देण नोस्माकं कोप्यनिदिष्टा अग्नीतिर अमन्नैतवस्या हुतोतकोप्यनुमत्तः सस्मि पापस्या अग्रणे प्रीतिकरोता
स्यपीनवसेयोन्यपश्यामीत्यादिभिः स्त्रावैदुक्तंतदुपसृहरति ५

गी.
टी.
प्र.

इमं शास्त्रमिति स्थितिरिति अपराध्यात्माननुधार्तराष्ट्रानुव्रतांभव
तां प्रीतिभावेपियुष्मानुव्रतां धार्तराष्ट्राणां प्रीतिरुत्पेवातस्तयुष्मा
नृहन्पुरित्यत आह पापमेवेतस्मान् हत्वा स्थितानेता नानातनायि
नो धार्तराष्ट्रानुपूर्वमपापिनः सा प्रतमपि पापमेवाश्रयेत् नान्य
तु किंचित्स्त्वमित्यर्थः तथा वा युज्यतोऽस्मान् नृहत्वेत एव पापि
नो भविष्यति नास्माकं कापि क्षतिः पापासंबन्धादित्यभिप्रायः ३६
फलाभावादनर्थसंभवाच्च परहिंसानकर्तव्येति न च श्रेयो योऽनुपपन्ना
मीत्यारम्भोऽतदुपसंहरति ॥ अह एफलाभावो नर्थसंभवश्च तच्छ
हेन पराश्रयते ह एहत्वाभावमाह स्वजनं हीति माधवेतिल
क्ष्मीपते त्वात्रालक्ष्मीके कर्मणि प्रवर्तयितुमर्हसीति भावः ३७ ॥
सदानंदी टी ॥

नन्वातनायिनो हिंसान च पापकरी स्यता अग्निदोगरदश्चैव शास्त्र
पाणिर्यनापहः ५ क्षेत्रदारापहारी च घडेते स्मातनायिनः आतता
यिनमायाते हन्यादेवा विचारयन् ६ नाततायिवयेदोषो हंतुभ
वतिकश्चन इति शास्त्रेण हंतव्याः शात्रवश्चेति चेच्छ्र ७ पापमे
वाश्रयेदस्मान् श्रेयोपिकथंचन पापिनो न स्वत्वं किंचिद्दृष्टं नाह
एम एवपि ८ न हिंस्यात्सर्वभूतानीत्येव धर्मा नुशासनात् अर्थ
शास्त्रात्तु बलवद्दर्मशास्त्रमिति स्मृतेः ९ अस्मान् युज्यतो हत्वेतान
त्येतानाततायिनः पापमेवाश्रयेन्नान्यच्छ्रेय इत्यर्थ एव वा १० पर
हिंसानकर्तव्या सर्वश्रेयोभिधातिनी ततो नैतान्वयं हत्वा योग्याः
स्वीयान् नानपि नैव तेषां वयेदृष्टं स्वत्वं नो भाति माधव नास्मिन्
कर्मण्यलक्ष्मीके प्रवर्तयितुमर्हसि ३७ ॥
नीलकंटी टी ॥

आततायिनः अग्निदोगरदश्चैव शास्त्रपाणिर्यनापहः क्षेत्रदारहर
श्चैव घडेते आततायिनः आततायिनमायाते हन्यादेवा विचारयन्
नाततायिवयेदोषो हंतुभ वतिकश्चन इति यद्यप्येवं तथापि पतान्
हत्वा अस्मान् पापमेवाश्रयेत् अततायिवयो हि अर्थशास्त्रविहि
तः न हिंस्यात्सर्वभूतानीति तथैव मंशास्त्रं तच्च पूर्वस्मात्प्रबलं यथा
कथात्तु बलवद्दर्मशास्त्रमिति स्थितिरिति अस्मान् हत्वा पतान्

शानंदी टीका

शानतायिनः सतोपि धृत राष्ट्रस्य पुत्रान् कृत्वा पापमेव कुलक्षय
कृतं वक्ष्यमाण प्रकारेण श्रयेदित्यर्थः ३१ ॥ एतदेव विशेषयति तस्मादिति

रामकंदी टीका ।

स्पष्टम् ३१ ॥

लासिकी वक्ष्युमी टीका

अग्निदेगारदंष्ट्रे वशस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारहरश्चेव षडे
तेशानतायिन इति स्मरणं देतेषां सर्वेषां शानतायिनां शानतायिनः
नायिनमायां तं हन्यादेवा विचारयन् शानतायिवधे दोषो ह
नर्भवति कश्चन स केशानतायिवधे हंत दोषाभावप्रतीतिर
नवापवैते इति तत्राह सार्धे न पापमिति एतानां शानतायिनां
हत्वा स्नानं पापमेवाश्रयेत् न हृष्टा हृष्टप्रयोजनं यतो न हि
स्यात्सर्वभूतानीति धर्मशास्त्रादां शानतायिनं हन्यादित्यर्थं शास्त्र
सुबलत्वात् यउक्ते याज्ञवल्केन स्मृत्या विरोधेन्यायस्तु
बलवान् व्यवहारतः अर्थशास्त्राच्च बलवद् धर्मशास्त्रमिति स्थि
तिः यस्मादेवम् ॥ ३१ ॥ न केवलं पारलौकिकं सत्त्वं नास्ति ऐहिकमपि ने

लाह स्वजनमिति ३७

रामवीरसमिद्धोधिनी ॥

श्रीतिरूपं चेष्टं हरे तावदास्तां प्रत्युता निष्ठापतिरेवेत्याह पाप
मेवेति एतानां चार्थादीन् कृत्वा शानतायिनः संपन्नान् स्नान्याप
मेवाश्रयेन्न तर्किंचिद्विष्टं स्यात् शानतायिलक्षणां च अग्निदे
गारदंष्ट्रे वशस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारहरश्चेव षडे तेशा
नतायिन इति उक्तमर्थमुपसंहरति तस्मादिति यस्मादंशु
वधे फलाभावो न रथापतिश्च तस्मादंतोः ३० ॥

卷之五

三、四、五、六、七、八、九、十、十一、十二、十三、十四、十五、十六、十七、十八、十九、二十、二十一、二十二、二十三、二十四、二十五、二十六、二十七、二十八、二十九、三十、三十一、三十二、三十三、三十四、三十五、三十六、三十七、三十八、三十九、四十、四十一、四十二、四十三、四十四、四十五、四十六、四十七、四十八、四十九、五十、五十一、五十二、五十三、五十四、五十五、五十六、五十七、五十八、五十九、六十、六十一、六十二、六十三、六十四、六十五、六十六、六十七、六十八、六十九、七十、七十一、七十二、七十三、七十四、七十五、七十六、七十七、七十八、七十九、八十、八十一、八十二、八十三、八十四、八十五、八十六、八十七、八十八、八十九、九十、九十一、九十二、九十三、九十四、九十五、九十六、九十七、九十八、九十九、一百。

卷之四

蘇 州 府 志

1874

[The page contains faint, illegible text impressions.]

1949年10月1日

卷之四

शततायिनः पापमेवाश्रयेदित्यपरायोजिना तथाचपतपवासह
थेननष्टं तत्रवयमेतेषां वथेननेत्पामइतिभावः ३५ ॥ ३७ ॥

145

145

ननु अग्निदीगदप्रवशात्रपाणयनापहः कत्रदावापहतावधतद्व्याततापत
इति स्मृतेरेषां दुर्घोपनादीनां सर्वैः प्रकारैस्तत्तायितादाततायितमायानंद
त्या देवाविचारयन् नाततायिवधे दोषो हंतुर्भवतिकश्चनेति वचनादुज्जवाप
वैतश्रुत्याशंक्याह

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

पापमेवेति स्थितानित्यथाहृत्यसमानकालेकताज्ञेया शेषं स्पष्टं
नहिं स्यादिति यमं शास्त्रादाततायिनं हन्यादित्यर्थं शास्त्रं डबलमि
ति भावः तडकं अर्थं शास्त्रात्तु बलवद्धर्मं शास्त्रमिति स्थिति रिति
नच श्रेयोनुपपन्नं मत्पारभ्यत्वादिवाङ्माभावात् नैतद्व्यासाकं यु
क्त इति यडकं तडनरत्रविशेषाभिधित्तया तावन्निगमयति तस्मा
दिति किंच आह तोननिवर्तेतद्युतादपिरणदपि विजितं तत्रिय
मेयुद्धं यमं युद्धं जितं च यमं धने तथापि श्रेयः साधनमतो श्रेयः
अतद्यदश्रेयो ननु बंधि अन्यथा श्रेयो नादीनामपि यमं तापतेः त
तश्चाश्रेयो नुबंधितयाप्येतद्विजयादीनामनाकांक्षणीयत्वेन श्रे
यस्त्वाभावात् अस्पृश्यद्वयस्य यमं त्वेनाकर्तव्यतावदत्र श्रेयो नुबंध
धित्वं विजयादीनामाह स्वजनं हीति सार्थं सप्तभिः ॥ ३७ ॥

भः
स्य

भाषा अनुवाद

जो कहो कि घरमे आग लगाय या विष फिलाय मारे अथवा व
ध करनेको लड्डू उढाये और धन हरन करे या भूमि छीनले और
खीहरिलेनेवाला ये छुवो आततायी कहातेहे इनके मारनेमें दो
ष नही है ऐसा शास्त्र अर्थात् नीतिमे लिखा है इस बात पर अर्जुन
न उत्तर देतेहे कि यह आपकी अभिप्राय केवल नीति युक्त है पर
धर्मशास्त्रके अपेक्षा यह नीति पक्ष उर्बल है याज्ञवल्क्यने कहा है
कि नीति और धर्मका जहां विरोध हो तहां स्मृति मूलक युक्ति व
लवती है और अर्थशास्त्रसे धर्मशास्त्र प्रबल है इससे आततायि
सर्व आचार्य आदिकको नाश करनेसे हमको अवश्य महापाप
होगा और इन लोगोंका वध अयोग्य है और अधर्म लोक परलोक
मे अयश और दुःखका मूल है तो कहो हे माधव हम अपने स्वज
नको विनाश करिके कैसे सुखी होगे इससे बन्धु समेत धृतराष्ट्र
पुत्रोंको मारनेको मेरी सामर्थ्य नही है ॥ ३७ ॥

दोहा ॥

इन अतितायिनके दने हमे पापकदोग और वस्वबांधवको
हमे ताते दननयोग ३७ ॥

五、研究结论

[illegible]

1990

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

यद्यप्येतेन पश्यान्ति लोभोपहतचेतसः कुल
क्षयकृतं दोषं मित्रद्वेहे च पातकं ३५ ॥

भाष्यं नास्ति आनन्दगिरिकृतटीका ॥

कथं तर्हि परेषां कुलक्षये सजनहिंसायां प्रवृत्तिस्तत्राह यद्य
पीति लोभोपहतबुद्धित्वात्तेषां कुलक्षयादिप्रयुक्तदोषप्रतीत्य
भावात् प्रवृत्तिविरुद्धः सम्भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

ननु चेत्तेषामपि बंधुवधदोषे समाने सति यथेवेते बंधुवधदो
षमंगीकृत्य युद्धे प्रवर्तन्ते तथेव भवानपि प्रवर्ततां किमनेन वि
षादेनेत्यादिभेदेन परिहरति यद्यपीति यद्यप्येते धार्तरा
ष्ट्रा लोभोपहतचेतसः तिरस्कृतकर्तव्या कर्तव्यविवेकविज्ञाना
संतः कुलक्षयकृतं गोत्रवधनिमित्तं दोषं मित्रद्वेहे च पातकं न
पश्यन्ति ॥ ३५ ॥ रामानुजभाष्य उपक्रमे ॥ ३५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥

परितापातिशयसूचनायात्मगतमेवार्जुनो वचनमाह अहो व
तेति ॥ ३५ ॥ परमार्थप्रपाटी ॥

अथनेपिकथं पुत्रपौत्रोचितं व्यवहारं नरहंतीत्याह लोभोपहत
चेतः पुरतिराज्यभोगेच्छया उपहतत्पक्कस्यति चेतो येषां ते तथापि
आदयनभाजाभीतिरुक्तत्वात् ॥ ३५ ॥

वनमालीटीका ॥

आतिरिक्तं स्पष्टयति सजनं हीति माया लक्ष्म्याथवः पुतिर्मयि
ननु मानोनाः प्रतिषेध इति वचनात् मानपि च तेथवः पुतिर्यस्य
यस्यः समोदायस्य मायवः माथोदान्तर्यमोदहतिवर्तयतीति न
ननु यथेतेषां बंधुवधदोषे समाने सति ते तिमंगीकृत्य युद्धे यदि प्रव
र्तन्त तर्हि त्वमपि तथेव प्रवर्तस्व किमनेन विषादेन तत्राह यद्य
पीति यद्यप्येते दुष्टा पनादयो राज्ञो लोभेन न विवेकाकुलवधात्
आप्तदोषेन पश्यन्ति ॥ ३५ ॥ कुरुमवेजयनीटीका ॥
ननु यथा तवेते वन्यवस्तथा त्वमप्येतेषां बन्धुरत्रतुनसंदेहः किं

गी.
टी.
प्र.

तेतेस्तेहं त्यक्त्वा त्वां हन्तुमिच्छन्ति त्वं त्वतिस्ते हाशक्त एतान् हंतं
नेच्छुः सीति कथमिति चेत्तत्राह यद्यप्येतेनेति लोभोपहतचेत
सः राज्यादिलोभेन नष्टबुद्धयः क्रूरस्वभावा एते डर्योथनादयः
यद्यपि कुलक्षयेन कृतं दोषं मित्रे द्रोहे च पातकं च न पश्यंति तथा
प्राणस्माभिः कथं न ज्ञेयमित्युत्तर एणान्वयः ३५ ॥

तत्राह
मुक्ताः
विचारान्तरं
उद्भूतान् विव
न्ति

कथं न ज्ञेयमित्युत्तर एणान्वयः मधुसूदनी ॥ यन्नि सत्राह

लोभोपहतबुद्धित्वा ज्ञेयं कुलक्षयादिनिमित्तदोषप्रतिसंयाना
भावात् प्रवृत्तिः संभवतीत्यर्थः अतएव भीष्मादीनां शिष्टानां वैध
वैधप्रवृत्तत्वाच्छिष्टाचारत्वेन वेदमूलत्वादितरेषामपि तत्प्रवृत्ति
रुचितेत्यपास्तम् हेतुदर्शनाच्चेति न्यायात् तत्र हिलोभादिहेतुद
र्शने वेदमूलत्वेन कल्याण इति स्थापितम् यद्यप्येतेन पश्यंति तथा
पि कथमस्माभिर्न ज्ञेयमित्युत्तरस्मात् केन संबन्धः ननु यद्यप्येते लो
भात् प्रवृत्तास्तथाप्याह तो न निवर्तेत इत्यादिपि इति विहितं तत्रि
यस्येत्यादिभिः सत्रिभ्यः स्पष्टं यद्द्वयमर्थं युज्यते तत्रैव यमर्थं न मिति य
मशास्त्रे निश्चयाच्च वक्तव्यं ते राहुतत्वाद्युद्धप्रवृत्तिरुचितैवेति शं
क्याह ॥ ३५ ॥

संलग्नं

सदानंदी ॥

कथं तर्हि परेषां हि धर्मशास्त्रविदामपि कुलक्षये प्रवृत्तिश्चेत्यतः
आहार्जुनो वचः १ लोभाच्छादितबुद्धित्वा दोषेऽपि बलवत्तरे भव
त्वेषां प्रवृत्तिश्च नास्माकं सोचितो भवेत् २ न वेदमूलिका मास्ति
प्रवृत्तिर्लोभमूलिका शिष्टानामपि न ग्राह्या भीष्मादीनां विवेकि
भिः ॥ ३५ ॥

नीलकंठी टी. ॥ उपक्रमे ॥ ३५

आनेदी टीका यथातं वितर्कयति तथेतेकिं न
सुगमोद्यः ३५ ॥ विचारयति इत्याह यदीति ३५

रामकंदी टीका
स्पष्टम् ३५

प्राचंभुवधे प्रवर्तते तथा लासिकी वसुधाम्नी टीका ॥
एते धार्तराष्ट्रलोभेन गर्वोपहृतं मलिनीभूते विवेकाभा
वमापत्रे चेतोयेषां तादृशाः सन्तः यद्यपि न पश्यन्ति माप-
श्यन् ॥ ३५ ॥

रामावीरसमिद्धोधिनी ॥

इममेवार्थं पुनर्देहपत्यामेन दृढयति स्वजनं दीति ननु यद्ये
वंतर्दि फलाभावेन दोषदर्शनेन च किमिति परेन विरमंती
त्याह यद्यपीति ३६ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्री कृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्री कृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्री कृष्णाय नमः ॥

संस्कृत-
श्री कृष्णाय नमः

149

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्री कृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्री कृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्री कृष्णाय नमः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्री कृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्री कृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्री कृष्णाय नमः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

भाषा अनुवाद ॥

जो कहो कि यह बात दोनो ओर समान है परन्तु वे लोग इसको
नमानिके जैसे युद्ध करने को तयार खड़े हैं तैसे तुम भी संग
मइनके साथ करो इस बातमें घेद करने का क्या प्रयोजन है
इसपर कहते हैं कि राज्यलोभसे विचार रहित दुर्घोषन आदि
जलजय कृत दोष और मित्र दोहसे जो पातक असुभरूप ति
से नहीं देखते और नहीं गिनते हैं ३५ ॥

दोहा

देमाथव कैसे स्वजन के सारे हिसखी दोष यद्यपि यद
नदि वैषते लोभ हरे वित्त जोष ३६ ॥

151

56

॥ ३ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

439

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितं कु
लक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्देन ३॥ ॥

भाष्यं नास्ति

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

परिधामिवास्माकमपि प्रवृत्तिविसृम्भः सम्भवेदिति चेत्त्रेत्याह
कथमिति कुलक्षयेति कुलक्षये मित्रदोहे च दोषं प्रपश्यद्भि
रस्माभिस्तदोषशब्दितं पापं कथं न ज्ञातव्यं तदज्ञाने तत्परिहा
रा सम्भवादस्मात् पापात्रिवर्त्यर्थं तत्ज्ञानमपेक्षितमिति पा
पपरिहारार्थिनामस्माकं न युक्ता युद्धे प्रवृत्तिरित्यर्थः ३॥ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

हे जनार्देन तथापि अस्माभिः कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भि रस्मा
त्पापात्रिवर्तितं कथं न ज्ञेयं निवृत्तये बुद्धिः कर्तव्येत्यर्थः तमेव
दोषं दर्शयति कुलक्षयशब्दः ॥ ३॥ ॥

रामानुजभाष्यं उपक्रमः ३॥ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ ३॥ नास्ति

परमार्थप्रणा ॥

अस्माभिः स्मरणवद्भि रस्मात्पापात्रिवर्तितं कथं न ज्ञेयं किं तस्या
पमित्याह किं भूतै रस्माभिः कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिः भो
ज नार्देन संजिहीर्षो वदेति शेषः ॥ ३॥ ॥

वनमाली ॥

तथा दोषं प्रपश्यद्भि रस्मात्पापात्रिवर्तितं कथं न ज्ञेयं ३॥ ॥

कृष्णमेवैजयनीटीका ॥

नन्वाहूतो न निवर्तत घृतादपिरणदपीति वचनेन नक्षत्रियाणां
युद्धादनिवर्तने निरूपितं परैराहूतत्वं कथं निवर्तते इति चेत्
त्राह कथं न ज्ञेयमिति अस्मात्ज्ञातिवधरूपात्पापात्रिवर्तितं
त्वदाश्रितै रस्माभिः कथं न ज्ञेयमपि तदज्ञेयमेवेत्यर्थः कुलक्ष
यकृतं दोषं प्रपश्यद्भिः ॥ ३॥ ॥ कुलक्षयेन कृतं दोषं यत्तत्प्रपश्यद्भिः जनार्देन दुष्टजनानां सा
रीन्मर्दयति पीडयतीति संबो
धनेन भवतापि कुलक्षयस्य
यैव कृतं सदयो निहिता धृते
तेषां वधेन कर्तुं एव विनाश
तत्कुलोचित धर्मविनाश
दस्मान्महान धर्ममिव
दत्ता युद्धादनिवर्तनमेवास्माकं
अयं शक्तिस्तु विवक्षितः ॥ ३॥

मधुसूदनी ॥

अस्मात्पापाद्वधव्यफलक युद्धरूपात् अयमर्थः श्रेयः साधनता
ज्ञाने हि प्रवर्तकं श्रेयश्च तदश्रेयो ननु वधि अन्यथा श्रेयनादी

ननु यद्यप्येते लोभाद्वृत्ता लघ्याणां हतो न निवर्तत घृतादपिरणदपि यस्मैत्यादिभिः तत्रिय
स्य युद्धधर्मो युद्धार्जिते वधर्म्येयमिति धर्मशास्त्रे निश्चयाद्वर्तते तत्रैव तत्रैव प्रवृत्ति
रुचितैवेति शेषाह ॥

गी.
टी.
प्र. ३

नामपि धर्मत्वापत्तेः तथा चोक्तं फलतोपि च यत्कर्मनानर्थे
नानुबध्यते केवलप्रीतिहेतुत्वात्तद्वर्म इति कथित इति ततश्चा
श्रेयोनुबन्धितया शाश्वतिपादितेपि श्रेयादा विवास्मिन्नुद्धेपि ना
स्माकं प्रवृत्तिरुचितेति एवं च विजयादीनामश्रेयस्त्वेनानाकांक्षि
तत्वात्तदर्थं प्रवर्तितव्यमिति द्वयत्तु मनसा नुबन्धित्वेनाश्रेय
त्वमेव प्रपञ्चयन्नाह ॥ ३५ ॥

सदानेदी ॥

यद्यप्येते प्रवृत्ताः सुर्लोभात्तदपि शास्त्रतः तव प्रवृत्तिरुचिताय
द्धेवाकामतः परैः १ आहूतो न निवर्तेत घृतादपि रणदपि क्षत्रि
यस्यास्ति धर्मो यमित्यत्राहोर्जुनो वचः २ श्रेयः साधनताज्ञानेन
रुष्यस्य प्रवर्तकं अश्रेयो ननु बन्धि स्याच्छ्रेयो नो दृष्टमात्रकं ३ अ
न्यथा धर्मतापत्तिः श्रेयादीनामपि षण्णाम् फलतोपि च यत्कर्मना
नर्थे नानुबध्यते ४ केवलप्रीतिहेतुत्वात्तद्वर्मत्वेन कीर्त्यते यदि
येनेष्टसिद्धिः स्यादनिष्टाननुबन्धिना ५ तस्य धर्मत्वमिष्टे ततः
श्रेयादिवर्जने यदा तच्चोदनागम्यः कार्याकार्यान्नेपक्षया ६ धर्मः
प्रीतिनिमित्तं स्यान्नदाश्रेयेनेपि धर्मता अतो श्रेयोनुबन्धित्वाच्छास्त्र
तोपि रणेन नः ॥ प्रवृत्तिरुचितानुबन्धवयरूपेऽलक्षये ५ ३५ ॥

नीलकण्ठी ॥

ननु आहूतो न निवर्तेत घृतादपि रणदपीति विजितं क्षत्रियस्येति
च घृतादनिवृत्तिः हिंसया च वृत्तिः क्षत्रियस्येष्टा तत्कथं युद्धानिदृ
तिः हिंसया च वृत्तिः क्षत्रियस्येष्टा तत्कथं युद्धानिदृतिमिच्छामी
त्याशंक्याह कथमिति साहिलोभमूलिका स्मृतिः कुलक्षयदोष
विधिना बाध्यते यथा ओडुंबरी स्पृष्टोद्वायेदिति स्पर्शनविधिना वि
रुद्धा सती ओडुंबरी सर्ववेष्टेन स्मृतिर्वाध्यते लोभमूलकत्वात् त
द्वत् न हि विधिमात्राद्यत्किंचित्कर्तव्यं श्रेयादीनामधर्मरूपाणां
मप्यवशानुष्ठेयत्वापत्तेः तस्माद्यत्फलतो न दुष्कृतिते देवविहिते
धर्मरूपमनुष्ठेयं यथोक्तं फलतोपि च यत्कर्मनानर्थे नानुबध्य
ते केवलप्रीतिहेतुत्वात्तद्वर्म इति कथ्यत इति श्रेयादिवत्पापानु
बन्धित्वात् युद्धं त्वाज्यमेवेत्यर्थः ३५ ॥

सर्ववेष्टयतवेति

आनेदी टीका

एतेदेवविदित्यदर्शयति ३५ ॥

रामकंठी टीका

सप्तम ३५

लासिकी वस्त्रयुती टीका ॥

अतोनिवृत्तावेवबुद्धिः कर्तव्येत्यर्थः पर्यालोचयन्निदोषमे
वाह हेजनार्दन अस्माभिः कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिः
पर्यालोचयद्भिस्मात्पापान्निवर्तितं कथं न ज्ञेयं निवृत्तावेव
बुद्धिः कर्तव्येत्यर्थः कुलक्षयकृतं दोषमाह ॥ ३५ ॥

राणीवीरसमिद्धोधिनी ॥

यथैवांलोभांयतया दोषावलोकनमनपेक्षप्रवृत्तिः संवर्तते
वमस्माकमपिभवतित्याशंकादकथमिति अस्माडकुल
क्षयात्पापादुरुवथादेः सकाशान्निवर्तितमस्माभिः कथं न
ज्ञेयमपितुजातं योग्यमेव यतः कुलक्षयकृतं दोषं प्रकर्षे
रापार्यवसानिकफलविचारणानुरूपेणायप्रपद्भिः नत्वेतैवि
वलोभांयतयातडयेक्षां ऊर्वद्भिरिति ३५ ॥

॥ कति किंति ॥

॥ १२ निष्कृतिः प्रकृतिः प्रकृतिः ॥

॥ कति किंति ॥

॥ १३ ॥

॥ कति किंति ॥

॥ १४ ॥ निष्कृतिः प्रकृतिः प्रकृतिः ॥
॥ १५ ॥ निष्कृतिः प्रकृतिः प्रकृतिः ॥
॥ १६ ॥ निष्कृतिः प्रकृतिः प्रकृतिः ॥
॥ १७ ॥ निष्कृतिः प्रकृतिः प्रकृतिः ॥

॥ निष्कृतिः प्रकृतिः प्रकृतिः ॥

॥ १८ ॥ निष्कृतिः प्रकृतिः प्रकृतिः ॥
॥ १९ ॥ निष्कृतिः प्रकृतिः प्रकृतिः ॥
॥ २० ॥ निष्कृतिः प्रकृतिः प्रकृतिः ॥
॥ २१ ॥ निष्कृतिः प्रकृतिः प्रकृतिः ॥
॥ २२ ॥ निष्कृतिः प्रकृतिः प्रकृतिः ॥
॥ २३ ॥ निष्कृतिः प्रकृतिः प्रकृतिः ॥
॥ २४ ॥ निष्कृतिः प्रकृतिः प्रकृतिः ॥

भाषा अनुवाद ॥

तो भी हे जनार्दन हम लोग कुलक्षयकृत दोष जानिके भी उ
स महापापसे कौन शान्त होय अर्थात् हमको जानि हृदिके
इस युद्धसे निवृत्त होना ही उचित है ॥ ३५ ॥

टीका

कुलक्षय करे जो दोष दे मित्रद्रोह किये पाप कैसे छूटन
न जान दमयादि पाप तें प्राय ३५ ॥

जलक्षयेप्रणश्यति जलधर्माः सनातनाः य
मेनष्टेजलं कृत्स्नं मयर्माभिभवत्सुत धः ॥

भाष्यं नास्ति

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

कोसो जलक्षये दोषो यदृशनायुष्माकं युद्धाडपरतिरेपेक्षते २५
तत्राह जलेति जलस्य हि क्षये जलस्य स्थितिश्चिरन्तनायमा
स्तनदग्निहोत्रादि स्त्रिया साध्या नाशस्य पयाति कर्त्तरभावादित्य
र्थः धर्मनाशेऽपि किंसादिति चेत् तत्राह धर्म इति जलप्रयुक्ते य
मेजलनाशो देव नष्टे जलक्षयकरस्य जलपरिशिष्टमखिल
मपि तदीयोऽधर्मोऽभिभवत्यधर्मभूयिष्ठं तस्य जलं भवतीत्यर्थः
धः ॥

स्वामिकृतटीका ॥

जलक्षय इति जलक्षयस्य पारंपर्येण नरकप्राप्तिकारणत्वे दर्श
यति जलक्षये गोत्रप्रवृत्त्याणां विनाशे सनातनाः पारंपर्यागताः चिरन्तनाः
जलधर्माः प्रणश्यति धर्मेनष्टे कृत्स्नं मपि जलं नष्टं प्रधर्मोभिभ
वति तिरस्कराति उन्नापि प्रधर्मोभिभवति उद्भवति तन्निवारक
धर्मस्याभावादित्यर्थः धः ॥

रामानुजभाष्यम् उपक्रमेऽर्थः ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ श्लोकः ॥ धः ॥ नास्ति

परमार्थप्रपाटी ॥

अथ जलक्षये प्रणश्यतीत्यादिवाक्ये र्यावदध्यायांतं पापपर्यवसि
नमर्थं क्तवान् ॥ धः ॥

वनमालीटी ॥

तमेव दोषं दर्शयति जलेति परंपराप्राप्ताः प्रवर्तकाभावान्नतो
वसिष्टे कृत्स्नं मपि जलमधर्मो व्याप्नोति धः ॥

जसुमेवैजयन्तीटी ॥

ननु कोऽदोषो पतो युद्धात्वं विरमसीत्यपेक्षायां तमेव दोषमाह
जलक्षय इति जलक्षये सति सनातनाः परम्पराप्राप्ताः जलधर्माः
जलोचितधर्माः प्रणश्यति नाशं प्राप्नुवंति कर्त्तव्यमभावाद्धर्मणा

गी.
टी.
प्र.

मपभावद्वयः धर्मनष्टे सति जातिवैनेकवचने कृत्स्नसमये।
जलमुताप्यधर्मो भिभवति स्वाधीनं करोति समस्तजलमभिवा
प्यजलीनैः प्राणिभिः स्वात्तकूलकर्मकारयतीत्यर्थः ४॥

मधुसूदनी ॥ एवं विजयादीनामश्रेयस्तेनानाकांतितत्वात्

तदर्थं प्रवर्तितव्यमिति द्रष्ट
वित्तमनर्थानुबोधितेना
श्रेयस्तमेव प्रपंचयन्नाह

सनातनाः परंपराप्राप्ताः जलधर्माः जलोचिताधर्माः जलक्षये प्र
णशंपति कर्तृरभावात् उतापि अग्निहोत्रायनुष्ठात्प्ररुघनाशे
न धर्मनष्टे जात्यभिप्रायमेकवचनम् अवशिष्टे बालादिहंपंक्त
मपि जलधर्मो भिभवति स्वाधीनतया व्याप्नोति उत शब्दः कृत्स्न
पदेन सेवयते ४॥

सदानंदी ॥

महापापादिहेतुत्वाद्गुरुपित्रादिहिंसनात् सिद्धौ ह्यपरिरंसायाः प्रा
ह वाक्यानि शास्त्रवित् १ धर्माः परंपराप्राप्ताः प्रणशंपति जलोचि
ताः जलक्षये यतः कर्तृरभावोदश्रुतेति तौ २ धर्मक्षये जलं
सर्वमावालमपि सर्वथा अधर्मः स्ववशे कृत्वा व्याप्नोति श्रेयस्य ततः ३
नीलकण्ठी ॥

प्रणशंपति अनुष्ठात्प्राणं हृद्धानामभावात् अवशिष्टे बालादिहंपंवं
शं धर्मलोपादधर्मो भिभवति ४॥

अनंटी टीका पतदेव विविचा दर्शयति
 जलतयेनष्टानृणां प्रसामभावात्कुलधर्माप्रवृष्टफलानि
 तैनेमिनिकांगादयः दृष्टफलाश्चस्त्रीरक्षादयः प्रणयानि
 ४॥ ॥

रामकंठी टीका
स्पष्टम् ध.

लासिकी ~~दशगुली~~ टीका ॥

लासिकी दलजली टीका ॥
गोत्रपुरुषविनाशे सति सनातनाः पारम्ययोगताश्चिरन्तनः
धर्मनष्टे सति प्रवृत्तिरुपवलादिरूपं निरस्करोति धः ॥
जलधर्माः प्रणश्यंति धर्मेषु नष्टेष्ववशिष्टे बालादिरूपं ह
त्तमपि कुलमधर्मो भिभवति निरस्करोति धः ॥

गोत्रपुरुषविनाशे सति संनतानां तिरस्करोति ध० ॥
येन हे सति यद्विशिष्टमवल्लादिरूपं तिरस्करोति ध० ॥
जलधर्माः प्राणयन्ति धर्मेषु नष्टेषु विशिष्टबालादिरूपं ह
स्वमपि कुलमधर्मो भिभवति तिरस्करोति ध० ॥

जलधर्माः प्रणश्यन्ति धर्मेषु न दृश्यन्ते धर्मः ॥
तत्रापि कुलमधर्मो भिभवति निरस्करोति धर्मः ॥

राधावीरसमिद्धोधिनी॥

राणावीरसमिद्धो धिना ॥
 ऊलक्षयेदोषस्वरूपमाह ऊलक्षयेद्व्यादि ऊलसंबन्धिनो य
 मः प्रकाशयन्ति कर्तृणामभावादिति भावः धर्मनाशादेरुत्त
 रोनरमनर्थरूपकार्यदर्शयति धर्मेनष्टे व्यादि कृत्तं ऊलं
 नाशादवशिष्टं ४॥

ऊलक्षयेदोषस्वरूपमाह ३॥
 माः प्रराश्यन्ति कर्तृणामभावादिति भावः
 तेन मनस्यैव कार्यदर्शयति धर्मेन हेइत्यादि कृतकाल
 नाशादवशिष्टं ४॥

नामादवशिष्टं ४-॥

...
...
...

...
...

...

...

...
...
...
...
...
...

...

...
...
...
...
...
...

भाषा अनुवाद

सोइ ऊलक्षय कृत दोष कहते हैं कि ऊलक्षय करनेसे सनात
न जो ऊलधर्म सो नष्ट होता है और धर्म हानि होनेसे वाकी
जो ऊल उसे अधर्म ग्रसिलेता है ४० ॥

दोहा ॥

ऊलक्षय करे जो दोष को देखत दियउ नाथ ऊलक्षय भय
तेना सदे ऊल के धर्म सनाथ ४० ॥

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
सर्वत्र भगवत्पदं सर्वत्र भगवत्पदं सर्वत्र भगवत्पदं
सर्वत्र भगवत्पदं सर्वत्र भगवत्पदं सर्वत्र भगवत्पदं
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

156

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
सर्वत्र भगवत्पदं सर्वत्र भगवत्पदं सर्वत्र भगवत्पदं
सर्वत्र भगवत्पदं सर्वत्र भगवत्पदं सर्वत्र भगवत्पदं
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

अथर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः स्त्री
प्रदुष्टासु वा र्णस्य जायते वर्णसंकरः ॥ ४१ ॥

भाष्यनास्ति

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

कुलक्षयकृतेऽवशिष्टकुलस्यार्थमप्रवणत्वे को दोषः स्यादिति तत्राह अथर्मेति पापप्रचुरे कुले प्रसूतानां स्त्रीणां प्रदुष्टत्वे किं प्रदुष्यन्ति तत्राह स्त्रीष्विति ॥ ४१ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

अथर्मेति हे कृष्ण गोपिका मनः कर्षणशील अथर्माभिभवात्कुलस्त्रियो विप्रदुष्यन्ति वंशोद्भवाः प्रदुष्यन्ति स्वेति शेषा भवेति ताः स्त्रीषु प्रदुष्टासु देवा र्णस्य हस्तिवंशोद्भव वर्णसंकरो जायते वर्णस्य वर्णान्तरमिच्छीकरेण वर्णसंकरः ॥ ४१ ॥

रामानुजभाष्यम् उपक्रमः ॥ ४१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ ४१ ॥ नास्ति

परमार्थप्रकाशः ॥

सनातनाः परंपराप्राप्ताः वर्णसंकरः सर्ववर्णानामेकीभावः ॥ ४१ ॥

वनमालीटीका ॥ पूर्वश्लोकान्तरे ॥ ४१ ॥

जस्रमवेजयनीटीका ॥

अथर्माभिभवमिति यस्मादथर्मेणाभिभूते कुले तस्माद्देतोः कुलस्त्रियः कुलोचितधर्मवत्पुत्रियः प्रदुष्यन्ति निजकानां भावे मनोभवाज्जलितचिन्ताः परपतिपूरतिं कृत्वा भ्रष्टा भवन्तीत्यर्थः ननु येनैव यत्कृते पापे पुण्ये वा विजितात्मना भोक्तव्ये पुरुषेणैव तेन तत्फलमहदित्यादि वाक्ये निजकर्मफलानां स्वेनैव भोक्तव्यत्वात् स्त्रीणां कर्मस्त्रीभिरेव भोक्तव्यमेतेन तव किमिति चेन्न तत्राह स्त्रीष्विति दुष्टासु भ्रष्टासु स्त्रीषु वर्णसंकरो ब्राह्मणादिवर्णविरहितो जायते उत्पद्यते वा र्णस्य अतिप्रदुष्य वर्णप्रमादित्वात् अथर्मानुष्ठानतत्परहस्तिवंशोद्भवान्मममातुलादसु देवात्वमपि जानासि अतस्त्वत्पुत्रस्येयानामस्माकं कुले संकरो मा भूत्वोऽप्राय्यामीति संबोधनाभिप्रायः ॥ ४१ ॥

मधुसूदनी ॥

अस्मदीयेः पतिभिर्धर्ममतिक्रम्य कुलक्षयकृतस्येदस्माभिरपि

गी.
टी.
प्र.

व्यभिचारेकते को दोषः स्यादित्येवं जतर्कहताः कुलस्त्रियाः प्रड
षेयुरित्यर्थः अथवा कुलक्षयकारिपतितपतिसंबंधादेव स्त्रीणां
उष्टत्वं आश्रयेः संप्रतीतो हि महापातकद्वयित इत्यादि स्मृतं ॥ ४१ ॥

सदानंदी ॥

अस्मदीयेषु पतिभिरतिक्रम्य स्वधर्मतः कुलक्षयः कृतो यर्हितः
समाभिरिहाधुना १ व्यभिचारेकते कः स्यादोष इत्यजतर्कतः
कुलस्त्रियाः प्रडषेयुर्यथाधिक्यहेतुना २ तासु उष्टासु नीचाभि
गमनात्संकोरो भवेत् हसि वंशवतीणां त्वाद्रक्षास्मान्न दोष
तः ३ ॥ ४१ ॥

नीलकंठी ॥

उष्टासु पुत्रार्थवर्णीतरुपासीनासु ॥ ४१ ॥

शानेदी टीका

ऊलस्रियः प्रडुषानिचारित्रीनायभिचरनीत्यर्थः ४१

रामकंदी टीका ॥

स्पष्टार्थम् ४१

अथर्माभिभवात्कुलत्रियोविषु

इवशोद्धवाः प्रडुषा

लामिकी टीका

उष्टास

हेकुस्मस्त्रेरिणोभवन्ति हेवुसि वंशोद्धवाः स्त्रीषुसतीषुवर्ण
संकरोजावर्णस्पवर्णानरेणामित्रीभावः संकरः ४१

रामावीरसमिद्धेयिनी ॥

प्रडुष्यन्तिशीलभ्रष्टाभवन्ति वर्णोत्तरेः सद्व्यभिचारतु वर्णा
नोसंकरोमिश्रत्वं ४१ ॥

1888

2000年10月10日

1745 1800

知 道 四 五

1870-1871

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

1875

1977-78

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

प्रदुष्मतिजलस्त्रियरतिताहितदाएवंविचारयेयुर्यदसदीयेः
पूनेभिःजलक्षयःकृतश्चेदस्माभिर्विचारेकृतेकोदोषः स्यादि
तिनयाच ताःप्रदुष्मतीतिभावः ५१ यद्वाजलक्षयकारिपतित
पतिसंबंधादेवदुष्टत्वं आशुदेःसंप्रतीक्षोदिमहापातकदूषतरति
सृतेः स्पष्टमन्यत् ४९

[illegible]

18 五十年來：新語

भाषा अनुवाद ॥

अथर्मके जोरसे ऊल कामिनी सब भ्रष्ट आचारनी होती हैं ओ
र स्त्रियोंके उष्ट आचरणसे वरन संकर पैदा होते हैं ॥ ४१ ॥

दोहा

थर्मनाशके दोत दिऊल सभनाश दिंदोय दोय अथर्मकी
हृदि पुनयद निश्चय कर सोय ४१ कल अथर्म भय जाव
नी ऊलकी नारी दोय हसिज सुनो ऊनारी ते वरसंकर दो
सोय ४१॥

संकरो नरकायेव जलज्ञानं जलस्य च पतं
ति पितरो येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः ४१ ॥

भाष्यं नास्ति

श्रान्तगिरिकृतटीका ॥

वर्णसंकरस्य दोषपर्यवसायितामादर्शयति संकरइति जल
क्षयकारणा दोषान्तरं संचिनेति पततीति जलक्षयकृतां पि
तरो निरयगामिनः सम्भवन्तीत्यत्र हेतुमाह लुप्तेति पुत्रादीनां
कर्तृणामभावात् लुप्तापिण्डोदकस्य च क्रिया येषां ते तथा
ततश्च प्रेतत्वपरावृत्तिकारणाभावात् नरकपतनमेवावश्यक
मापत्तेदित्यर्थः ॥ ४१ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

संकरइति संकरो जाति संकरः जलज्ञानं चापरं जलज्ञं जलस्य च
नरकायेव भवति यस्मादोषं जलज्ञानं जलहेतुणामनकेवलमेव
जलेन नरकाय भवति किंवा पितृणां जलज्ञानं स्वर्गाहं पितरः लु
प्तपिंडोदकक्रियाः संतो नरके पतंति पिंडादिदातृणां विमुञ्जापत्या
नामभावात् लुप्तपिंडोदकक्रियाः संतः पतंतीत्यर्थः ४१ ॥
रामानुजभाष्यम् ॥ उपक्रमः ४१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ पूर्व ॥ ४१ ॥ नास्ति

परमार्थप्रपाटी ॥

लुप्तलोपमात्राः पिंडक्रियाः श्राद्धाद्याः उदकक्रियास्तर्पणाद्याः ४१
वनमाली टी ॥ उपक्रमः ४१ ॥

जलमवेजयन्ती टी ॥

यस्मादेवं त्वं विभेधिसंकरो वीरशिरोमणे स्वामंगलं किं करिष्य
तीत्याशंक्याह संकरइति संकरो जन्ममात्रेणैव जलं मृतीति जल
ज्ञानं लोपमात्राणां मध्यं जलस्य तेष्वां च जलस्य ते कष्टाण्युजाः
जितं मम रलोकं गतस्य पितृपेतामहादेन नरकायेव भवति न त्वन्य
लोकोतरप्राप्तये हि यस्मात्कलत्रानामेषां पितरो लुप्तपिंडोदक
क्रियाः लुप्ताः पिंडोदकक्रिया येषां ते तथा संतो नरकादिप्रपतंति
तस्मादेते वर्णसंकरादहं विभेमीत्यर्थः ॥ ४१ ॥
मधुसूदनी ॥

गी.
टी.
प्र.

ना

जलस्य संकरश्च जलज्ञानं नरकायेव भवतीत्यन्वयः न केवलं जलज्ञानमिव नरकपातः किंतु तत्पितृर्हमपीत्याह पतंतीति हि शब्दोपार्थं हेतौ वा पुत्रादीनां कर्तृणामभावात् लुप्तं पिंडं सोदकस्य च क्रियायेषां ते तथा जलज्ञानं पितरः पतंति नरकायेवेत्यनुषंगः ४१

सदानंदी ॥

जलस्य संकरो यस्मात् जलज्ञानं मवीचिदः न केवलं जलज्ञानं पितृणामपि नस्तथा १ पुत्रादीनां हि कर्तृणामभावादेव सर्वथा लुप्तायेषां क्रियाः सर्वाः पिंडस्याप्युदकस्य च १ जलज्ञानं पतंतेव पितरो नरके चिरे ३ ॥ ४१ ॥

नीलकंठी ॥

कथं तर्हि जामदग्न्ये न रामेण क्षत्रियेषु हेतुस्तस्त्रियः पुनः पुनर्ब्राह्मणेभ्यः पुत्रान् जनयामासुरित्वा पात्यायते कथं बाधुतराष्ट्रादीनां असंकरजत्वमित्याशंक्याह पतंतीति हि शब्दो वैदिकी प्रसिद्धी योतयति सा हि न शेषोऽप्येव न्यजातमस्तीति श्रुतिः अन्यस्माज्जातं शेषोपत्यं नास्तीति तदर्थः अन्योदर्यो मनसापि न मेतव्यो ममायं पुत्र इति यास्कवचनाच्च ये यजामह इति शास्त्रात् ये वयं स्मस्ते वयं यजामह इत्यर्थका दृश्यमानस्य पित्रादेः संशयस्तत्वादयं मम पितैवेति निश्चयस्य दुःसाध्यत्वात् मंत्रश्च यो ह मस्मि स मन्त्रजे ब्राह्मणेऽथ वा दश्च न चैतद्विद्यो ब्राह्मणस्यैव यम ब्राह्मणवेति तस्माद्दीजपतेरेव पिंजदिशानिर्गतं क्षेत्रपतेरिति लुप्तं पिंडं सोदकक्रियत्वादवशं पितृणां पातो भवति क्षेत्रजपुत्रस्य तिसृहल्लोके वंशस्थापनमात्रपरान्तु तेन क्षेत्रपतेः कश्चिदाशुभिक उपकारोस्ति उदाहृतश्रुतिविरोधात् अयं च संकरोऽस्माभिः स्वयं कृतश्चेदवश्यं मस्मान्वाधिष्ठतपेवेति भावः ४१ ॥

श्रानेदी टीका

वर्णसंकरः कुलस्य हीणस्य नरका येव सन्ततेर शुद्धत्वात्
कुलज्ञानोचनरकाय वर्णसंकरोत्पत्तौ निमित्तत्वात् हिय
स्मादुभयेषां पितरः शुद्धायाः संततेरभावात् लमपिंडोदकः
पतेति ४२ ॥

रामकंठी टीका
स्यष्टम् ४२

लासिकी नरकंटी टीका

जाति संकरो न केवलं कुलज्ञानं कुलहन्तृणां मेव नरकाय
भवति किंतु कुलस्य च प्रसीतस्य पितृवर्गस्य च नरकाय भ
वति ~~यस्यानात्सर्गदिविधेयं नरके~~ कुलहन्तृणां पुत्रा
दिक्रिया कत्रभावात् लुप्ताः पिंडक्रियोदकक्रियाश्च येषां ४२
तादृशाः संतः पतेति न परं कुलज्ञानं तत्पितृणां च संकरः
दोषेण नरकावाप्तिः यावत्पश्चादवशिष्टस्यापत्यरूपस्य वा
लकसमूहस्यापि तस्याग्निर्भवतीत्याह द्वाभ्याम् ४२ ॥

यतएषां पितरः

रामावीरसमिद्धेयिनी ॥

कथं नरक प्राप्तिः संकरादित्याह पतंतीति हियस्मात् तस्मा
पिंडस्योदकतर्पणस्य च क्रियायेषां मिति हेतोरेषां कुलज्ञा
नोपितरो नरके पतंति ४२ ॥

162

五十四
 五十五
 五十六
 五十七
 五十八
 五十九
 六十

24 房松 楊子建

卷四

[Faint, illegible text from bleed-through]

भाषा अनुवाद

तो फिर वरनसेकर ऊलचातियों के ऊलको नरकका हेतु हो
तेहें और उससे ऊल नाशकों के पितर पिण्डापानीसे रहित
हो नरकमें पड़तेहैं ॥ ४१ ॥

दोहा ॥

ऊलचातिकेऊललियें संकरनरक प्रदाय पतितहोत
इनकेपितर पिंडोदक किया जाय ॥ ४२ ॥

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

163

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

दोषैरेतैः कलज्ञानो वर्णसंकरकारकैः उत्सा
घने जातिधर्माः कलधर्माश्च शाश्वताः धृ ॥

भाषां नालि आनन्दगिरिकृतटीका ॥

कलक्षयकृतामेतैरुदाहृतैर्दोषैः वर्णसंकरहेतुभिर्जातिप्रयुक्ता
श्च धर्माः सर्वे समुत्साघने तेन कलक्षयकारणमुद्धाडपरेति
रेव श्रेयसीत्याह दोषैरिति धृ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

उक्तदोषमुपसंहरति दोषैरिति द्वाभ्यां एतैर्नामप्रधर्माभिर्भवादि
लक्षणैर्वर्णसंकरकारकैर्दोषैः कलज्ञानो जातिधर्माः क्षत्रियजा
तिप्रयुक्तधर्माः तथा शाश्वताः कलधर्माः परंपर्यागता वंशधर्मा
श्च उत्साघने लुप्यन्ते तेषामाचरणं न भवतीत्यर्थः चकारादाश्रम
धर्मादयोऽपि गृह्यन्ते धृ ॥

रामानुजभाष्यम् उपक्रमः ॥ धृ

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ धृ नास्ति

परमार्थप्रपाटी उपक्रमे धृ ॥

वनमालीटी ॥ धृ ॥ नास्ति

जसमवेजयनीटीका ॥

एवमुक्तदोषमुपसंहरति दोषैरिति द्वाभ्यां दोषैरिति वर्णसंकरका
रकैर्वर्णानां ब्राह्मणादीनां संकरसंमेलनं कुर्वतीति तथा तैरेतैर्दो
षैः कलज्ञानोऽरुघाणो जातिधर्माः क्षत्रियत्वादिनिबन्धनाः शा
श्वताः परंपराप्राप्ताः कलधर्माश्चासाधारणाश्च उत्साघने उत्सन्नाः
क्रियन्ते नाश्रयन्त्यर्थः ॥ धृ ॥

मधुसूदनीटी ॥

जातिधर्माः क्षत्रियत्वादिनिबन्धनाः कलधर्माश्चासाधारणाश्च एते
दोषैरुत्साघ्यन्ते उत्सन्नाः क्रियन्ते विनाश्रयन्त्यर्थः धृ ॥

सदानंदी ॥

येत्वसाधारणधर्माः स्वकलस्पष्टिरेतनाः उत्साघ्यन्ते जातिधर्माः क्ष
त्रियत्वादिहेतुकाः ॥ धृ ॥

गी.
टी.
प्र.

नीलकंठी ॥
एतदेवविष्टेतिद्याभ्यो दोषेरिति धर ॥

॥ त्रिभिन्नतन्मिभिन्नतन्मि ॥
॥ १६ ॥ त्रिभिन्नतन्मिभिन्नतन्मि ॥

॥ त्रिभिन्नतन्मिभिन्नतन्मि ॥
॥ १७ ॥ त्रिभिन्नतन्मिभिन्नतन्मि ॥

॥ १८ ॥ त्रिभिन्नतन्मिभिन्नतन्मि ॥
॥ १९ ॥ त्रिभिन्नतन्मिभिन्नतन्मि ॥

॥ २० ॥ त्रिभिन्नतन्मिभिन्नतन्मि ॥
॥ २१ ॥ त्रिभिन्नतन्मिभिन्नतन्मि ॥

॥ २२ ॥ त्रिभिन्नतन्मिभिन्नतन्मि ॥
॥ २३ ॥ त्रिभिन्नतन्मिभिन्नतन्मि ॥

॥ २४ ॥ त्रिभिन्नतन्मिभिन्नतन्मि ॥
॥ २५ ॥ त्रिभिन्नतन्मिभिन्नतन्मि ॥

आनेदी टीका

एतेः कुलधर्मनाशाधर्माभिभवस्त्रीयमिचोरेवर्णसंकरकाः
रकेदोषैर्जातिधर्माः क्षत्रियत्वादिजात्याश्रित्याधर्मनित्येने
मितिकाउत्साद्यने प्रोक्तप्रकारेण पातित्येन तत्रानधिका
राद्विलीयते च पुनः कुलस्य पुत्रपौत्रादि संतैर्धर्माः शासना
मनवस्त्रिजाः प्रादु दानादिधर्मोत्पन्ना लोकानन्तप्राप्ताद
यउत्साद्यने ४३ ॥

रामकंदी टीका

स्पष्टम् ४३

नासिकी वल्लभुनी टीका

युधामाभिभयलक्षणेः विनाशनेनेनामानन्दनभवतीत्य
यः क्षत्रियत्वादिजातिप्रयुक्तः नयापारस्यधर्मनाः कुलध
र्मोच नयेवलं कुलजातिप्रयुक्तः संकरदेवेण नरका
वाप्तिर्नित्यस्य ४३ ॥
नत्वा निर्भवतीत्यह दोषैरिति दाः ४३ ॥
एते कुलनाशसत्यधर्माभिभवादिलक्षणेवर्णसंकरकारकेः
कुलज्ञानादोषैः क्षत्रियत्वादिजातिप्रयुक्ताः धर्मास्तथाशा
सनाः पारंपर्यागताः कुलधर्माश्चात्साद्यने विनाशने ते
सामाचरणं नभवतीत्यर्थः चकारादाश्रमादयोपिष्टने ४३ ॥

रामवीरसमिद्धोधिनी ॥

इति नष्टस्य कुलस्य निरयगतिमुक्ता कुलज्ञानासपितामाद
दोषैरिति स्पष्टं ४३ ॥

भाषा अनुवाद ॥

कुलजातियों के वरन संकर करने वाले इन दोषों से सनातनी
जातिधर्म और कुलधर्म आप्रमथर्म सब उच्छिन्न हो जाती है
ससे कुलनाशकारी युद्ध से निवृत्त होना ही परम कल्याण है ॥
धर ॥

दोहा

वर्णसंकरकृत दोष से कुलजातिन के पद जातिधर्म
कुलधर्म नित नाशत नादिसंदेह ॥ ४३ ॥

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

166 निमग्नः स तिमिरं गच्छति तिमिरं गच्छति तिमिरं गच्छति तिमिरं गच्छति
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ

तन्मयीति तन्मयीति तन्मयीति तन्मयीति तन्मयीति तन्मयीति
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

उत्सन्नजलधर्माणो मनुष्याणो जनार्दन नरः
केनियतेवासो भवतीत्यनुश्रुमः ॥

भाष्यं नास्ति

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

किञ्च जातिधर्मेषु जलधर्मेषु च उत्सन्नेषु तत्तद्धर्मवर्जितानां
मनुष्याणामनधिकृतानां नरकपतनञ्चोत्पादनार्थं करमिदमे
व हेयमित्याह उत्सन्नेति यथोक्तानां मनुष्याणो नरकपातस्या
वश्यकत्वे प्रमाणमाह इत्यनुश्रुमेति ॥

स्वामिकृतटीका ॥

उत्सन्नेति हे जनार्दन उत्सन्नजलधर्माणो विनष्टजलवर्णो अ
सादिधर्माणो नरकेनियतेनियमेन वासो भवतीति वयमनुश्रु
मः अनुवारंवारं व्यासादिभ्यः श्रुतवन्तो वयं प्रायश्चित्तमकुर्वी
माः पापेषु निरताः नराः अपश्चात्तापिनः कष्टान्तिरयान्तातिदा
रुणान् इत्यादिवचनेभ्यः ॥

रामानुजभाष्यम् ॥ ५५ ॥ उपक्रमम्

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ ५५ ॥ नास्ति

परमार्थप्रपाटी ॥

उत्साद्यते लुप्यते अनुश्रुमः श्रुतवन्तः ॥ ५५ ॥ नास्ति
वनमालीटीका ॥ ५५ ॥ नास्ति

जसुमवैजयन्ती ॥

जात्यादिधर्मनष्टे सति किं स्यादित्यपेक्षायामाह उत्सन्नेति उत्सन्न
जलधर्माणो उत्सन्ना नाशंगताः जलधर्मा असाधारणधर्मा येषां
तैतथातेषां मनुष्याणो वासो नियतेनिश्चितेन नरके भवतीति व्यास
यो म्पादीनामाचार्याणां सुखादयमनुश्रुमः श्रुतवन्तः ॥

मधुसूदनी ॥

ततश्च प्रेतत्वपरावृत्तिकारणभावात् नरकपवनिरवासो भवति धू
वमिति अनुश्रुमेति आचार्याणां सुखादयं श्रुतवन्तः न स्वाभू
हेन कल्पयाम इति पूर्वोक्तस्य वृत्तीकरणम् ॥
सदानंदीटीका ॥

न हि जलधर्मकल्पनयाऽङ्कशयामीत्यर्थः हे जनार्दन
अतिदुःखभावात्कुर्यात्पातदेहान्मुक्तादिदुष्टजनान्
तमदयसि अतः सर्वदस्य सवाहकैतव वपुर्न कायं प्रयासित्यर्थः ५५

167

नीलकण्ठी टी. ॥ उपक्रमे ॥ धध ॥

नीलकंठी टी. ॥ उपक्रमे ॥ धध ॥

॥ ३३ ॥

RECEIVED

1941年 11月 11日 星期一

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ १३४ ॥ किं विनायकं नमः

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ ३५ ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

|| ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ||

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीकृष्णाय नमः ।

凡 欲 購 買 者 請 向 本 報 社 或 各 代 理 處 接 洽

11. 陈独秀

आनेदी टीका

एतदेवदृश्यति वर्णसंकरदोषात्ररकेनियतं निश्चयेन प्रेत
न निवृत्तिकारणाभावात्तिरंतरेवासोभवतीत्यनुश्रुम व
यमनुश्रवादेरादिदंश्रुतवतः नतस्वयमुत्पाद्युत्तमः तथा
वश्रुतिः प्रश्रमना ^{परलोके} रक्ततंतं तमेतं मावः क्षेत्रे परवीजान्
वापुः जनयितुं प्रोभवतिसाम्यगये मोचवेतां कुरुतेतंत
मेतमिति स्तयश्चात्र लोकानंत्यदिवः प्राप्तिं पुत्रपौत्रप्रपु
त्रैकेः यस्मान्मात्रियासेवाकर्तव्याश्च सुरक्षिताः यस्या
देवंपुत्रादिहेतवः स्त्रियोतः सेवाः अतु कालेभिर्गतयाः च
पुनर्यभिचारपरिहाराय सुरक्षिताः कर्तव्याः व्यभिचारोत्पन्नेः
पुत्रपौत्रैर्नैतत्कलमित्यर्थः ४४ ॥

विनाहसं बंधेनोपन्नं मुद्रसा
पिंडं कुरुतेतंतुं

गमकंटी टी.
स्पष्टम् ४४

वासां दत्तुमी टीका लासिकीटीका

धर्मानभिज्ञानेन तदा चरणान् विनष्टकुलवर्णाश्चमादिभ्यः
मीर्णोपेत्य नियमेनास्थितिः प्रचुवारंवारं व्यासादिभ्यः श्रुतव
नोवयम् नतस्वायुहेन कल्पयामः परितापानि शयसूच
नायात्मगतमेवाज्जनावचनमाह ४४ ॥

मेवतीति च यमनुश्रु

राणावीरसमिद्धोधिनी ॥

ततश्च किमित्याह उत्सन्नेति इत्यनुश्रुम व्यासादिभ्यः स
काशादनुक्रमादागतमित्यंश्रुतवत इत्युत्सन्ननातिकूलय
मीरणमथोगतौ प्रमाणां दर्शितं ४४ ॥

162

1875

6000 5000 4000 3000 2000 1000

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

यदा कलत्रयकारिपतिपति संबंधादेव उष्टत्वं आत्मशुद्धेः
संप्रतीक्ष्यो हि महापातकद्विषित इति स्मृतेः स्पष्टम् न्यत इदानीं
मतिविषादाद्भगवता सह संवादे परित्यज्य स्वयमेव स्वीयया
पितामनुशोचति ॥ धध ॥

[illegible]

भाषा अनुवाद ॥

और हे जनार्दन जिन मनुष्यों के कुलधर्म और जातिधर्म उच्छि
न्न होगये उनको निरन्तर द्यौर नरकमें वास होती है यह मैंने
पुष्पा इतिहास और धर्मशास्त्रमें सुना है ॥ ४४

देहा

नाश करें कुल धर्मकों जे मनुष्य यडनाथ होत वास निश्चय
नरक तिनको सुनियदगाथ ४४ ॥

अहोवतमहत्पापं कर्तव्यवसितावयं यद्राज्य
सुखलोभेन हेतुस्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

आनंदगिरिकृतटीका ॥
राज्यप्राप्तिप्रयुक्तसुखोपभोगलब्धतया स्वजनहिंसायां प्रवृत्ति
रस्माकं गुणदोषविभागविज्ञानवतामतिकष्टेति परिश्रष्टु
दयः सत्राह अहोवतेति ॥ ४५ ॥

स्वामिकृतटीका ॥
बंधवधव्यवसायेन संतप्यमान आह अहोवतेति अहोवतक
ष्टयत्परमेश्वरसन्निधानेपिवयं महत्पापं यद्राज्यसुखलोभेन
स्वजनहेतुमुद्यता इति उत्प्रतिशयेन यत्तायत्नवंतो जाताः ॥ ४५ ॥
रामानुजभाष्यम् ॥ ४५ उपक्रमम्

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥
वयमिति कौरवपांडवभेदभिन्नाः सर्व एवेत्यर्थः एवं सर्वेषु
विवेकिषु मम विवेकिनः किमुचितं उचितं तावद्युद्धानिवर्त
ने एतत्तुचिततरमित्याह ॥ ४५ ॥
परमार्थप्रपाटी ॥

अहोवतेति बंधवधसंतापकथनं ॥ ४५ ॥
वनमाली टीका ॥ ४५ ॥ तालि

ऊरुमवेजयनी टीका ॥
एवं दोषदर्शयित्वेदानीं राज्यलोभेनास्माकं स्वजनवधस्य निश्च
योपपत्तिरुक्तो युद्धकरणस्य तत्कारवर्तेति वक्तुमति संतप्यमान
मात्मानं शोचन्नाह अहोवतेति यद्यस्मात्स्वल्पराज्यसुखलो
भेन स्वजनहेतुमुद्यताः शास्त्रास्त्रेऽसज्जमानाः स्थिताः स्यात् अतो
वयं महत्पापं कर्तव्यवसिता निश्चयं कृतवन्तोऽहोवतास्मान्धि
यि गलित्यर्थः ॥ ४५ ॥

मधुसूदनी ॥
यदीदृशीते बुद्धिः ऊतस्तर्हि युद्धाभिनिवेशनागतोसीति न वक्तु
व्यमविष्टकारितयामयोद्धत्यसकृतत्वादिति भावः ॥ ४५ ॥
बंधवधपर्यवसाययुद्धाय वसायोपि सर्वथा पापिष्ठतरः किं पुनर्युद्धमिति
वक्तुं तदप्यवसायेन आत्मानं शोचयन्नाह

मी.
टी.
प्र.

१७१
॥ ५३ ॥ **सदानंदी** ॥ ॥ ५३ ॥
खजलतयकारित्वात्पापिष्टेयुद्धनिश्चयः किंयुद्धस्यप्रनर्वा
चंडएत्वमितिभावनात् । शोकमोहेकपाथोथोनिमग्नःशहडः
वित्तः अहोवनेतिचर्मापिपापबुद्धिमतोवचः २ ॥ ४५ ॥
॥ ५३ ॥ **नीलकंठी** टी. ॥ स्पष्टे ॥ ४५ ॥ ॥ ५३ ॥

॥ ५३ ॥ **नीलकंठी** टी. ॥ स्पष्टे ॥ ४५ ॥ ॥ ५३ ॥
॥ ५३ ॥ **नीलकंठी** टी. ॥ स्पष्टे ॥ ४५ ॥ ॥ ५३ ॥
॥ ५३ ॥ **नीलकंठी** टी. ॥ स्पष्टे ॥ ४५ ॥ ॥ ५३ ॥
॥ ५३ ॥ **नीलकंठी** टी. ॥ स्पष्टे ॥ ४५ ॥ ॥ ५३ ॥
॥ ५३ ॥ **नीलकंठी** टी. ॥ स्पष्टे ॥ ४५ ॥ ॥ ५३ ॥

॥ ५३ ॥ **नीलकंठी** टी. ॥ स्पष्टे ॥ ४५ ॥ ॥ ५३ ॥
॥ ५३ ॥ **नीलकंठी** टी. ॥ स्पष्टे ॥ ४५ ॥ ॥ ५३ ॥
॥ ५३ ॥ **नीलकंठी** टी. ॥ स्पष्टे ॥ ४५ ॥ ॥ ५३ ॥
॥ ५३ ॥ **नीलकंठी** टी. ॥ स्पष्टे ॥ ४५ ॥ ॥ ५३ ॥
॥ ५३ ॥ **नीलकंठी** टी. ॥ स्पष्टे ॥ ४५ ॥ ॥ ५३ ॥

॥ ५३ ॥ **नीलकंठी** टी. ॥ स्पष्टे ॥ ४५ ॥ ॥ ५३ ॥
॥ ५३ ॥ **नीलकंठी** टी. ॥ स्पष्टे ॥ ४५ ॥ ॥ ५३ ॥
॥ ५३ ॥ **नीलकंठी** टी. ॥ स्पष्टे ॥ ४५ ॥ ॥ ५३ ॥
॥ ५३ ॥ **नीलकंठी** टी. ॥ स्पष्टे ॥ ४५ ॥ ॥ ५३ ॥
॥ ५३ ॥ **नीलकंठी** टी. ॥ स्पष्टे ॥ ४५ ॥ ॥ ५३ ॥

॥ ५३ ॥ **नीलकंठी** टी. ॥ स्पष्टे ॥ ४५ ॥ ॥ ५३ ॥
॥ ५३ ॥ **नीलकंठी** टी. ॥ स्पष्टे ॥ ४५ ॥ ॥ ५३ ॥
॥ ५३ ॥ **नीलकंठी** टी. ॥ स्पष्टे ॥ ४५ ॥ ॥ ५३ ॥
॥ ५३ ॥ **नीलकंठी** टी. ॥ स्पष्टे ॥ ४५ ॥ ॥ ५३ ॥
॥ ५३ ॥ **नीलकंठी** टी. ॥ स्पष्टे ॥ ४५ ॥ ॥ ५३ ॥

॥ ५३ ॥ **नीलकंठी** टी. ॥ स्पष्टे ॥ ४५ ॥ ॥ ५३ ॥
॥ ५३ ॥ **नीलकंठी** टी. ॥ स्पष्टे ॥ ४५ ॥ ॥ ५३ ॥
॥ ५३ ॥ **नीलकंठी** टी. ॥ स्पष्टे ॥ ४५ ॥ ॥ ५३ ॥
॥ ५३ ॥ **नीलकंठी** टी. ॥ स्पष्टे ॥ ४५ ॥ ॥ ५३ ॥
॥ ५३ ॥ **नीलकंठी** टी. ॥ स्पष्टे ॥ ४५ ॥ ॥ ५३ ॥

आनें दी टीका

अहोविस्मये वतविषादेवयमिति सर्वधार्तराष्ट्रमद्भानरस
४५ ॥

रामके दी टीका

सप्तम ४५

लासिकी वसुधै की टीका

परित्यागनिष्ठयस्त्वनयशास्त्रमतेनैवयदनमर्चनवाह
अहोवतकष्टं वयं कौरवपांडवभेदभिन्नाः स
वैषम्यमहत्यापेकं तं व्यवसितानिष्ठयवन्नउत्साहवतो वासः
किंतमहत्यापम् यद्वाज्यसुखलाभेन हन्ते स्वजनमुद्यताय
नवतो जाताः नन्वेते सर्वे वं युवयोद्यमिनो युद्धं करिष्यन्ते व
किंतवदृष्ट्या विवेकितयेत्यर्थः स्वामिमतमाह ४५ ॥

रागावीरसमिद्धेयिनी

मोदेनात्याविष्टः पुनराह अहोवतेति स्वजनवधरूपमेवया
यमिति भावः ॥ ४५ ॥

५ इदानीं मतिविष्टा राद्गवता सह संवादं परित्यज्य स्वयमेव स्वीयपापितामनु
प्रोचति

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

५ अहोवर्तेति यद्वायदीदृशीते बुद्धिः ऊतस्तर्हि युद्धाभिनिवेशे
नागतोसीति आशंक्य विस्मयकारितामपाहृत्य तत्र प्रोचति ॥
अहोवर्तेति स्पष्टः अस्मिन्नामने किं विधेयमित्यत्र आह ॥ ४५

भाषा अनुवाद

देखो गुरण दोषके विशेष ज्ञानवानहोके भी जो हम राज्य
सुखके लोभसे स्वजन बंधु लोगोंको संग्राममें मारनेको
तयार होगये कि ऐसे महापाप कर्म करनेका उद्योग किया
हाथ यह बड़ा कष्ट और विषाद भया बंधु बधसे महापाप ।
छोड़ और क्या हाथ लगनाहै ४५ ॥

दीहा ॥

अहो अचर्य महापापको करयो हम उद्योग बंधु हनन उद्य
न भय लोभ राज्य सुख भोग ४५ ॥

174

11 卷

॥ १०८ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यदिमामप्रतीकार मशस्त्रशस्त्रपाणयः धार्त
राष्ट्राणोहन्तु स्तन्मेक्षेमतरंभवेत् ४१ ॥

भाष्यं नालि

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

तर्हि वं युद्धे विमुक्तः सन् परपरिभव प्रतीकाररहितो वर्तेथा
स्तर्हि त्वां शस्त्रपरिग्रहरहितं शस्त्रं शस्त्रपाणयो धार्तराष्ट्रा
निज्जीवुरित्वा शक्याह यदीति प्राणत्राणादपि प्रकृष्टो धर्मः प्रा
णभूतामहिंसेति भावः ४१ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

एवं संतप्तः सन् हतु मेवाशासानोर्जनश्राह यदि शस्त्रपाणयः
धार्तराष्ट्राप्रकृतप्रतीकारं प्रतियुद्धमकुर्वाणं मामशस्त्रं तस्मी
शुपविष्टं रणे संग्रामे हन्तुं न्येत तर्हि तद्धनं मेमक्षेमतरं पा
पस्यानुत्पत्तिहेतोरत्यंतं हितं भवेत् पापानिष्पत्तेः ४१ ॥

रामानुजभाष्यम् ॥ उपक्रमः ॥ ४१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ ४१ ॥ नालि यदिमामिति

परमार्थप्रपाटी ॥

अथ रणे घातं त्यक्त्वा तस्मी स्थितं मां ते शस्त्रपाणयो हन्तु स्तन्मे
क्षेमकरं पापजनकं न भवतीत्यर्थः ततः किं वृत्तं माह ४१
वनमालीटीका ॥ ४१ ॥ नालि

ऊरुमेवेजयनीटी ॥

ननु चेद्धर्मभयेन युयमेतात्र हनिष्यथ तर्हि ते राज्यलोभेन यु
ष्मान् हनिष्यन्ते वेति चेत् तत्राह यदीति अप्रतीकारं स्वदेहरक्षः
णार्थं यत्नमकुर्वन्तमतएवाशस्त्रं मामेते धृतराष्ट्रपुत्राहन्तु
स्तद्धनं मेमक्षेमतरं हिततरं भवेत् ४१ ॥

मधुसूदनी ॥

प्राणत्राणादपि प्रकृष्टो धर्मः प्राणभूतामहिंसा पापानिष्पत्तेः त
स्माज्जीवनापेक्षया मम मरणमेव क्षेमतरं मत्पंतं हितं भवेत् प्रि
यतरमिति पाठे स एवार्थः अप्रतीकारं स्वप्राणत्राणाय वापार
मकुर्वाणं बंधुवधाथ वसायमात्रेणापि प्रायश्चित्तान्तररहितं
ननु तव वैराग्येपि भीमसेनादीनां युद्धे त्वाहं बंधुवधो भविष्यत्येव त्वया

पुनः किं विधेयमित्यत आह

गी.
टी.
प्र.

वा तथाच प्राणोत्प्रायश्चित्तेनेव शुद्धिर्भविष्यतीत्यर्थः ४६ ॥

सदानंदी ॥

यदीदृशी मतिस्तेष्वुक्तस्तर्हि रणक्षितो त्वयुद्धाभिनिवेशेनेहा
गतोसीति चेच्छृणु १ अविचार्य मनोद्धत्येकतं मोक्षं ममेत्यहो न
नैवं तव वैराग्यं भीमाघातुरणोत्सुकाः २ संति तैरेव बंधूनां व
यः स्याद्यदि पापदः किं विधेयं त्वया तस्मै त्वाशोक्ता ह्यदीति च
अहिंसा प्राणिनां धर्मः प्रकृष्टः प्राणरक्षणतः जीवनापेक्षया
त्यंतं हितं मे मरणं मते ४ स्वप्राणरक्षणे हेतुं व्यापारे मां मनाग
पि अकुर्वीत रणे हन्तुस्तदाहं स्पामकल्मषः ५ ॥ ४६ ॥

नीलकण्ठी टी॥ पूर्व ॥ ४६ ॥

आनंदी टीका ।

एतेपरस्परं यथाभिलाषं वर्तन्तां नाहमत्र प्रवर्ते इति निश्चयेना
ह अप्रतीकारमकृतप्रतिविधानमोदासीनेन स्थितम् ५१

गानकंदी टीका

सप्तमः ५१

लासिकी वस्त्रयुती टीका

ननु ते सर्वे यन्मुच्येयमिति नोपुद्गेति चेन्न नोपुद्गेति चेन्न किं न वदया
यिष्येति चेत्पुनः स्वाभिमतमाह यदीति ५१ ॥ स्वाभिमतमाह
यदि मामप्रतीकारं प्रतिपुद्गमकुर्वाणं अतएवाशास्त्रं शास्त्रं
एवो धार्तराष्ट्राः संग्रामे हन्युर्हनिष्यन्ति तर्हि तद्धननं मम
क्षेमतरं मत्पन्नं हितं भवेत् पापस्यानिष्पत्तेः संजय उवाच ५१

रावीरसमिद्धो धिनी ॥

ननु तं चेन्न युद्धे सार्द्धं पापबुद्धय एते त्वमिवागत्य हन्युरित्यतः
किं कष्टतरमित्याशंकाह यदि मामिति परवथास्त्वमरणमेवा
हिंसापर्यवसायितया स्वबंधुसृतिजनित उः स्वानुभववाच्य ॥
प्रेय इति भावः ॥

176

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 अथ श्रीसुबोधिनोक्तं
 सुबोधिनोक्तं श्रीसुबोधिनोक्तं
 श्रीसुबोधिनोक्तं श्रीसुबोधिनोक्तं
 श्रीसुबोधिनोक्तं श्रीसुबोधिनोक्तं

[Faint handwritten Devanagari script]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

अस्मिन्परं किं विधेयमित्यत आह

रामचन्द्रसरस्वतीकृतटीका ॥

यदीति अत्रतीकारं प्रायश्चित्तान्तररहितं देहांतं ममेदं प्रायश्चित्तमेवेति भावः ॥ धृ॥

॥ अथ नमोऽर्पयन्ती तिर्य्यगः शक्तिम् ॥

(Faint handwritten Devanagari script)

鄭君平

भाषा अनुवाद

और जो कहो कि युद्ध से विमुख बहथियार तुमको संग्राम
में धृतराष्ट्र के पुत्र सिकार सा पीट लेंगे तो वह मारना उन
का और मेरा मरना मेरे वस्ति कल्याण करेगा कि जिस
में पापका संचार भी नहीं है ॥ ४१ ॥

दोहा

हैं अघात अघातकारी हे यदि पातुथ रिदस्त कौरव मो
कौरव दने तो मोदि बहुत प्रसस्त ४२ ॥

178

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
॥ १४ ॥ श्री विष्णु विनायक विनायक ॥

ॐ

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
॥ १५ ॥ श्री विष्णु विनायक विनायक ॥

संजय उवाच एवमुक्त्वा र्जनः संखिरथोपस्थः पा
विशतः विहृज्य सशरं चापं शोकसेविन्नमानसः
४१ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सेनादर्शनो नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ भावार्थः

यथोक्तमर्जनस्य दृष्टान्तं संजयो धृतराष्ट्रं राजानं प्रति प्रवेदि
तवान् तमेव प्रवेदनप्रकारं दर्शयति एवमिति प्रदर्शितेन प्र
कारेण भगवन्तं प्रति विज्ञापनं कृत्वा शोकमोहाभ्यां परिभूत
मानसः सत्रर्जनः संखियुद्धमध्ये शूरेण सहितं गोडीवं त्यक्तान
योत्सेहमिति ब्रुवन्मथोरथस्य सत्रासमेव श्रेयस्करं मत्वापवि
ष्टवानित्यर्थः ४१ ॥ इति आनंदगिरिटीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥

ततः किं दृष्टमित्यपेक्षायामाह संजयः एवमिति अर्जुन एवमु
क्त्वा संखे संग्रामरथस्योपरि पश्चाद्भागं सशरं चापं विहृज्य पावि
शत उपविष्टः शोकेन संविद्धं सततं प्रकोपितं मानं संचिंतयन्
सः एवंविधः स न उपविष्ट इत्यर्थः ४१ ॥ इति श्रीसुबोधिनादी
कायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

सर्वगात्रः सर्वथा न योत्सामीत्युक्त्वा बंधुविक्षेपजनितशोकसेवि
न्नमानसः सशरं चापमुत्तृज्य रथोपस्थोऽपि पाविशत ४१ ॥ इति रामा

सर्वगात्रः सर्वथा न योत्सामीत्युक्त्वा बंधुविक्षेपजनितशोकसेवि
न्नमानसः सशरं चापमुत्तृज्य रथोपस्थोऽपि पाविशत ४१ ॥ इति रामा
सर्वगात्रः सर्वथा न योत्सामीत्युक्त्वा बंधुविक्षेपजनितशोकसेवि
न्नमानसः सशरं चापमुत्तृज्य रथोपस्थोऽपि पाविशत ४१ ॥ इति रामा

सर्वगात्रः सर्वथा न योत्सामीत्युक्त्वा बंधुविक्षेपजनितशोकसेवि
न्नमानसः सशरं चापमुत्तृज्य रथोपस्थोऽपि पाविशत ४१ ॥ इति रामा

सर्वगात्रः सर्वथा न योत्सामीत्युक्त्वा बंधुविक्षेपजनितशोकसेवि
न्नमानसः सशरं चापमुत्तृज्य रथोपस्थोऽपि पाविशत ४१ ॥ इति रामा

गी.
टी.
प्र.

मकरोद्भूतविद्योपदेशं भूभृद्धर्मां न रूपं तदिदमभिहितं त्वादिमा-
धायकृतं ॥ ४१ ॥ इति परमार्थप्रपाटीकायां प्रथमोऽध्यायः १

वनमालीटी. ॥

ततः किमित्यत आह एवमिति संख्ययुद्धेरथोपस्थैरथोपरि ४१
इति वनमालीटीकायां प्रथमोऽध्यायः १ ॥

ऊरुमवैजयन्तीटी. ॥

ततोऽर्जनः किं कृतवान् इति ह्यत एव स्पष्टाभिप्रायं ज्ञात्वा संजय
आह एवमिति संख्ये संशामे सर्वथा युद्धेन करिष्यामीत्येवमुक्तं
प्रकारेण भगवन्नुक्तातिथामिकातिकोमलमनामहोदार
बद्धिरतिशयकारुणिकोऽर्जनः भाविवंधुविस्त्रेयजनितशोके
न संविद्धं वाजलीभूतं मानं संयस्य सः सशरं शूरेण सहितं यत्र
रुतं जपपरित्यज्य रथोपस्थैरथस्योपरि उपाविशत् पूर्वयुद्धा-
र्थं सैन्यावलोकनार्थं चोत्थितः पश्चात्तन्निरीक्षणजनितशो-
काजलेंद्रियः सत्रुपविवेशेत्यर्थः ४१ इष्ट्वा संख्ये बंधुवर्गान् भू-
च्छोकाजलस्तथीः क्लृप्तोऽसौ क्लृप्तमित्रोऽपि प्रथमे हीति वर्णित-
म् ॥ इति ऊरुमवैजयन्तीटीकायां प्रथमोऽध्यायः १ ॥

मधुसूदनीटी. ॥

संख्ये संशामे रथोपस्थैरथस्योपरि उपावेशं पूर्वयुद्धार्थं मवलोक-
नार्थं चोत्थितः सन् शोकेन संविद्धं पीडितं मानं संयस्य सः ४१
इति मधुसूदनीटीकायां प्रथमोऽध्यायः १ ॥

सदानंदीटी. ॥

ततः किं ह्यतमित्यत्राकांक्षायां माह संजयः संशामे पूर्वमेवासौ
युद्धार्थं दर्शनाय च १ भीष्मादीनां रथस्योर्द्धभागे पार्थः स सुत्थि-
तः शोकेनाविष्टभावत्वात् पीडितेयस्य मानं २ सत्वाणं धनु-
रुत्तमं रथोपस्थ उपाविशत् ३ ॥ ४१ ॥ इति श्रीसदानंदीटीका-
यां प्रथमोऽध्यायः १ ॥

नीलकंठीटी. ॥

संख्ये संशामे ॥ ४१ ॥ इति नीलकंठीटीकायां प्रथमोऽध्यायः १

उक्ताभिर्लोकगणशरदनादिभिरतिशोभने कथितं विचार्यैव सानिती
संकेतिकसायस्य रदनं न उरुध्वेन मसदायमिष्यते मशकाराणां धनवी
र्योऽपि अनिदनासीदयत्रुर्धरेण मरुत्कारप्रकृतीनां नानाविधैः
षट्तेषु र्ममतीनवलोका विवृद्धवत्पुत्रस्यैकादिकं नानाविधैः
धर्ममयैतव प्रकमयास्त्रिभोगेनास्त्रिभुवनैः

ततः किं ह्यतमित्य-
त्रेतायां

शान्दी टीका ^{एवमिति}

मर्जनवाक्यप्रसंगं संजय उवाच ॥ १५ ॥ इति श्रीभगवद्गीता

शान्दी टीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥

रामकंटी टी.

नान्येनैव चोक्तं किं जयवाक्यमिति तस्यैव वेति तात्पर्यतः
यस्यैव वाक्येनोक्तं किं जयवाक्यमिति तस्यैव वेति तात्पर्यतः

प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ इति श्रीभगवद्गीता रामकं

टीटीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥

वसुगुप्ती टी.

संज्ञा मेरयोपरि पञ्चाङ्गोपाविश उपविष्टः ॥ इति श्रीभगवद्गीता

मर्जनपञ्चाङ्गोपाविश उपविष्टः ॥ इति श्रीभगवद्गीता

मर्जनपञ्चाङ्गोपाविश उपविष्टः ॥ इति श्रीभगवद्गीता

शान्दी रसमिहोधिनी ॥

पवमर्जनवृत्तांतं संजयो धृतराष्ट्रं प्रति निवेदितवानित्याह ॥

संजय इति एवमिति उक्तप्रकारेण भगवंतं विज्ञाप्य संख्येयु

दमध्ये वाणसदितं गांडीवंत्यकाशोकमोहाविष्टचेतारथस्यो

180

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥
संजयवचने स्पष्टं ॥ ४१ ॥ इति श्रीरामचंद्रसरस्वतीकृतटीका
या प्रथमोऽध्यायः ॥ ॥

॥ कर्मिणः सुखं विना न विदुः ॥
कर्मिणः सुखं विना न विदुः ॥ १२ ॥
॥ १ ॥

१२१

भाषा अनुवाद ॥

अर्जुनका हृत्ताना संजय धृतराष्ट्रसे कहते भये कि हे राजा
न धृतराष्ट्र फेरतो अर्जुन श्रीभगवानसे ऐसे बातें कहि कर
के और शोक संतापसे व्याकुल और पीड़ित मन महा उदास
जयकी आशसे निराश हो हाथसे धनु बानकी भी त्याग क
र रथके ऊपर बैठ गये ४१ ॥ इति श्रीभगवद्गीतायां मनभाव
नीनामटीकायां प्रथमाध्यायः समाप्तः १ ॥

दोहा ॥ संजयवाक्य ॥

येसैं कहि अर्जुन वरारथमें दिं पीछे दोष बाण युतवाप
दि तज्यो शोक विघ्न मन सोय ४० ॥ इति श्रीमदारज
एवीरसिंहजीकी आज्ञानुसार जो करी हैं वीरसिंहने
वीररसप्रकाशनी बालबोधनी श्रीभगवद्गीताकीटी
का तिसकी प्रथमाध्याय संसर्ग ॥

181

॥ आरंभ ॥

आरंभ की इस संहिता में उक्त पदों का अर्थ लक्ष्य है
इस शीत शीत में ही उक्त पदों का अर्थ लक्ष्य है
इस शीत शीत में ही उक्त पदों का अर्थ लक्ष्य है
इस शीत शीत में ही उक्त पदों का अर्थ लक्ष्य है
इस शीत शीत में ही उक्त पदों का अर्थ लक्ष्य है

॥ १ ॥ आरंभ ॥ आरंभ ॥ आरंभ ॥

॥ आरंभ ॥

आरंभ ॥ आरंभ ॥ आरंभ ॥ आरंभ ॥
आरंभ ॥ आरंभ ॥ आरंभ ॥ आरंभ ॥
आरंभ ॥ आरंभ ॥ आरंभ ॥ आरंभ ॥
आरंभ ॥ आरंभ ॥ आरंभ ॥ आरंभ ॥
आरंभ ॥ आरंभ ॥ आरंभ ॥ आरंभ ॥

